

ชีราสชตรวัต

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

ทรงพระนิพนธ์

หอสมุดแห่งชาติ

นิราศนครวัด

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

ทรงพระนิพนธ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

ฉบับพิมพ์เป็นของฝาก เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๖๘

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

ด้วยอภินันทนาการ
จาก

อาจารย์วิทย์ กุญแจพันธ์

สมาคมหมัก

กค

หมักมะกอก กค.ค.ค.

รูปหมักที่เทวสถานบวรยงค์

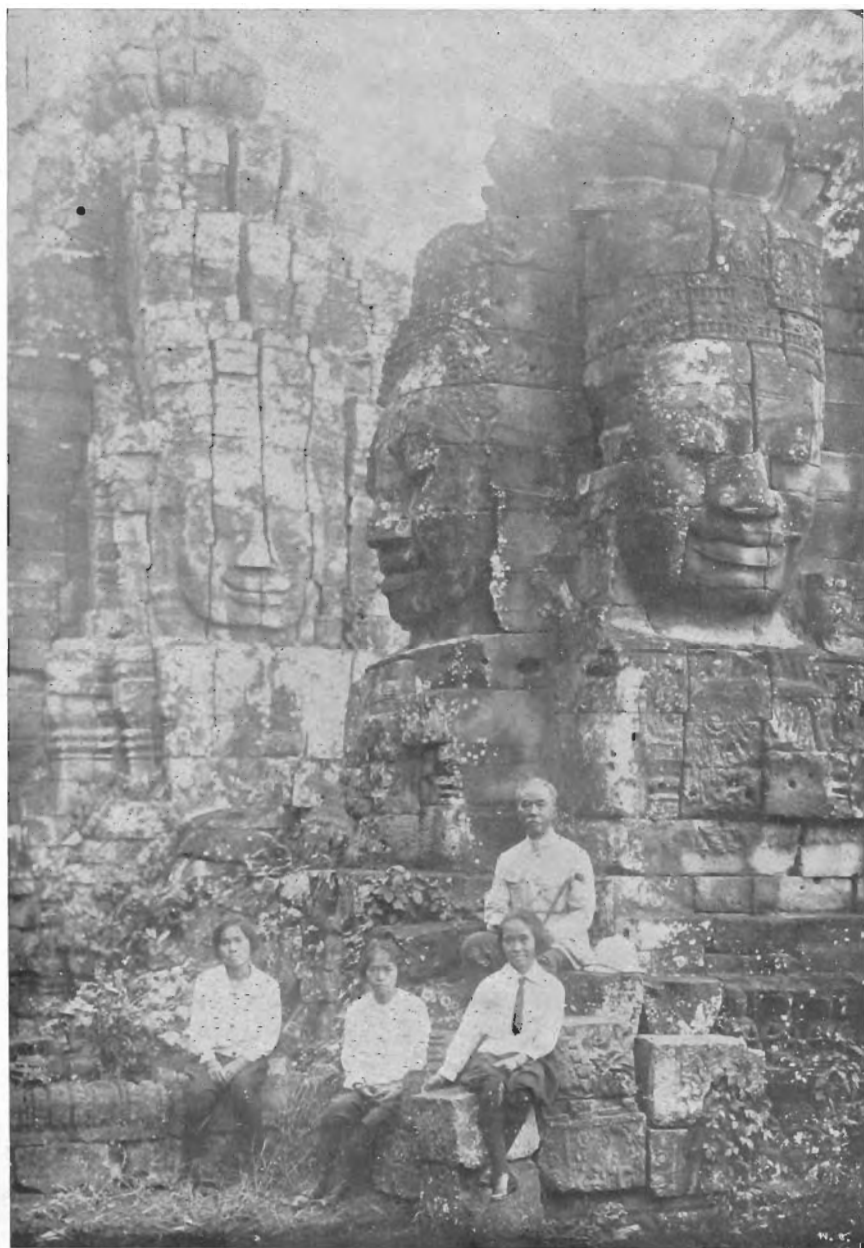
๑

๐๙

๕๕๔.๙๘

๔๒๖ ๑๖๕

๒๔๖๘

สารบรรพ์

กลอนนิราสนครวัด	หน้า	๑
เรื่องนิราสนครวัด	„	๓
๑) ออกจากกรุงเทพ ฯ	„	๓
ว่าด้วยเรือสททาทิพย์	„	๔
๒) ถึงเมืองกำปอด	„	๗
ว่าด้วยภูมิประเทศตำบลแกบ	„	๘
ว่าด้วยทางรถยนต์ไปเมืองพนมเปญ	„	๙
๓) อยู่เมืองพนมเปญครั้งแรก	„	๑๒
ตำนานเมืองพนมเปญ	„	๑๓
คพิพิภณัทสถาน	„	๑๖
ไปวัดอุณาโลมและวัดปทุมวดี	„	๑๘
เข้าเฝ้าสมเด็จพระศรีสวสดี	„	๑๙
ราชประวัติสมเด็จพระศรีสวสดี	„	๒๒
สนทนากับผู้ส่งข่าวหนังสือพิมพ์	„	๒๔
ตำนานสร้างวังที่เมืองพนมเปญ	„	๒๔
ขอพระที่นั่งต่าง ๆ ในเมืองพนมเปญ	„	๒๖
ดูพระที่นั่งต่าง ๆ	„	๒๘
ดูพระบรมมหารัชมังคลาภิเษก	„	๓๑
สืบเรื่องพราหมณ์พฤทธิยา	„	๓๒
ดูเครื่องต้นพระเจ้ากรุงกัมพูชา	„	๓๓

คัมภีร์เชียมไวยราชสมบัติ	๓๓
คฤหัสถ์พระแก้ว	๓๔
ว่าด้วยทำเนียบสมณศักดิ์กรุงกัมพูชา	๓๖
ว่าด้วยพระราชพิธีประจำปี	๔๐
คำอุปโลกน์พระกฐิน	๔๑
ประเพณีการพระกฐลโดยปรกติ	๔๕
คำถวายอติเรกและถวายพระพร	๔๖
คหวิเมือง	๔๗
ว่าด้วยการปกครองท้องที่กรุงกัมพูชา	๔๙
๔) ออกจากเมืองพนมเปญไปเมืองเสียมราฐ	๕๐
การเที่ยวเรือในระหว่างพนมเปญกับเสียมราฐ	๕๐
ถึงเมืองเสียมราฐ	๕๒
๕) เทียบดูปราสาทหิน	๕๔
ตำนานนครวัด	๕๕
ตำนานนครธม	๕๗
ว่าด้วยฝรั่งเศสรักษาของโบราณ	๕๙
ว่าด้วยลักษณะปราสาทหิน	๖๒
คสุพานข้ามนครธม	๖๓
ตำนานเทวสถานบรรพต	๖๓
คัมภีร์ลำนายกนอกนครธม	๖๖

๑๖	๒๖	๒๖
๒๖	๒๖	๒๖
๒๖	๒๗	๒๗
๒๖	๒๘	๒๘
๒๖	๒๘	๒๘
๒๖	๓๐	๓๐
๒๖	๓๒	๓๒
๒๖	๓๒	๓๒
๒๖	๓๓	๓๓
๒๖	๓๔	๓๔
๒๖	๓๕	๓๕
๒๖	๓๗	๓๗
๒๖	๓๘	๓๘
๒๖	๓๘	๓๘
๒๖	๓๙	๓๙
๒๖	๔๐	๔๐
๒๖	๔๐	๔๐
๒๖	๔๒	๔๒
๒๖	๔๓	๔๓

คุประตนครวมและเทวสถานบาปวน	๘๔
ว่าด้วยเรื่องพระกริ่งพระเจ้าปทุมสุริวงศ์	๘๕
สรุปความรู้ที่ได้จากการคุปปราสาทหิน	๘๘
ว่าด้วยไฮเตลที่ปักคนเฝ้าทางมาคนครวัด	๘๒
เตรียมกลั๊บกจากนครวัด	๘๓
๖) กลั๊บกเมืองพนมเพ็ญทางเมืองกำพงจาม	๘๔
ว่าด้วยวิธีฝรั่งเคสสร้างถนน	๘๔
ว่าด้วยประโยชน์ในการสร้างถนน	๘๖
กลั๊บกถึงมณฑลกำพงจาม	๘๘
ว่าด้วยเครื่องอิศริยาภรณ์กรุงกัมพูชา	๘๘
คุปปราสาทหินวัดนครชัย	๘๙
ถึงเมืองกำพงจาม	๙๙
ลงเรือมาเมืองพนมเพ็ญ	๑๐๐
ว่าด้วยแม่น้ำโขงตอนใต้	๑๐๑
ว่าด้วยภูมิฐานเมืองพนมเพ็ญ	๑๐๓
๗) ไปเมืองไซ่ง่อน	๑๐๔
ทางรถยนต์ระหว่างพนมเพ็ญและไซ่ง่อน	๑๐๕
แควมณฑลสวายเวียง	๑๐๖
ถึงเมืองไซ่ง่อน	๑๐๖
เที่ยวเมืองเจาเล็ง	๑๐๘

เที่ยวหาเมืองไช้่งอน

,, ๑๑๐

ควักญวน

,, ๑๑๑

คพิพิภณทัสสถาน

,, ๑๑๒

คพิพิภณทัสสถาน

,, ๑๑๒

กินเลี้ยงที่เจ้าเมืองและละคอนออปร่า

,, ๑๑๓

ว่าควยละคอนออปร่าซึ่งมาเล่นที่เมืองไช้่งอน

,, ๑๑๔

ว่าควยภมิลสถานเมืองไช้่งอน

,, ๑๑๔

กลับจากเมืองไช้่งอน

,, ๑๑๕

๘) อยู่เมืองพนมเปญครึ่งหลัง

,, ๑๑๖

สนทนากับข้าราชการเขมรขึ้นเก่า

,, ๑๑๖

ไปเมืองออกังคัมไฮ

,, ๑๑๗

ว่าควยที่บรรจ้อฐิธาตพระเจ้ากรุงกัมพูชา

,, ๑๑๘

ชนเขาพระราชทรัพย์

,, ๑๑๘

คุมหรรค์พเขมร

,, ๑๑๙

ละคอนหลวงที่ในพระราชวัง

,, ๑๒๑

คโรงเรียนสำหรับพระสงฆ์

,, ๑๒๒

คโรงเรียนของพระองค์มาลิกา

,, ๑๒๙

ไปสวนออกญาจักรี

,, ๑๒๙

คอนสวริยมหายุทธสงคราม

,, ๑๓๐

ไปจารสโมสในพระราชวัง

,, ๑๓๑

ว่าควยยศในราชสกุลกรุงกัมพูชา

,, ๑๓๓

ทูลลาพระเจ้ากรุงกัมพูชา	๑๓๕	
เรลิ่งสัปรวิเอมการเลียงกาลา	๑๓๕	รูป
ว่าด้วยตำแหน่งเสนาบดีกรุงกัมพูชา	๑๓๖	รูป
ว่าด้วยเครื่องแต่งตัวผู้ใดในกรุงกัมพูชา	๑๓๗	รูป
เตรียมกลัภัยจากเมืองพนมเปญ	๑๓๘	รูป
ว่าด้วยผู้หญิงไทยที่ไปอยู่เมืองเขมร	๑๓๘	รูป
ไปบ้านออกญาวิรวงศ์	๑๔๐	รูป
ไปบ้านมองสิเออซาแบร์ผู้กำกับกระทรวงยุติธรรม	๑๔๑	รูป
คนหนึ่งนายทนายเรลิ่งสัปรวิเอ	๑๔๒	รูป
ว่าด้วยการรับรองทนายเรลิ่งสัปรวิเอ	๑๔๓	รูป
๑) กลับจากเมืองพนมเปญมากรุงเทพฯ	๑๔๕	
ออกจากเมืองพนมเปญ	๑๔๕	
ว่าด้วยเกวียนและรถยนต์ที่เกิดขึ้นใหม่	๑๔๕	
กลับถึงเมืองกำปอต	๑๔๖	
ชนเขาบอโค	๑๔๗	
ว่าด้วยอาศรัยสถานบนเขาบอโค	๑๔๗	
เรลิ่งสัปรวิเอตามมาส่ง	๑๔๘	
ลงจากเขาบอโคมาทำเรียบ	๑๔๘	
ว่าด้วยความคิดเรื่องสร้างอาศรัยสถานที่เขาบอโค —		
และทำเรียบ	๑๔๘	
ลงเรือลยที่ท่าเรียบ	๑๕๑	
กลับถึงกรุงเทพฯ	๑๕๒	

บาญชีรูป

รูปหมู่ถ่ายที่ปราสาทบรรยงก์	(ต้นเล่ม)
รูปหมู่ถ่ายที่บ้านเรลถึงสี่ริเอ	หน้า ๑๘
รูปสมเด็จพระศรีสวสดี พระเจ้ากรุงกัมพูชา	,, ๒๒
รูปหมู่ถ่ายที่นครวัด	,, ๕๗
รูปหมู่ถ่ายที่ปราสาทตาพรหม	,, ๘๓
รูปคนขึ้นบันไดปราสาทบาปวน	,, ๘๔
รูปลายจำหลักของอินเตียและขอม	,, ๘๐

กลอนนิราศนครวัด

๑ แต่ฟังเขาเล่าขานนานหนักหนา

พวกที่ไต่ไปเมืองเขมรมา	ว่าปราสาทศิลาน่าชมนัก
ล้วนใหญ่โตมโหฬารโบราณสร้าง	ฝีมือช่างขอมชำนาญการจำหลัก
ทำลวดลายหลายอย่างช่างเอย่งยัก	เขาชอบชักชวนให้เราไปดู
แต่ยังติดกิจการพานิชขัดข้อง	ก็จำต้องเฝ้าผัดทลายนัดอยู่
จนถึงบ่ชวคนมีช่องกุญ	จะไปสู่นครวัดในคืนนี้
ฝ่ายธิดาเฝ้าเฝ้าใจอยากไปบ้าง	จะชักชวนเธอไว้อีกใช้ที่
เที่ยวแห่งใดก็ไปด้วยทุกที	จำปรานียอมให้ไปด้วยกัน
จึงทูลลาพาสยามทวามสวาท	แรมนิราศกรุงไกรมไหศวรรย์
แต่เดือนพฤศจิกายนเดือนนั้น	ไปดึกคืนที่เขยวอยู่กันพญา
ฝรั่งเคสแสนดีอาร์เหลือ	เขาเชื้อเพื่อสุวรรณพักช่วยรักษา
ไปถึงไหนก็เป็นสุขทุกเวลา	ช่างนุกน่าขบใจอะไรเลย

ทั้งเจ้านายฝ่ายกรุงกัมพูชา
 ได้พักจาวีสาสะจนคุ้นเคย
 เทียวสนุกุชกกิจถึงมิตรสหาย
 ให้นึกอยากฝากของต้องฤทัย
 จะหาซื้อสิ่งใดมาให้เล่า
 ด้วยเพื่อนฝูงคณาเห็นกว่าร้อยละ
 อย่าเลยจะเลี้ยงทำเยี่ยงปราชญ์
 ลองเล่าเรื่องที่ไปเมืองกัมพูชา
 แล้วพิมพ์แจกเช่นทำนองเป็นของฝาก เห็นโดยมากจะสมอารมณ์หวัง
 แต่ก็กลอนแหละเหลือเหลือกำลัง
 ด้วยกลัวว่ากลอนไม่สันต์ออกขัดข้อง เห็นจะต้องเรียบเรียงเพียงร้อยแก้ว
 มีกลอนนำสันต์กนิเหมือนคติแคว
 มิฉะนั้นจะว่าไม่ใช่ปราชญ์
 จึงแต่งไว้พอเห็นเป็นพยาน

ก็ต้อนรับสู่หาไม่เพิกเฉย
 ใจก็เลิขชักชวยด้วยขอบใจ
 ทั้งหญิงชายอยู่หลังยังกรุงใหญ่
 แต่คิดไปก็ลำบากยากใช้น้อย
 ทนของเราที่ไม่พอต้องที่ถ้อย
 จะแจกย่อยไปทุกคนพ้นปัญญา
 แต่งนิราสสักทีจะดีกว่า
 ให้บรรดามิตรสหายทั้งหลายฟัง
 จะแต่งขึ้นสักกี่เล่มแล้ว
 พอเนื่องแนวแบบนิราสปราชญ์โบราณ
 ด้วยเหตุขาดคำกลอนอักษรสาร
 ขอเชิญอ่านเนื้อเรื่องเนื้อไปทอดนุญ

พิมพ์
 ๑๖ พฤษภาคม
 ๒๕๖๗
 ๑๖ พฤษภาคม
 ๒๕๖๗

๑๖ พฤษภาคม ๒๕๖๗

วังวรดิศ

วันที่ ๓๓ มีนาคม พระพุทธศักราช ๒๕๖๗

เรื่องนิราศนครวัด

๑ ออกจากกรุงเทพ ฯ

วันอาทิตย์ที่ ๑๖ พฤศจิกายน ปีชวด พ.ศ. ๒๔๖๗ เวลาเที่ยงออก
จากวังวรวิศ ไปลงเรือสุทธาทิพย์ของบริษัทสยามสตีมนาวีเคชั่น ที่
ท่าเรือบริษัทอิสต์อาเชียนคิกข้างเหนือวัด (พระยาไกร) โชคนาราม มี
ผู้ไปส่งกันเป็นอันมาก ทั้งเจ้านาย เจ้าพระยา และข้าราชการผู้ใหญ่
ผู้น้อย ผู้มีบันดาคักกิตทั้งชายหญิง ฝ่ายชาวต่างประเทศทั้งชายหญิง
พวกทูตพวกข้าราชการและพ่อค้าที่คุ้นเคย เขาพากันมีแก่ใจไปส่ง
ก็มาก เป็นธรรมดาไม่ว่าใคร เมื่อประจักษ์แจ้งความเมตตาอารีของมิตร
สหายเห็นปานนั้น ก็ย่อมต้องมีความชื่นชมโสมนัส ลำบากแต่ไม่
สามารถจะแสดงความขอบคุณให้ถึงตัวได้ทั่วทั้งหมด เพราะมากด้วยกัน
และเป็นเวลาชุลมุนเมื่อเรือจะออก แต่ก็ได้พยายามที่จะรำลึกและขอ
บุญให้ทั้งหมดมิได้เลือกชั้นบันดาคักกิต (เมื่อมาทวนรำลึกในเวลา
ตรวร้างจะพิมพ์หนังสือก่อนนาคใจ) วันนั้นสมเด็จพระอนุชาธิราช
เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา ทรงพระอุสาหะเสด็จลงไปส่งด้วยทรงพระ
เมตตา เมื่อเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรห้องอยู่ที่ในเรือ ยังตรัสว่า
“อยากไปกัษการม” อนิจจา มิได้คิดเห็นเลยว่าเพียงอีก ๓ เดือนจะ
เสด็จทิวงคตจากไป ให้บรรดาผู้ที่รักใคร่ในพระองค์อันมีเป็นอันมาก
พากันต้องโศกเศร้าแสนสาหัส)

เวลาบ่าย ๓ นาฬิกาออกเรือ มีศุภเคราะห์บรรลึงผู้จัดการห้างอิสต์
 อาเซียมติกในกรุงเทพ ฯ กับภรรยาตามลงมาส่งถึงเมืองสมุทรปราการ ผู้
 ซึ่งจะไปเมืองเขมรด้วยกันคราวนี้ ลูกหญิงพูนพิศมัย ๑ พิลัยเลขา ๑
 พัฒนบุ ๑ เก็บมคาคว่าระไค้พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เทชะคุปต์)
 เพื่อนกรรมการในหอพระสมุดสำหรับพระนคร เป็นเพื่อนเที่ยวไปด้วยอีก
 คน ๑ แต่ผอญติการราชการในตำแหน่งอุปราชมณฑลอยุธยาไปไม่ได้
 เสียทายันัก คงไปด้วยแต่พระยาพจนปรีชา (ม.ร.ว. สำเริง อิศรศักดิ์
 ณกรุงเทพ) ได้รับอนุญาตกระทรวงวังให้ลาชั่วคราว อาศรัยไปเที่ยว
 ด้วยเป็นส่วนตัวเองคน ๑ หลวงสุริยพงศ์พิสุทธิแพทย์ (กระจำน บุนนาค)
 ไปเป็นแพทย์และเป็นล่ามคน ๑ ศาสตราจารย์ ยอช เซเคส์ บรรณารักษ์
 ใหญ่ในหอพระสมุด ฯ ไปเป็นผู้นำทางคน ๑ นายสมบุญ ไซติจิตร
 เสมียน ๑ นายเดช คงสายสินธุ์ มหาคเล็กวัยใช้ ๑ รวมด้วยกันเป็น
 ๘ คน บังภรรยาของศาสตราจารย์ ยอช เซเคส์ อาศรัยพาไปด้วย
 เยี่ยมญาติที่เมืองพนมเปญด้วย เพิ่มจำนวนอีก ๕ คน แต่ผอญคน
 โดยสถานอื่นไปเที่ยววันหาไม่ เรือสหชาติพายจึงเหมือนกับเป็นเรือยอ
 ชองเรา ห้องหับการเลี้ยงคเหลืล่จะสบาย นายเรือก็ใจดี เรือ
 ลำน้โดยปรกติเขาเดินในระหว่างกรุงเทพ ฯ กับหัวเมืองทางแหลมมลายู
 ไปจนถึงเมืองสิงคโปร์ แต่เวลานี้มรสุมเห็นอลงแล้ว เรือจะแวะตาม
 หัวเมืองรายทางไม่ได้ทุกแห่ง เขาเปลี่ยนทางตรงลงไปสิงคโปร์ที่เดียว
 ทางที่ไปเล่นผ่านแดนเขมร เขาจึงรับจะแวะส่งพวกเราก่อนที่ตำบลเก่าแปะแขวง

เมืองกำปอต แล้วจึงข้ามไปสิงคโปร์ ขากลับบริษัทจะให้เรือวลัย
 ขึ้นคู่กันกับเรือสหชาติพยุเวยรับมากกรุงเทพ ฯ เช่นเดียวกัน ในเดือน
 ธันวาคม รู้สึกเป็นบุญคุณของบริษัทเป็นอันมาก

เรือล่องลงมาถึงเมืองสมุทรปราการเหมาะครวน้ำ ได้ข้ามสันดอน
 กอนพลยก้า พอเรือผ่านเกาะจวงแล้วก็ปักต้นกั๋งเข็มแล่นคัตตรงลงไป
 เกาะช้าง เวลากลางวันเมื่อเรือหางฝั่งถูกคลื่นเรือแคลงพอให้คนขึ้นมา
 คลื่นมาได้บ้าง ลักษณะการอยู่กินในเรือสหชาติพยุนั้น ที่อยู่มีแก่ง
 บนคาบฟ้าข้างตอนกลางลำหลัง ๑ จัดเป็นห้องพิเศษ กว้างขวางกว่า
 ห้องอื่นอยู่ได้ ๒ คน และมีห้องน้ำประจำห้องด้วย ทางแก่งบนคาบฟ้า
 ค่อนข้างหัวเรือ มีที่สำหรับนั่งเล่น และมีห้องสำหรับคนโดยสารอีก ๖
 ห้อง อยู่ใต้ห้องละ ๒ คน คอลงมาถึงชั้นทรายเรือได้ห้องคนโดยสาร
 ที่กล่าวนั้น เป็นห้องกินอาหารและสำหรับนั่งเล่น มีห้องคนโดยสาร
 อีก ๒ ห้อง และที่สัดเก้งมาทางกลางลำเป็นห้องน้ำสำหรับคนโดยสารชั้น
 ที่หนึ่ง ส่วนพวกคนโดยสารชั้นที่สอง มีห้องอยู่ข้างท้ายเรือ พวกคน
 โดยสารชั้นที่สามอยู่กัศคาบฟ้าไม่มีห้อง คนโดยสารชั้นที่สองที่สาม
 ไม่ได้มาปะปนกับคนโดยสารชั้นที่หนึ่ง การเลี้ยงอาหารคนโดยสาร
 ชั้นที่หนึ่งนั้น เวลาเข้าใครคนนอนขึ้น จะอยากกินน้ำชาหรือกาแฟ
 กับไข่ไก่และขนมปัง เขาก็เอามาให้กินถึงห้องที่อยู่ตามประสงค์ ครั้น
 ถึงเวลาเช้า ๘ นาฬิกา บ๊อยแกว่งระฆังสัญญาเรียกให้กินอาหารเข้า
 พร้อมกันที่ห้องกินใช้เวลา ๑ เวลาเที่ยงเรียกกินอาหารกลางวันอีก

เวลา ๓ เวลาบ่าย ๔ นาฬิกามีน้ำชากับขนมตั้งให้กินจนตกฟ้าอีกเวลา ๓
 เวลาค่ำ ๗ นาฬิกาแกว่งระฆังเรียกกินอาหารเย็นพร้อมกันอีกครั้ง ๑ เป็น
 อันว่าจะหาเวลาหิวมิได้ แต่อาหารที่เลี้ยงนั้นอร่อยเป็นอย่างผิด ไทย
 เรียบคนถึงวันที่สองร้องว่าเลี้ยงหนัก จึงบอกขอให้เขาหุงเข้า ที่จริง
 กู้ในเรือเป็นเงิน จะบอกให้หุงเข้าหรือต้มเข้ากินเมื่อใดก็ได้ จะทำ
 ไม่ได้ก็แต่กับเขาอย่างไทย แต่ไปเที่ยววัน ซอนนั้นไม่ขัดข้อง ด้วยพระ
 อรรคชายา ฯ ทรงพระเมตตาประทานเสียบ้างสำหรับเที่ยวทางไกลมาหลาย
 อย่าง สะเปียงที่ประทานนี้ ได้เลี้ยงกันแต่คืนที่สอง แล้วส่งวนเขาไป
 จนถึงเมืองเขมรได้ไปเลี้ยงเรลถึงสุบุรีเฮกรุงกัมพูชา และพวกฝรั่งเศส
 ที่พระนครวัด พวกนั้นชมว่าของกินของไทยอร่อยดี เลยเป็นของอวด
 ฝรั่งไทยอย่างหนึ่ง

วันที่ ๓๗ พฤศจิกายน เวลารุ่งสว่างแลเห็นเกาะช้างอยู่ตรงเรือ
 ทางข้างตัวนอก เมื่อเรือแล่นใกล้เกาะเข้าคลื่นก็ค่อยเบาลง จนถึง
 เกาะภูตเรือแล่นเลียบเกาะ แต่นี้ไปก็เป็นอย่างไม่มีคลื่น ถ้าจะแล่นเรือ
 ไปในวันก็จะถึงที่ตำบลแก่ย์ได้ในกลางคืน แต่กับตันไม่อยากจะ
 ชั่วเวลามาก เพราะยังไม่เคยไปที่นี่ จึงตกลงทอดสมออยู่ริม
 เกาะตรนเมื่อเวลาเที่ยงคืน จนวัน ๔ นาฬิกาที่ขึ้นเที่ยง จึงได้ถอน
 สมอแล่นต่อไป

๒ ถึงเมืองกำปอด

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน เวลาเช้า ๖ นาฬิกาครึ่ง ถึงอ่าวแก้ว
พอเรือทอดสมอ เรือยนต์ของรัฐบาลฝรั่งเศสก็แล่นออกมาหาเรือ
ศุภรวิทย์

มองสิเออร์วิชชอมม์ เสด็จมณฑลกำปอดมาต้อนรับในนามของ
แถวเนอเยเนวาล และเสด็จสู่บุรีเอกรงกัมพูชาคน ๑ นายร้อยโท
กอนเน นายทหารคนสนิทของเสด็จสู่บุรีเอ กรมรยนต์ลงมารับขึ้นไป
เมืองพนมเปญคน ๑ นางสาวชีซานคาปูเลส ซึ่งเคยเข้าไปอยู่ใน
กรุงเทพ ฯ คราวหนึ่ง ได้คุ้นเคยกับเจ้าหญิงทั้ง ๓ มาแต่ก่อน เวลานั้น
มีตำแหน่งอยู่ในกรุงกัมพูชา รัฐบาลให้ลงมารับและอยู่เป็นเพื่อน
เจ้าหญิงด้วยคน ๑

เมื่อตกทายปราสาทกับผู้มารับและลากลับคืนแล้ว เวลา ๘ นาฬิกา
ลงเรือยนต์ของรัฐบาลไปขึ้นที่สะพานท่าตำบลแก้ว มีรถยนต์สำหรับคน
๔ หลัง รถยนต์สำหรับบรรทุกของ ๒ หลัง ผู้มารับเชิญขึ้นรถยนต์
ไปพักที่บ้านเสด็จสู่บุรีเอ ภรรยาเสด็จกำปอดมาคอยรับเจ้าหญิง
อยู่ด้วย การรับรองแสดงความเอื้อเฟื้อมาก ที่จริงเราไม่ควร
นั้น ตั้งใจจะเที่ยวเตร่โดยลำพัง มิให้เกี่ยวข้องในทางราชการบ้านเมือง
หรือแสดงยศศักดิ์อย่างหนึ่งอย่างใด แม้เมื่อมาในเรือก็ได้ห้ามมิให้
ชักธงราชวงศ์ เป็นแต่เพื่อจะมีให้เสียอริยาบยจึงได้แจ้งความแก่
กระทรวงการต่างประเทศ ขอให้ขอรัฐบาลฝรั่งเศสให้ทราบพอเป็น

คำนำ การรับรองกันไป จนตลอดเวลาที่พวกเราอยู่ในดินแดนของ
ฝรั่งเศส เป็นโดยความเอื้อเฟื้อของรัฐบาลฝรั่งเศสทั้งสิ้น ต้องรู้สึก
ขอบคุณอย่างยิ่ง แต่ความรำคาญอย่างหนึ่งก็มีขึ้นอย่างหนึ่ง ด้วยตัว
เราพูดภาษาฝรั่งเศสไม่เป็น ถึงพูดอังกฤษได้ก็ไม่ใช่ประโยชน์เพียงใด
รู้สึกอึดอัดขัดขวางรำคาญใจในข้อนี้ เป็นเครื่องถ่วงความสำราญตั้งแต่
แรกไปถึงจนตลอดเวลาที่อยู่ในดินแดนของฝรั่งเศส

ที่ตำบลแกปเป็นหมู่บ้านน้อยอยู่ชายทะเลในแขวงเมืองกำปอดไป
ข้างใต้ เป็นที่ที่สวยงามตระการตาเป็นเนินเขา และที่บนเขาข้างหลังนั้นมี
น้ำตกทำเป็นประพาลงมาใช้ตามบ้านได้ กล่าวกันว่า เดิมพระเจ้ากรุง
กัมพูชาสร้างตำหนักไว้สำหรับเป็นที่ประทับที่ประทับที่แห่งหนึ่ง มี
ความปรากฏในลายพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ว่าครั้งหนึ่งทรงพระราชดำริห์จะเสด็จลงมาประทับที่เมืองกำปอด
กัมพูชา สมเด็จพระนโรดมเตรียมปลูกพลับพลารับเสด็จที่เมืองกำปอด
ก็เห็นจะเป็นที่ตำบลแกปนี้ แต่ครั้งนั้นหาได้เสด็จไม่ ครั้นเมื่อทรง
กัมพูชาตกอยู่ในความขัดแย้งกันของฝรั่งเศส เวลีสักดิ์ขีวรีเอ แต่ก่อนมา
เที่ยวเล่น ชอบใจที่ตำบลแกป จึงสร้างบ้านที่พักสำหรับลงมาเปลี่ยน
อากาศในระบือนั้น ภายหลังข้าราชการฝรั่งเศสตำแหน่งอื่น ๆ ก็มา
สร้างที่พักกันตามกัน และทำถนนหลายสาย จึงกลายเป็นที่ชายทะเล
สำหรับพวกข้าราชการเมืองพนมเปญ และเมืองกำปอดมาพักเปลี่ยน
อากาศ เดียวกันนี้มีโรงพยาบาลและโฮเต็ล ทั้งบ้านที่พักหลายหลัง

ครั้นทำถนนขึ้นไปถึงเมืองพนมเปญ คำบลแก่ป๋กเลยเป็นท่าเรือสำหรับ
ผู้ที่จะเดินทางลงมาจากกรุงเทพ ฯ หรือจะไปกรุงเทพ ฯ เหตุด้วยหนทาง
หลบล้นใหญ่โต และเร็วชนกว่าลงเรือที่เมืองไซ่ง่อน จึงมีผู้พอใจขึ้น
ลงที่แก่งนี้โดยมาก

ในเวลาที่พักอยู่นั้น เจ้าพนักงานรักษาสงของและสิ่งศาสตราวุธ
ยอช เซเคส์ กับครอบครัวให้ล่วงหน้าไปก่อน ส่วนพวกเรารออยู่จนเวลา
เที่ยงเลยถึงกลางวัน เสาร์เวลาบ่าย ๓ นาฬิกาครึ่ง จึงขึ้นรถยนต์
๓ หลังออกจากคำบลแก่ป๋ก เรือยนต์ในเมืองขึ้นของฝรั่งเศส มีพวกที่
เคยมาแต่ก่อนกลับไปแล้วในกรุงเทพ ฯ ว่าไซเฟอญวนขับเร็วยิ่งนัก จน
น่ากลัวอันตราย พวกนี้ก็ครั้งคราวมาแต่กรุงเทพ ฯ เมื่อมาถึงแก่ง
จึงเบี่ยงซ้ายบอกนางสาวชีซานคาปูเลส ขอให้เขาไปส่งให้ชัยฮาลัง
สักหน่อย เพราะได้ถูกมิดี้ในระยะทางใต้กันดี เขาก็ขับฮาลังให้ตาม
ประสาของเขา ว่าแล่นราวชั่วโมงละ ๔๐ กิโลเมตร ประมาณกันว่า
เห็นจะเร็วชนกว่าแล่นรถไฟสายใต้ก็พอทนได้ และถนนฝรั่งเศสทำ
เรียบดี รถมิใคร่จะกระเทือน เขากะซิบบอกว่าไซเฟอที่ขับรถ ๓ คันนั้น
คนหนึ่งเป็นไซเฟอคู่ใจของเรลิตังส์บรีเอ เขาตั้งใจให้มาขับรถหลัง
ที่เราจะไป แต่ไซเฟอคนนั้นขับรถเร็วไม่มีตัวรับในกรุงกัมพูชา เขา
เกรงจะมาขับรถผิดมือเราให้เร็วเกินประสงค์ จึงให้ไปขับรถหลังที่ ๒
ซึ่งตามเรามา เขาคนที่ ๒ มาขับรถที่เราจะไป แต่ที่จริงพวกไซเฟอ

ญวนลงขีบเร็วก็ขีบตี และเอาใจใส่ระมัดระวัง จะเร็วก็เร็วแต่ตอนที่ถนน
 ตรง ถ้าถึงที่คดเคี้ยวก็รอบ แม้ในตอนถนนตรง พอเห็นหัวหรือม้า
 อยู่ริมถนนก็เป็นวอลงทันที ไม่มีที่จะขีบผ่านไปโดยเร็ว เจ้าหล่อนเห็น
 จะเคยชนมาบ้างแล้ว เมื่อนั่งรถไปนานเข้าก็เกิดรู้สึกไว้วางใจในพวก
 ไชเพื่อญวน ครั้นถึงวันหลัง ๆ ต่อมา เมื่อต้องเคียวทางด้วยรถยนต์
 บางวันถึง ๔ ชั่วโมง ๕ ชั่วโมง ก็เต็มใจเลิกห้าม ปล่อยให้เขาขับตาม
 เคย แรก ๆ ก็ออกน่ากลัวบ้าง แต่แล้วก็เคยไปและหาไม่เหตุอันตราย
 อย่างไม่เคย เมื่อรถขีบมาถึงเมืองกำปอต เขาพาเล่นรถเที่ยวชมเมือง
 เมืองกำปอตนั้นตั้งอยู่ริมลำน้ำทางทะเลขึ้นชื่อว่าเร็วไฟเคียว ๒ ชั่วโมง แล
 เห็นเรือเสารือใบจากอยู่ท่า ๒-๓ ลำ เป็นเมืองเก่ามีชื่อปรากฏมา
 ในหนังสือพงศาวดารแต่โบราณ กองทัพไทยยกมาตีกรุงกัมพูชา
 คราวใด ถ้าเป็นทัพเรือก็มาชนที่เมืองกำปอตคนทกคราว ข้าราชการมา
 ในเวลาปรกติ ถ้ามาเรือก็มาชนที่เมืองกำปอตนี้ เมือยังมีได้ทำถนนรถ
 ว่าต้องเคียวรถไปจากเมืองกำปอต ๔ วันจึงถึงเมืองพนมเปญ เมือง
 กำปอตเคยวันเป็นที่ตั้งวัดตั้งยังคัมภีการมณฑลกำปอต มีอาณาเขต
 ทางชายทะเล ตั้งแต่แดนไทยลงไปจนเมืองฮาเคียนต่อแดนญวน ซึ่ง
 เป็นเมืองชนของไช่ง่อน หัวเมืองซึ่งรวมอยู่ในมณฑลกำปอตนี้ ๓ เมือง คือ
 เมืองกำปอต เมืองเกาะกง (ประจันตคีรีเขต) และเมืองฝไทมาต(๑)

(๑) ในหนังสือพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ว่าญวนชิงเอาเมืองฝไทมาตไปจากเขมร เมื่อ
 รัชกาลที่ ๒ สืบถามในท้องที่ใดกล่าวว่าญวนชิงเอาไปแต่ตัวเมือง ซึ่งเรียกว่าเมือง
 ฮาเคียน แต่เขตจังหวัดฝไทมาตยังเป็นของเขมรอยู่จนบัดนี้

ออกจากเมืองกำปอด สองข้างทางเป็นที่ทำนาขีบริบูรณ์ พอชนที่คอนเข้า
 เจริงเขาเป็นป่าเต็งรัง เขาบอกว่าป่าไม้ของรัฐบาล เห็นไม้ที่อนทำเป็น
 ไม้เหล็บบรรทุกเกวียนอยู่ริมทาง ๔-๕ เล่ม ตามทางที่มาเพราะมา
 ตามถนนตัดใหม่ ไม่ได้ผ่านเมืองหรือหมู่บ้านใหญ่เลยสักแห่งเดียว
 มีแต่โรงจากเรือนไม้อยู่ริมถนนเป็นแห่ง ๆ ไม่แลเห็นเรือนมุงหลังคา
 สังกะสีสักหลังเดียว พบรถยนต์คันโดยสานหลายหลัง รถม้าสองล้อ
 ก็หลายหลัง เกวียนมีน้อย เพราะพึงจะทำเกวียนล้อรถเหล็กสำหรับ
 เติรบนถนนยังไม่แพร่หลาย ยังใช้เกวียนอย่างโบราณกันอยู่โดยมาก
 พื้นที่จังหวัดกำปอดเข้าเขตจังหวัดตะกั่ว แล้วจังหวัดเกียนสวาย
 แล้วจึงเข้าเขตกรุงพนมเปญ รวมระยะทาง ๑๗๕ กิโลเมตร (หรือ ๔๗๕
 ไมล์) คิดเทียบดูกับระยะทางรถไฟสายใต้ เท่ากับออกจากทางกอกน้อย
 ไปถึงหนองศาลาเกินเมืองเพ็ชรบุรี รถยนต์ขับมา ๔ ชั่วโมงเศษ
 หยดเติมน้ำครึ่งหนึ่ง ถึงเมืองพนมเปญเวลาบ่าย ๕ นาฬิกาครึ่ง ตรง
 ไปที่บ้านเรลคังสุวีเอ มองดีเออบอกเองเรลคังสุวีเอ ต้อนรับโดย
 อัยการชัยไมตรี (เสียแต่พูดภาษาถิ่นไม่ได้ ต้องมีล่าม) จัดให้พักที่
 เรือนรับแขกหลังหนึ่งอยู่ริมเรือนของเรลคังสุวีเอ รับรองเป็นแขก
 อยู่กินในบ้านเดียวกัน

เวลาค่ำ ๘ นาฬิกา กินอาหารเย็นกับเรลคังสุวีเอ มีแต่พวก
 เรากับผู้ให้ช่วยด้วย นอกจากนั้นมีช่างยนต์ฝรั่งเศสคนหนึ่ง ชื่อนองดีเออ
 คือกุเองเป็นช่างมีชื่อเสียงในเมืองฝรั่งเศส ได้เป็นตำแหน่งนายช่างยนต์

ในโรงทำเครื่องถ้วยชาม “เซฟร์” ของรัฐบาลฝรั่งเศส และได้ทำ
รูปอนุสาวรีย์ที่ในเมืองฝรั่งเศสหลายแห่ง รัฐบาลฝรั่งเศสให้ทำรูป
พระเจ้ากรุงกัมพูชา รูปพระเจ้าแผ่นดินญวน และอนุสาวรีย์ทหารเขมร
ซึ่งได้ไปร่วมมหายุทธสงคราม ซึ่งจะประดิษฐานไว้ในเมืองพนมเปญ
มองสิเออคือคุณเองจึงออกมาจากยุโรปเพื่อการนั้น เป็นผู้ชอบอริชฌาไสย
กับมองสิเออของคุณเองเรลิตังสยริเอ รัยไว้ให้อยู่ด้วยตั้งแต่ก่อนเรามาถึง
จึงได้เป็นเพื่อนแซกของเรลิตังสยริเอด้วยกัน อากาศที่เมืองพนมเปญ
เวลานี้เย็นแต่ไม่หนาวเท่าบางกอก ตอนตกฝนตกหนัก ฝนทางเมือง
เขมรบนชุกเล่าเรื่อยมาเหมือนกับในเมืองไทย ที่เมืองพนมเปญยังมี
ยุงบินรบกวนอย่างธรรมดาเนี่ยมกรุงเทพ ฯ ครั้งรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕

๓ อยู่เมืองพนมเปญครั้งแรก

วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน ไปรแถมการที่ระเทียเตร มมองสิเออ
ของคุณเองเรลิตังสยริเอเป็นธุระกะให้เอง วันนี้เขากระตังกันแต่เวลาเช้า
๙ นาฬิกา เราเดินแต่เข้ากินกาแฟแล้วเวลา ๑ นาฬิกาว่างอยู่ จึงเดิน
ไปเที่ยวแต่โดยลำพัง กับพระยาพนปรีชา และหลวงสวียพงศ์
เห็นทหารเขมรคนนักไทยเที่ยวกวาดถนนอยู่หลายกอง เดินไปดพระ
ธาตุพนมเปญ อันอยู่ตรงกับหลังบ้านเรลิตังสยริเอที่เราพัก ที่บริเวณ
พระธาตุนี้ ฝรั่งเศสจัดทำเป็นซากสำหรับคนเดินเล่นและเป็นที่พักผ่อน
สัตว์มีอยู่ ๔-๕ กรง นำแต่เสือโคร่งตัวหนึ่ง ใหญ่จริง ยังไม่เคย
เห็นเสือเป็นใหญ่เท่าตัวนี้

พระราชาพนมเปญนั้น เขาบอกเรื่องตำนานว่า เคิมทีเคียวมียายแก่
 คนหนึ่งชื่อ เพ็ญ ตั้งบ้านเรือนอยู่ในตำบลนั้น มีความศรัทธาเลื่อมใส
 ในพระศาสนาแก่กล้า ปราธนาจะสร้างวัด แต่ขัดข้องด้วยยากจน
 จึงตั้งสัตย์อธิษฐาน โดยอำนาจศฤมณบุญของยายเพ็ญ ยันดาล
 ให้มีไม้ซุงลอยลำน้ำโขงลงมาถึงอยู่ที่ตรงนั้น มีทั้งพระพุทธรูปแล
 เทวรูปอยู่ในโพรงไม้ซุง ยายเพ็ญจึงได้ไม้ได้พระ แล้วได้กำลังสร้าง
 “พนม” คือภูเขาขึ้นในที่นั้น ภูเขานั้นจึงได้ชื่อว่าพนมเพ็ญ ถ้าจะ
 เรียกเป็นภาษาไทยก็เห็นจะเรียกว่า “เขายายเพ็ง” ครั้นมาสร้างเมือง
 ขึ้นเมื่อภายหลัง คนทั้งหลายจึงเรียกชื่อเมืองตามชื่อเขาอันเป็นสิ่ง
 สำคัญอยู่ในท้องที่ ว่าเมืองพนมเพ็ญ ดังนั้น ส่วนเรื่องพระราชา นั้นมี
 ในพงศาวดาร ว่าเคิมราชธานีของเขมรตั้งอยู่ที่นครธม ครั้นเมื่อ
 พ.ศ. ๑๙๗๕ สมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา) กรุงศรีอยุธยา
 ยกกองทัพไทยลงมาปราบปรามเมืองเขมรที่โค่นนครธม พระเจ้าธรรมา
 โศกเจ้ากรุงกัมพูชาสิ้นพระชนม์ในระหว่างสงคราม สมเด็จพระบรม
 ราชาธิราชทรงตั้งราชบุตรองค์หนึ่ง ซึ่งครองเมืองสรวค์อยู่ก่อน^(๑) ให้เป็น
 พระอินทราชา อยู่ครองกรุงกัมพูชาที่นครธม ครั้นนั้นพระเจ้าเขมรองค์
 หนึ่งทรงนามว่าพระยาญาติ ให้ลอบวางยาพิษปลงพระชนม์พระอินทราชา
 เสีย (ความนั้นไม่ทราบถึงกรุงศรีอยุธยา สำคัญว่าประชวรสิ้นพระชนม์
 เพราะทนความไข้ไม่ได้ จึงไม่ตั้งเจ้านายองค์อื่นลงมาอีก) พระยาญาติ

(๑) ในพงศาวดารเขมรเรียกว่าพระยาแพรก ถ้าจะผิดไปว่าเป็นเขมร

ก็ได้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา ทรงนามว่าสมเด็จพระบรมราชา . รามาศิขิ
 ศรีสรีโยประพันธ์ ธรรมิกราช แล้วย้ายราชธานี (หน้าอำนาจไทย) ลงมา
 ตั้งที่เมืองพนมเปญ มาสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ สมเด็จพระนารายณ์
 ราชธิดาของพระเจ้ากรุงกัมพูชา จึงสร้างพระเจดีย์เป็นที่บรรจุ
 พระอัฐิธาตุของพระบิดาไว้บนยอดเขาพนมเปญถึงนี้ แต่ต่อมาภายหลัง
 เขมรทิ้งเมืองพนมเปญ ไปตั้งราชธานีอยู่ที่อื่น คือที่เมืองปาสาด
 เมืองโพธิสัตว์ เมืองละแวก เมืองศรีสุนทร เมืองอตุลคมชัย
 ตลอดเวลาหลายร้อยปี กลับมาอยู่เมืองพนมเปญแต่เมื่อเกิดยุคเจริญเป็น
 ครั้งเป็นคราว จน พ.ศ. ๒๔๐๘ สมเด็จพระนโรดมจึงกลับมาตั้งเมือง
 พนมเปญเป็นราชธานีสืบมาจนกาลบัดนี้ ตัวเขาพนมเปญนี้เป็นของ
 ก่อด้วยศิลาแลงก้อนใหญ่ๆ และมีรอยก่อเสริมด้วยอิฐ แล้วถมดิน
 ออกไปให้เป็นเนินโดยรอบ ก่อขึ้นไต่ตรงไว้เป็นทางขึ้นข้างค้ำวันออก
 ขนาดสูงของเขาพนมเปญเห็นจะราวสัก ๖ วา (เทียบว่าภูเขาทองวัด
 สวรรค์มาก) พระมหาธาตุที่อยู่บนยอดเขานั้น ประมาณว่าสูงสัก
 ๔ วา ทำเป็นพระสถูป รูปสี่เหลี่ยมจะเรียกว่าพระเจดีย์ทรงเขมรก็ควร
 เพราะเขมรชอบทำพระสถูปรูประฆังยาวแต่ยอดสั้น ผิดกับทรงพระสถูป
 ของชาติอื่น ๆ หน้าพระมหาธาตุลงมามีศิลาจารึกสมเด็จพระศรีสวัสดิ์
 ให้ทำขึ้นเมื่อพุทธศักราช ๑๘๓๘ ว่าพระเจดีย์นี้สมเด็จพระนารายณ์ราชาธิราช
 สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ เป็นที่บรรจุพระอัฐิธาตุของสมเด็จพระบรมราชา

พระยาญาติ ผู้เป็นพระราชบิดา เมื่อสุรคตพระชนนสาได้ ๗๔ ปี^(๑) มีวิหาร
หลังหนึ่งอยู่บนยอดเขาข้างหน้าพระมหาธาตุ เป็นของสร้างชั้นหลัง แต่
ชำรุดจนจะพัง (ได้ยินว่ากำลังเรียบรายนะจะปฏิสังขรณ์) ลวดลาย
ทึบในวิหารก็ เครื่องประดับในบริเวณ เช่นรูปภาพที่ตั้งรายตาม
บันไดที่ขึ้นก็ มักถ่ายแบบรูปภาพที่นครวัดมาทำ แปลว่าทำใน
สมัยเมื่อกำลังอยากจะได้นครวัดกลับมาเป็นของเขมร ครั้นเมื่อ
ได้สมประสงค์ จึงทำรูปสมเด็จพระศรีสวสดีทรงเครื่องต้น หล่อด้วยทอง
บรอนซ์ตั้งไว้ ที่กลางเนินเขาพนมเปญข้างบ้านใต้ มีศิลาจารึกบอกเรื่อง
เป็นอนุสาวรีย์ด้วย แต่รูปสมเด็จพระศรีสวสดีซึ่งช่างฝรั่งคิดทำนั้น
ถ้าว่าตามใจเรา เห็นมีที่เสียสำคัญอยู่ที่ทำเป็นรูปนางละคอนเขมรสามคน
เชิญเครื่องอยู่ข้าง ๆ คุชิตในตาเสียโฉมไป ถ้ามีแต่รูปสมเด็จพระศรี
สวสดีเท่านั้นจะดีกว่า ที่ในลานรอบเขาพนมเปญมีพระเจดีย์ทรงเขมร
ของโบราณสร้างรายอยู่อีกหลายองค์ คงเป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของเจ้านาย
หรือผู้มีชนศักดิ์แต่โบราณ แต่เดี๋ยวนี้ทอดทิ้งมิได้ซ่อมแซมให้ คนดู
อย่างเดิม มีต้นไม้ขึ้นอยู่ทุกองค์

เวลาเช้า ๘ นาฬิกา ขนรถไปตู่พิพิธภัณฑสถาน อยู่ต่อพระ
ราชวังข้างบ้านเหนือ เช่นที่หอพระสมุท ฯ ในกรุงเทพ ฯ นี้ ข้างหน้า

(๑) เมื่อคฤสศก ๑๙๑๘ นั้น สมเด็จพระศรีสวสดีทรงทำศิลาจารึกบอกเรื่อง
ตำนานประดิษฐานไว้ตามโบราณวัตถุที่สำคัญ ได้พบอีกหลายแห่ง เป็นการสมควร
ยิ่งนัก.

ก็เป็นสนามที่สำหรับทำพระเมรุกลางเมืองเช่นเดียวกัน ตัวพิพิธภัณฑสถานนั้นเป็นตึกชั้นเดียวทำใหม่ใหญ่โต ทั้งใจจะทำแบบเขมร คือฐานล่างอย่างนครวัด หลังคามุงกระเบื้องมีข้อฟ้าใบระกาและแฉกมียอดเป็นปราสาทควาย ของในพิพิธภัณฑสถาน รวบรวมของเขมรรักษาไว้ทั้งของเก่าของใหม่ ของเก่ามีเครื่องศิลา เครื่องสำริด และเครื่องดินเผา เป็นต้น เครื่องศิลาเก็บรวบรวมมาจากปราสาทหินต่าง ๆ ของดิน่าชมมีมาก เครื่องศิลาฝีมือขอมแต่โบราณที่พบในแคนกรงกัมพูชา ผิดกับที่พบในประเทศของเราชอยกลอย่างหนึ่ง ที่ทางกรงกัมพูชาเป็นเทวรูปข้างศาสนาพราหมณ์เป็นพิน พระพุทธรูปมีน้อย แต่ที่พบในประเทศของเรา เป็นพระพุทธรูปเป็นพิน มีเทวรูปน้อยกว่า แต่ถ้าจะว่าข้างเป็นของดีโดยกระบวนฝีมือช่าง เครื่องศิลาที่พบในแคนกรงกัมพูชาของฝีมือดีมีมากกว่าในประเทศของเรา แต่เครื่องสำริดนั้น แม้ของฝีมือขอม ที่ในประเทศของเรามีมากกว่า และดีกว่าที่มีในพิพิธภัณฑสถานเมืองพนมเปญ เรืองเครื่องดินเผานั้นดูเหมือนจะไ้ความรู้ใหม่ออย่างหนึ่งว่า คราวพวกจีนหนีมาอยู่ที่เมืองเขมรและที่เมืองไทย เมื่อพวกมลงโคลมาที่เมืองจีนนั้น มีจีนที่เป็นช่างทำเครื่องถ้วยชามมากทำทั้งที่ในเมืองไทยและที่เมืองเขมร แต่เห็นจะเป็นเพราะดินปนด้วยชามที่มีในเมืองเขมรเนื้อไม่สู้ดี ทำได้แต่ของอย่างเถอะทะ เคลือบก็อย่างหยาบ ๆ ไม่ทำดีไ้เหมือนของทำที่เมืองสวรรคโลกสุโขทัย ส่วนของไทยที่รวบรวมไว้ได้นั้น ไม่สู้มี

ของแปลกประหลาดอันใดนัก แต่ฝรั่งเศสเขาจัดการพิพิธภัณฑสถานของ
โรงเรียนเพาะช่าง มีนายช่างฝรั่งเป็นผู้อำนวยการ มีนักเรียนทั้ง
ชายหญิงราวสัก ๒๐๐ คน ฝึกหัดหัตถกรรมต่าง ๆ ตั้งแต่วาดเขียนเป็น
ต้น ตลอดจนวิชาช่างขึ้น ช่างทอง ช่างรัก ช่างไม้ จนถึงช่างทอผ้า
ผู้อำนวยการเลือกหาแบบอย่างของฝีมือเขมรทั้งอย่างโบราณและอย่างใหม่
มาให้ให้นักเรียนทำขึ้นในโรงเรียน แล้วตั้งไว้ขายในห้องพิพิธภัณฑ

สถานตอนหนึ่ง เป็นต้นว่าจำลองรูปของโบราณ หล่อด้วยทองสำริด
บ้าง ทำด้วยปูนปลาสเตอร์บ้าง แม้มือของโบราณจริง ๆ ที่เป็นชิ้น
เล็กน้อย ไม่เป็นของถึงควรเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถาน เขาก็
เอาออกมาขาย ของอย่างใหม่ทำเครื่องเงินเครื่องหินอ่อน และทำ
ตุ๊กตาหล่ออย่างขึ้นบ้าง เขียนรูปภาพลงในจานบ้าง เขียนกระดางต้นไม้
บ้าง มีจตุรปูรลายาลักษณะโบราณวัตถุต่าง ๆ และผ้าปูมซึ่งให้นักเรียนทอ
ไว้ขายในพิพิธภัณฑสถาน เป็นที่หาซื้อสิ่งของเขมรได้ดีกว่าที่อื่น

พระองค์หญิงมาลิการาชธิดาของสมเด็จพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเคยเข้าไป
กรุงเทพฯ ๑ ได้คุ้นเคยกันมาแต่ก่อน มาหาที่ที่พักไม่พบ ตามไป
พบที่พิพิธภัณฑสถาน ออกจากพิพิธภัณฑสถานมีเวลาไปเที่ยวชมวัดกุฎี
เมือง กลับยังที่พักเวลา ๑๑ นาฬิกา

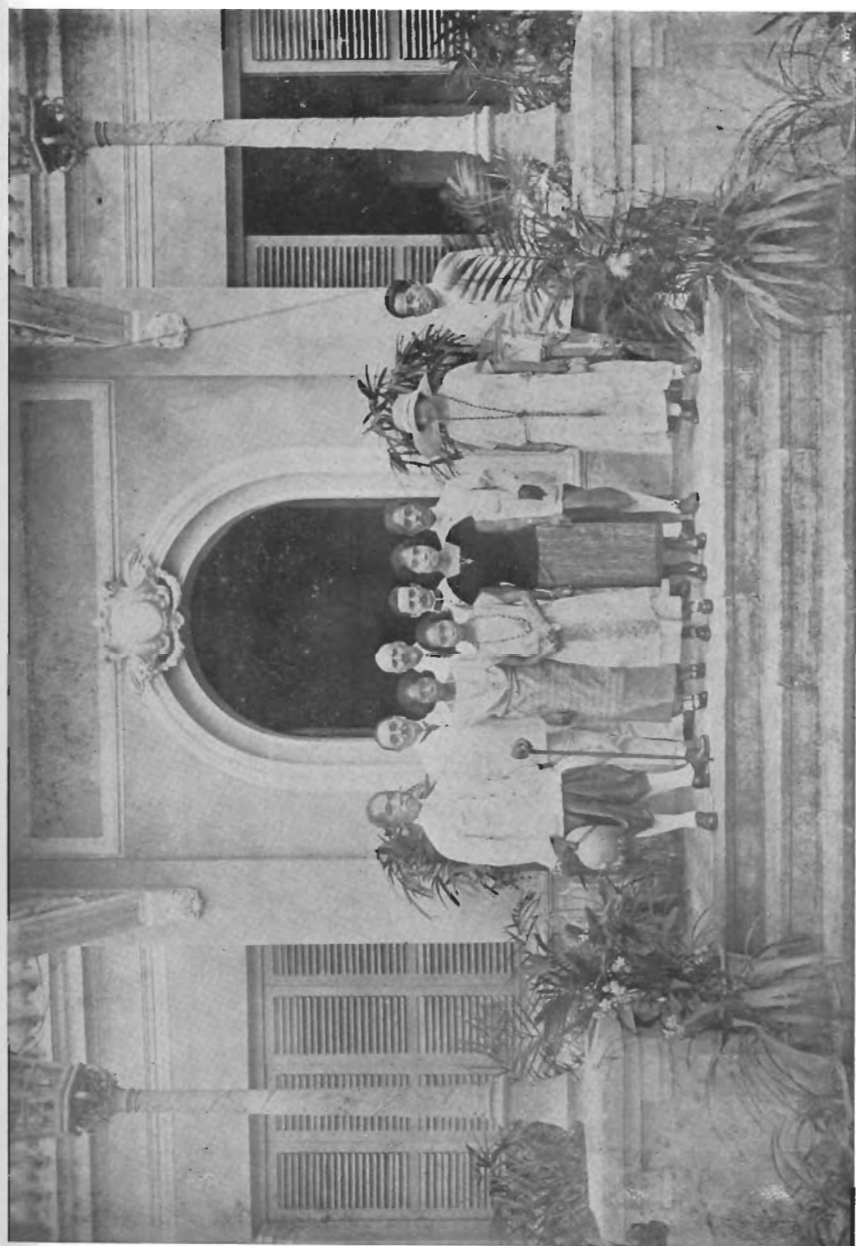
เวลาเที่ยง กินกลางวันกับเรลิตังส์บรีเอ แล้วพัก ประเพณี
ที่ในเมืองฝรั่งเศสใช้แบบเดียวกันกับพวกชอลันดาที่ในชวา คือเวลา

กลางวันหยุดการจาร และปักห้างร้านบ้านเรือน กินกลางวันแล้ว
นอนเสียคนหนึ่ง แม่จนบ่าวไพร่มั่นกันนอน ไปจนบ่าย ๓ นาฬิกา
จึงทำการการจารต่อไปจนค่ำ

เวลาบ่าย ๓ นาฬิกา เสด็จถึงบุรีเชชวนไปให้ช่างถ่ายรูปของ
รัฐบาลถ่ายรูปหมู่เป็นตระกูล เรื่องถ่ายรูปวันนั้นถูกช่างของรัฐบาลถ่าย
กว่าโหลตั้งแต่เมื่อไปตกพิภพภักดีสถานตอนเช้า เมื่อถ่ายรูปแล้ว
ออกจากบ้านเสด็จบุรีเอไปวัดกุฎาโลม อันเป็นวัดสังฆราชฝ่าย
มหานิกาย อยู่ข้างคานเหนือพระราชวัง บรรดาวัดในเมืองพนมเปญ ไม่
ว่าวัดหลวงวัดราษฎร์ หามิได้ทำแบบอย่างและฝีมือก็ต่ำไม่ ค้วย
มักเป็นของสร้างใหม่ในชั้นสมเด็จพระนโรดม มาตั้งเมืองพนมเปญเป็น
ราชธานี ขนาดพระอุโบสถนอกจากวัดพระแก้วที่ในวัง จะหาใหญ่เท่าวัด
มณฑุกุญชรียหรือวัดโสมนสิวิหารไม่มีเลย ได้ยินว่าสมเด็จพระศรี
สวสติกกำลังสร้างวัดใหญ่อยู่วัดหนึ่ง แต่อยู่ห่างไกล เราหาได้ไปดูไม่
แต่วัดหลวงมีจำนวนพระสงฆ์วัดละมาก ๆ เช่นวัดกุฎาโลมนี้ว่ามีจำนวน
พระสงฆ์ถึง ๓๐๐ ราชาคณะมี ๑๐ องค์ เวลานี้สังฆราชว่าง พระธรรม
ลิขิตเป็นผู้ว่ามหาสังฆนายก อายุเรือน ๘๐ เติร์ไม่มีใครไหว้อำนาจลงมา
พูดไทยได้บ้าง ให้ศิลาให้พร้อมผู้ใหญ่ เข้าไปในโบสถ์พบเขากำลังมี
มหาชาติคนแน่น นึกอยากฟังมหาชาติเขมรขึ้นมา บussaพระแล้วจึง
เข้าไปนั่งฟังกับเขาในที่ว่าง พวกสัปรุยศุใจเลยชลมนเอาพรมเจียมมา
ปูตั้งเครื่องนมัสการให้ นั่งฟังอยู่สักครู่หนึ่ง จึงรู้ว่าเทศน์คาถาพันธกัณฑ์

รูปหมู่ถ่ายทบทวนเรลตังสุบรีเอ
รายชื่อแต่ซ้ายไปขวา

- ๑ กรมพระดำรงราชานุภาพ
- ๒ มงสีเออบอดูเอง เรลตังสุบรีเอ
- ๓ หม่อมเจ้าหญิงพิลยเลขา
- ๔ มงสีเออดูเอง ทางบน
- ๕ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย
- ๖ นายร้อยโทคอนเน นายทหารคนสนิทของเรลตังสุบรีเอ
- ๗ หม่อมเจ้าหญิงพัฒนา
- ๘ พระยาพนปรีชา
- ๙ นางสาวชื่อนานคาแปล
- ๑๐ หลวงสุริยพงศ์พิสุทธิแพทย์

มัทรี ได้ให้เงินช่วยคิติกเทียน & เหมียนญ แล้วเลยไปวัดประทุมวัดที่อยู่ข้าง
 กันใต้พระราชวัง ซึ่งเป็นวัดสมเด็จพระสุคนธ์ สังฆนายกฝ่ายธรรมยุติกา
 แต่ตำแหน่งว่าง เวลานั้นพระมงคลทิพาจารย์เป็นสังฆนายกฝ่ายธรรมยุติ
 ออกมารียุคไทยได้บ้าง แต่มีพระที่พูดไทยได้ทั้งวัดอุณาโลมและวัดอื่น
 ได้ความว่า แยกแผนธรรมวินัยตามลัทธิธรรมยุติกานั้น พระธรรมยุติ
 ในกรุงก็พว้างส่งกันเข้าไปศึกษาที่วัดบวรนิเวศเสมอ แยกแผนอื่นใด
 ออกในกรุงเทพ ฯ นั้นก็ไต่มาทีละน้อย จึงอนุมานหา ว่าทำเช่นนั้นสมควร
 นัก ด้วยการถือพระสาส์นา ถึงยุคคฤจะอยู่ต่างบ้านต่างเมือง ต่างชาติ
 ต่างภาษากันอย่างไร เมื่อสมาทานถ้อยถ้อยอย่างใด ก็ควรจะถือให้
 เหมือนกัน อันลัทธิธรรมยุติกา เป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงจัดขึ้น นับว่าตนแยกแผนอยู่ที่วัดบวรนิเวศ ควรแล้วที่
 พระสังฆธรรมยุติกาในกรุงก็พว้างจะเอาเป็นระดับส่วน

เมื่อกลับมาบ้านเรลลิตังสยริเอ พระมหาพิมลธรรม (ทอง) อยู่วัด
 อุณาโลมมาหา พระมหาพิมลธรรมองค์นี้ เป็นอาจารย์ใหญ่ของบาลี
 วิทยาลัยในเมืองพนมเปญ ได้เคยเข้าไปกรุงเทพ ฯ หลายครั้ง ค้นเคย
 กับเรามาแต่ก่อน เมื่อสนทนากันได้ไต่ถามเรื่องทำเนียบคณะสงฆ์
 และประเพณีการบำเพ็ญพระราชกุศลในกรุงก็พว้าง ได้ความรู้บางอย่าง
 จะพรรณนาในที่อื่นต่อไปข้างหน้า

เวลาบ่าย ๕ นาฬิกาครึ่ง แต่งครึ่งยศ เข้าไปเฝ้าสมเด็จพระศรี
 สวลี วัฒนเสนาแต่ผู้ชาย ลูกหญิงนั้นจะทรงรับวันอื่นอีกครั้งหนึ่ง

(ได้ยินว่าเพราะฟังทรงทราบว่า มีลูกสาวมาด้วย เจ้าหญิงในพระราชวัง
เตรียมพระองค์รับไม่ทัน) รดไปลงพระราชวังมีคนคอยคุมมาก แต่คุม
โดยมีอริยาศัย ที่เป็นผู้มาจรถเรียงอยู่ริมถนนหน้าวังก็มี ที่ในวัง
ตามซอกและเพิงพลคนเต็มไปทั้งนั้น แต่ไม่ออกมาละเล้าละลม รดขับ
เข้าไปในหน้าพระที่นั่งบรรยงก์รัตนา ซึ่งเสด็จออกรับ ที่รับนั้นอยู่ห้องใน
มีโตะกลมตั้งเครื่องราชูปโภค รวมทั้งพระมาลาเพชรททรงเมื่อไป
ย่ำสอยกลาง มีเกาธเล็กเป็นที่ประทับอยู่ข้างใน ตั้งเกาธแขนให้เรานั่ง
ข้างขวา ต่อเราไปเกาธสำหรับผู้ไปด้วยนั่งกับเสนาบดีฝ่ายทหารแถว ๓
ตรงข้ามกับที่เรานั่งตั้งเกาธพระองค์มโหฬารราชบุตร ซึ่งสถาปนา
เป็นตำแหน่งพระแก้วฟ้า และพระองค์ภาณุวงศ์ราชบุตรสมเด็จพระ
นโรดม ซึ่งเป็นตำแหน่งอรรคมหาเสนา กับเสนาบดีฝ่ายพลเรือน
นั่งต่อกันไปอีกแถว ๑ ลูกเธออีก ๔ องค์นั้นยืนอยู่ข้างหลังที่ประทับ

สมเด็จพระศรีสวสดีเสด็จลุกออกมาต้อนรับจับมือ เรานำพระยา
พจนปริชาเฝ้า ทูลว่าเป็นหลานเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ นำหลวงสุริยพงศ์
พิสุทธิแพทย ทูลว่าเป็นหลานพระยามนตรี คุชขอบพระอริยาศัยด้วย
เคยทรงรู้จักปรีดิ์ว่า “อ้อหลานเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ หลานเจ้าคุณมนตรี”
แล้วนำศาสตราจารย์ ยอช เซเตส์ ซึ่งทรงรู้จักมาแต่ก่อนแล้ว ส่วน
ตัวเรา เมื่อตรัสชวนให้นั่งแล้ว ตรัสว่ายินดีมากที่ได้พบปะ ไม่ได้นึกว่า
เป็นคนอื่น ด้วยเป็นพระราชบุตรพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เป็นลูกของเจ้าของนาย แล้วประทานพร ขอให้มีความสุขความเจริญ

สักเกตดูเห็นทรงขี้ขี้จริง ๆ ถึงตรัสประกาศแก่ข้าราชการที่เฝ้าอยู่นั้น
 ว่า “นี่ลูกเจ้านายของข้า ข้าเป็นข้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้ามา
 แด่ก่อน” ดังนี้ แต่ตรัสแก่เราว่ายีนที่ที่เราออกไปถึงเมืองพนมเปญให้
 ไก่ทรงพบปะข้าอยู่หลายครั้ง และตรัสต่อไปว่ายีนก็เหมือนได้พบญาติ
 อย่างให้เรานึกว่าเป็นคนอันเลย ทูลตอบว่า เจ้านายซึ่งเป็นพระราชโอรสธิดา
 ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ดูเหมือนจะรู้จักอยู่ด้วยกัน
 ทุกพระองค์ ว่าราชวงศ์กรุงกัมพูชาเหมือนกับเป็นพระญาติ ด้วยทรง
 ทราบอยู่ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาการุณา
 สนิทสนมมาแต่ก่อน ต่อขึ้นสนทนาเป็นเรื่องเบ็ดเตล็ด แล้วสมเด็จพระ
 ศรีสวัสดิ์ทรงชักนำเจ้านาย และเสนาบดีให้รู้จักเรียงตัว เมื่อเสร็จการ
 สนทนาปราโมทย์ เจ้าพนักงานยกถาดรองถ้วยเครื่องดื่มเข้ามาแจก เครื่อง
 ดื่มนั้นมี ๒ อย่าง สีเหลืองรู้ได้ว่าแฉมแปญอย่าง ๑ สีใสเหมือนน้ำอึก
 อย่าง ๑ แล้วแต่ใครจะเลือกดื่มอย่างใด เขาเอามาให้เราเลือกก่อน
 เราเห็นเป็นการเฝ้าแหน ถึงไม่ชอบดื่มเมรัยก็เห็นจำจะต้องเลือกเอาแฉม
 แปญ แล้วเขาเอามาถวายสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ ทรงเลือกด้วยน้ำใส
 (วันนั้นเราเข้าใจว่าเห็นจะเป็นเพราะเป็นวันอุโบสถ จึงให้มิด้วยน้ำมา
 ถวายสำหรับทรงดื่มแทนเมรัย ต่อคราวหลังจึงทราบบ้างด้วยน้ำใสนั้น
 คือน้ำเลมอนเต โปรกเสวยแทนแฉมแปญ ก็ถูกใจเรา เลยถามเสด็จ
 ด้วยในคราวหลัง) ทรงยกถ้วยกระต๊อบประทานพร แล้วทูลลากลับ

จะกล่าวถึงเรื่องราวประวัติของสมเด็จพระศรีสวสดีโดยสังเขป พอให้ทราบเหตุที่ทรงเคารพนับถือในพระบาทสมเด็จพระฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระศรีสวสดีเป็นพระราชบุตรของสมเด็จพระหริรักษ์รามธิบดี (พระองค์ทอง) ประสูติในกรุงเทพ ฯ ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อรัชชศก พ.ศ. ๒๓๘๓ เมื่อพระราชบิดาออกมาครองกรุงกัมพูชายังทรงพระเยาว์ ถึงรัชกาลที่ ๔ สมเด็จพระหริรักษ์จึงให้เข้าไปถวายตัวรับราชการอยู่ในกรุงเทพ ฯ พร้อมกับพระองค์ราชาวดี คือสมเด็จพระนโรดมด้วยกัน พระบาทสมเด็จพระฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดฯ ชูขลุ่ย ทำนุบำรุงอย่างเป็นพระราชบุตรบุญธรรมทั้ง ๒ องค์ เมื่อพระชันสาครบอุปสมบทก็โปรดฯ ให้ทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม อย่างเจ้านายในพระราชวงศ์ แล้วไปอยู่วัดขวรนิเวศ ด้วยเหตุนั้น บรรดาเจ้านายกรุงกัมพูชา ทั้งที่เป็นราชบุตรของสมเด็จพระนโรดม และที่เป็นราชบุตรของสมเด็จพระศรีสวสดี จึงทรงผนวชเป็นธรรมยุติ ตามแบบอย่างต่อมาจนกาลบัดนี้

ครั้นถึงบั้นเฒ่า พ.ศ. ๒๔๐๓ พระบาทสมเด็จพระฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระองค์ราชาวดี ราชบุตรองค์ใหญ่ของสมเด็จพระหริรักษ์ เป็นพระนโรดม พรหมบริรักษ์ มหาอุปราช และทรงสถาปนาพระองค์ศรีสวสดี เป็นพระหริราชคณียไกรแก้วฟ้า (ตำแหน่งพระแก้วฟ้า) โปรดฯ ให้กลับออกมาอยู่กรุงกัมพูชา สมเด็จพระหริรักษ์จึงถวายพระองค์วิดา กับพระองค์ศิริวงศ์เข้าไปรับราชการอยู่ในกรุงเทพ ฯ

สมเด็จพระศรีสวสดิ พระเจ้ากรุงกัมพูชา

ชิก ๒ องค์ ครั้นสมเด็จพระศรีสุทนต์สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๓
 พระองค์วัดการวาทมายังกรมลาออกมาในการพระศพ มาเกิดวิวาท
 รบพุ่งขึ้นกับพระนโรดมมหาอุปราช เพราะต่างมีพรรคพวกมากด้วยกัน
 ทั้งสองฝ่าย และพรรคพวกไม่เข้ากัน ต้องให้หาเข้าไปกรุงเทพ ฯ
 ทั้งสององค์ ไปรุด ๑ ให้สมเด็จพระศรีสุทนต์เมื่อยังเป็นพระแก้วฟ้า
 รักษากรุงกัมพูชายุ่งครวหนึ่ง ด้วยมีผู้คนนับถือมากกว่าเจ้าเขมร
 องค์อื่น ๆ ได้ยินว่าดังมีบัญชาปกครองกันในกรุงเทพ ฯ ครั้งนั้น ว่า
 จะควรไปรุด ๑ ทั้งให้พระนโรดม หรือพระแก้วฟ้าเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา
 แต่ความเห็นข้างมาก เห็นว่าควรตั้งพระนโรดมเพราะเป็นราชบุตรองค์
 ใหญ่ จึงทรงตั้งเป็นสมเด็จพระนโรดมพระเจ้ากรุงกัมพูชา พระ
 แก้วฟ้าก็ได้เป็นท้าวอุปราช สมเด็จพระศรีสุทนต์ได้เข้าไปกรุงเทพ ฯ
 ครั้นหลังที่สุดเมื่อไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาล
 พ.ศ. ๒๔๐๗ แล้วกลับมาเป็นมหาอุปราชกรุงกัมพูชา อยู่จนสมเด็จพระ
 พระนโรดมสวรรคต รัฐบาลฝรั่งเศสจึงเชิญชนทรวงราชย์ครองกรุงกัมพูชา
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ เวลานั้นพระชันษาได้ ๖๔ ปี ต่อมาได้เสด็จไปเมือง
 ฝรั่งเศสครั้งหนึ่ง เสวยราชย์มาจนบัดนี้ได้ ๒๐ ปี พระชันษาได้ ๘๔ ปี
 เปรียบมาจนถึงบ้านเรลคังสุบวเอดส์ก็ประเดี๋ยวหนึ่ง พระแก้วฟ้าก็มา
 เข้มมตอต่างพระองค์ มากับนักองศ์สิงห์รายตรเขย และออกฉวยวังวร
 เวียงชัย การที่สมเด็จพระศรีสุทนต์ไม่ได้อำนาจมาเข้มมตอเองนั้น ฝรั่งเศส
 อธิบายว่าเป็นด้วยเกียจคร้านพระชรามาก เวลาฤกษ์หนาวระวังพระองค์

มิใคร่ไปไหน พระองค์มั่งคั่งยิ่งเป็นพระแก้วพาน เป็นราชบุตรองค์ใหญ่ ได้ไปเรียนวิชาทหารที่เมืองฝรั่งเศส ๓ ปี ฝรั่งเศสให้ยศเป็นนายพันตรีทหารบกของฝรั่งเศส ท่านองจะเป็นรัชทายาท แต่ยังไม่ได้ประกาศ

วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน เวลาเช้า ๘ นาฬิกา สนั่นนากับผู้ส่งข่าวของหนังสือพิมพ์พิมพ์เช้าเขตเมืองไซ่ง่อน การที่จะสนทนากันนี้ เรลลิ่งส์บริเอได้บอกเราเมื่อวันก่อน ว่าหนังสือพิมพ์นั้นทราบว่าเราจะมาลงเมืองพนมเปญ ได้ให้ผู้ส่งข่าวขึ้นมาเพื่อจะขอให้สนทนากับเรา เรลลิ่งส์บริเอเห็นว่าถ้าเราให้พบปะก็จะเป็นที่พอใจแก่หนังสือพิมพ์ เราตอบว่าจะพบก็ได้ไม่มีความรังเกียจอันใด แต่ว่าเราลงมาคราวนี้ไม่ได้มีความประสงค์จะเกี่ยวของด้วยเรื่องราชการบ้านเมือง ตั้งใจมาเที่ยวอย่างเป็นคนเกิรทาง เพื่อจะดูของโบราณ เพราะฉะนั้นการที่จะสนทนากับผู้ส่งข่าวหนังสือพิมพ์ ขออย่าให้เป็นการสนทนาเรื่องราชการบ้านเมืองเข้าใจกันเช่นนั้น เมื่อมาพบปะเขาก็มีอิมพลี ถามแต่ที่เราได้ไปเห็นฝรั่งเศสจัดการบ้านเมืองเป็นอย่างไรร้าง ก็ตอบสรรเสริญตามที่คิดเห็น นอกจากนั้นก็ถามประวัติของเรา ซึ่งศาสตราจารย์ ยอช เซเกลส์เป็นคนบอก สนทนากันอยู่ราวครึ่งชั่วโมง พอถึงเวลาตามโปรแกรมก็ขึ้นรถไปดูพระราชวัง พบพระแก้วฟ้า กับออกญาวิภวเวียงชัย และออกญามหามนตรีเป็นผู้พาเที่ยวดู

ก่อนที่จะพรรณาลงพระราชวังกรุงกัมพูชา จำจะต้องเล่าเรื่องตำนานการสร้างพระราชวังที่เมืองพนมเปญให้ทราบเป็นเค้าเสียก่อน

คือสมเด็จพระนโรดมย้ายราชธานีกรุงกัมพูชาจากเมืองอศศิมชัยลงมา
 ตั้งที่เมืองพนมเปญตามคำแนะนำของฝรั่งเศส เมื่อขลุ พ.ศ. ๒๔๐๘
 เป็นปลายรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร เวลานั้นที่เมืองพนมเปญไม่มี
 รั้ววัง เป็นแต่สร้างตำหนักพักชั่วคราว สมเด็จพระนโรดมได้กำลัง
 ฝรั่งเศสสอคุณน จึงเริ่มสร้างพระราชวังขึ้นเมื่อต้นรัชกาลที่ ๕
 สมเด็จพระนโรดมได้เคยเข้ามาทำราชการอยู่ในกรุงเทพ ฯ เมื่อรัชกาล
 ที่ ๔ นิยมแบบแผนพระราชวังในกรุงเทพ ฯ การที่สร้างวังจึงเลียน
 อย่างพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพ ฯ ครั้นรัชกาลที่ ๔ มาสร้างเท่า
 ที่สามารถทำได้หมดทุกอย่าง ตั้งแต่แบบข้อมปราการตลอดจน
 มนเทียรสถาน เป็นต้นว่าท้องพระโรง ก็ทำอย่างพระที่นั่งอมรินท
 วิณิจฉัยขนาดย่อม ๆ และให้ชื่อว่าพระที่นั่งเทวาวินิจฉัย มีหอพระเจ้า
 อยู่ข้างขวา หอพระอิฐอยู่ข้างซ้าย และตอนข้างหน้าออกไป มีหอ
 พระปริตอยู่ข้างขวา เรียกว่าหอปริตพิมาน มีพระที่นั่งเอนอยู่ข้างซ้าย
 เรียกว่าพระที่นั่งสำราญภิรมย์ เช่นเดียวกันกับหอพระปริตและพระ
 ที่นั่งสุทธาภิรมย์ในกรุงเทพ ฯ ต่อไปข้างหลังท้องพระโรงมีพระที่นั่ง
 หลังขวาง เช่นพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เรียกว่าพระมหลามนเทียร
 สถาน ทางข้างขวาหมู่ท้องพระโรงสร้างพระที่นั่งตึกอย่างฝรั่ง ๒ หลัง
 ให้เป็นทำนองเดียวกับพระอภิเนาวนิเวศของ พระบาทสมเด็จพระจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัว เรียกว่าพระที่นั่งบรมยงค์รัตนมหาปราสาทหลัง ๓

พระที่นั่งโสภาสโถกนหลัง ๑ ข้างซ้ายสร้างพระที่นั่งอีกหลัง ๑ เรียกว่าพระที่นั่งพิมานอากาศ (แต่เดิยว^๑รือเสียแล้ว ว่าจะทำใหม่) ข้างหน้าพระที่นั่งบรรยงก์ออกมามีพระที่นั่งโถงหลัง ๑ เรียกว่าพระที่นั่งโกลนโสภา สำหรับเลี้ยงแขกเมือง อย่างหอโกลนลึลลัสในพระอภิเนาวนิเวศน์ ที่ริมประตูสองชั้น (อย่างเช่นตรงทิมคาย ตำรวในกรุงเทพ ฯ) มีตึก ๒ ชั้น ๒ หลัง ๆ ได้จัดเป็นมิวเซียม ที่เก็บเครื่องราชูปโภค เอาอย่างพระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑท์ หลังเหนือเป็นคลังมหาสมบัติ ค่อออกไปถึงริมกำแพงหน้าวังมีปราสาทพลับพลาสูง อย่างพระที่นั่งสทโรศวรย์ เรียกว่าพระที่นั่งจันทหลาษา ยังมีชื่อพระที่นั่งต่าง ๆ ซึ่งสร้างครั้งสมเด็จพระนโรดม ปรากฏอยู่ในทำเนียบอีกหลายหลัง(๑) ว่ารือเสียแล้วยัง ยังอยู่ข้างในตอนที่เรายังไม่ได้เข้าไปดูยังสังเกตชื่อที่ขนานเขียนชื่อพระที่นั่งในกรุงเทพ ฯ โดยมาก คือ

๑ พระที่นั่งมหรามนเฑียรราชฐาน

๒ พระที่นั่งพิมานจักรพรรดิ

๓ พระที่นั่งนารัตนโสภา

๔ พระที่นั่งสรามรินทร์

๕ พระที่นั่งทักษิณทิศา

๖ พระที่นั่งเทวาวินิจฉัย

(๑) ขอบใจมองสิเออบอดุแองเรตังสุบรีเอกรุกัมพูชา ในเรื่องหาทำเนียบต่าง ๆ เราอยากได้อ่างใด ช่วยเป็นธุระเรียกมาให้ทั้งนั้น

- ๘ พระที่นั่งโสภาส (อำไพ ?) นารี
- ๙ พระที่นั่งมณโฑเมขลา
- ๙ พระที่นั่งนงคราญภิรมย์ (สถานงคราญ ?)
- ๑๐ พระที่นั่งวิมานคุณัญ
- ๑๑ พระที่นั่งโกชนิสภา
- ๑๒ พระที่นั่งกัลยาโคกน
- ๑๓ พระที่นั่งพิมานอากาศ
- ๑๔ พระที่นั่งประพาสทิพน
- ๑๕ พระที่นั่งจันทฉายา
- ๑๖ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนมหาปราสาท
- ๑๗ พระที่นั่งโสภาสโคกน
- ๑๘ พระที่นั่งมนเทียรคุณศรี
- ๑๙ พระที่นั่งเบญจเกษตร (ที่ไว้ราชกกุธภัณฑ์)
- ๒๐ พระที่นั่งมนเทียรค้ำกลพระรูป
- ๒๑ พระราชโรงหัก (โรงละคอน)

พระที่นั่งต่าง ๆ ที่อยู่ตอนด้านหน้าวัง ฝรั่งเศสตรของเก่าสร้างถวาย
สมเด็จพระศรีสวสดีใหม่โดยมาก ยังเหลือของสมเด็จพระนโรดม
คงอยู่แต่พระที่นั่งบรรยงก์ กับพระที่นั่งโสภาส และตึกอื่นอีกหลัง ๑
หรือ ๒ หลัง คราวนี้จะพรวนลงขังมอญเคยอยู่เคยไป

พระที่นั่งเทวาวินิจฉัยสร้างใหม่ใหญ่โต (เห็นจะยาวกว่า แต่กว้าง
ขนาดพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย) ยกพื้นสูงสักเท่าพระมหาปราสาทที่
กรุงเทพ ฯ ว่าก่อด้วยคอนกรีตทั้งหลัง ทำเป็นปราสาทตรีมุขสาม
ยอด หลังคามุงกระเบื้องเคลือบสีเหลืองขอบเขียว หลังกลางนั้น
ข้างในมีเสาราย เพดานทำอย่างฝรั่งเขียนสีเป็นลายภาพห้องเรื่อง
รามเกียรติ์ ฝาผนังก็เขียนลาย กลางห้องพระโรงตรงยอดปราสาท
ตั้งพระแท่นเศวตฉัตรของเดิม (ย่อมกว่าพระแท่นเศวตฉัตรใน
กรุงเทพ ฯ) หนุนฐานขึ้นไป ๓ ชั้น ตั้งสูงกว่าพื้นสัก ๒ ศอก แต่เศวต
ฉัตรนั้นทำสูงเกินขนาด เพราะเอารูปฉัตรเครื่องสูงมาทำเป็นเศวต
ฉัตร ๙ ชั้น ขยายส่วนฉัตรชั้นล่างให้เท่าพระมหาเศวตฉัตร ส่วนฉัตร
จึงสูงขึ้นไปจนยอดค้ำเพดาน ตรงหน้าพระแท่นเศวตฉัตรตั้งพระแท่น
ออกขุนนางอย่างเก่า มีพระที่นั่งพระเขนย อย่างพระแท่นออกขุนนาง
ที่ในกรุงเทพ ฯ แต่เดิมนั้นเอาเตียงมุกสิงห์รองอีกชั้นหนึ่ง (จะเสด็จ
ขึ้นก็เห็นจะยาก) ต่อเข้าไปถึงผนังด้านหุ้มกลองข้างใน มีพระที่นั่งขยยก
มาลาอยู่หน้าพระทวาร มีท้าวเกรินเอาอย่างของกรุงเทพ ฯ แต่ไม่มี
ฉัตรบังสองข้าง ฝีมือเดิมๆ มุขสองข้างนั้นทำเป็นปราสาทอยู่ตรงยอด
ปราสาทกลางออกไป มุขข้างขวาเป็นหอพระเจ้า มุขข้างซ้ายเป็นหอพระอัฐิ
มีบันไดประตูเหล็กไต่รังกันกับห้องพระโรง กลางห้องมุขทั้งสองนั้นมีฐาน
สำหรับตั้งพระพุทธรูปและตั้งโกษพระอัฐิ ทำเป็นชั้น ๓ ชั้น พื้นทาสี
น้ำเงิน มีลายพุ่มข้าวบิณฑ์ขัณฑ์ทองประดับกระจกสูงสัก ๖ ศอก ในหอ

พระมีพระพุทธรูปมาก แต่ระหาคูของเก่าหรือของงามไม่พบเลยสัก
องค์เดียว ในหอพระอิฐนั้นบนฐานชั้นบนตั้งโกษฐ์พระอิฐสมเด็จพระ
หริรัถย์ (พระองค์แก้ว) ซึ่งเป็นพระราชบิดาของสมเด็จพระนโรดม
และสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ เป็นโกษฐ์ทอง (ฝีมือทำพระราชทานมาแต่
กรุงเทพ ฯ เป็นแน่ไม่มีที่สงสัย) ชั้นรองลงมาตั้งโกษฐ์พระอิฐเจ้า
นายกรุงกัมพูชาทั้ง ๒ ชั้นกว่า ๑๐ โกษฐ์ เป็นโกษฐ์กาไหล่ฝีมือทำใน
กรุงกัมพูชา พระที่นั่งมัทมนเทียร ซึ่งต่อพระที่นั่งเทวาวินิจฉัยเข้าไป
ก็ทำใหม่ แต่ข้างในระเป็นอย่างไรเขาไม่ได้เปิดให้เราดู ข้างนอก
สังเกตแต่ว่าไม่ได้ขยายให้ใหญ่ออกไปกว่าเดิม เป็นแต่ยกพื้นให้สูง
ขึ้นทันพระที่นั่งเทวาวินิจฉัย ที่ในพระที่นั่งเทวาวินิจฉัยมีของน่าดูอีกสิ่ง
หนึ่ง คือรูปสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ทรงเครื่องคันทน์ ถือบพระแสงดาบยี่บน
นั่งบนพระแท่นเศวตฉัตร หล่อด้วยबरอนส์ทั้งสี่ โตกว่าจริงเท่าครึ่ง
ตั้งบนฐานศิลาอ่อน ๓ ชั้นอีกชั้นหนึ่ง ประดิษฐานไว้ตรงพระแท่นเศวต
ฉัตรไปข้างด้านใต้ รูปนี้เป็นของรัฐบาลฝรั่งเศสให้มองสิเออคือคอง
เป็นผู้ทำ แล้วถวายสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ ตอแทนในการที่ได้ช่วย
มหายุทธสงครามรูปหนึ่ง ทำถวายพระเจ้ากรุงเวียตนามรูปหนึ่ง รูปพระ
เจ้าเวียตนามนั้น ว่าพระเจ้าเวียตนามให้ประดิษฐานไว้ ณ ที่ฝั่งพระศพ ซึ่ง
สร้างเตรียมสำหรับพระองค์ แต่รูปสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ให้ตั้งไว้ใน
ท้องพระโรงนี้ ฟังสมโภชมาไม่ช้านัก ตัวช่างยังอยู่กับเรลถึงสยริเอ
ที่เมืองพนมเปญ ได้พบกับเราอยู่ทุกวัน วันนั้นก็ตามเข้าไปเพื่อจะอธิบาย

รป็นตัว แต่ไม่ต้องอธิบายพอเราเห็นก็ชอย ด้วยเห็นเขาทำคัจฉิง ๆ
คือทำเหมือนพระเจ้ากรุงกัมพูชาแต่งพระองค์ทรงเครื่องต้น ไม่เป็น
เทวดาและไม่เป็นรูปละคอน ขนาดใหญ่ถึงปานนั้นยังทำเหมือนคนจริง
ส่วนรูปพระเจ้ากรุงเวียตนำนัน ไ้เห็นแต่รูปถ่ายซึ่งตัวข้างให้ ทำนัง
เกาอประสาณหัดล พิเคราะห์เทียบกักรูปพระเจ้ากรุงเวียตนานที่เคยเห็น
ก็เหมือนจะทำคัจฉิง

พระที่นั่งเทววินิจัยที่ใหม่นี้ ว่าตามความเห็นของเราเห็นว่า
ฝีมือทำนั้นควรชมว่าทำหมดจดมันคงดี แต่ถ้าว่าด้วยแบบอย่างออก
จะน่าเลียดาย เห็นควรจะทำไ้งามกว่านี้ แต่หากนายช่างฝรั่งเศส
ผู้คิคืออย่าง ไม่รู้ตำนานการช่างของกรุงกัมพูชา อันการช่างของ
กรุงกัมพูชานั้น ว่าที่แท้ มีอย่างเก่าและอย่างใหม่ อย่างเก่านั้นคือ
แบบปราสาทหิน ถ้านายช่างถ่ายแบบอย่างและลวดลายกระบวนช่าง
เช่นที่นครมนครวัดมาคิคทำให้เป็นใช้แบบช่างกระบวนเก่าเลียดก็ระงาม
แบบช่างอย่างใหม่ของกรุงกัมพูชานั้น ที่จริงเลียนแบบอย่างของไทย
มาแต่กรุงเทพ ฯ เมื่อครั้งสมเด็จพระนโรดมทังกล่าวมาแล้ว ถ้าจะทำ
อย่างใหม่นายช่างควรไปคแบบอย่างที่กรุงเทพ ฯ เลียดก่อนแล้วจึงมาคิค
ทำ เช่นนั้นก็ระงาม นไปหลังสำคัญเลียดว่าของที่เขมรเลียนไทยมา
ทำนั้นแบบอย่างของเขมรเอง ไปทำเลียนของเลียนก็เลียดละ จะค
ยอกปราสาทหรือข้อฟ้าใบระกาเป็นเครื่องรำคาญตาทำนัง ถึงพวกฝรั่ง
ที่ไ้ไปรู้เห็นแบบอย่างการช่างที่ในกรุงเทพ ฯ ก็เห็นเช่นเดียวกันคัง
กล่าวนี้

เมื่อมาคพระราชวังนั้นช่างถ่ายปรมาตามถ่ายอีก ทั้งช่างของ
รัฐบาลและองค์พระแก้วฟ้าก็เล่นซักรูปมาขอถ่ายด้วย พระแก้วฟ้า
มาคุ้นเคยกันยิ่งขึ้น ก็ออกจะเกิดชอบอัธยาศัยกัน

ออกจากพระที่นั่งเทววินิจัยไปคูหาพระปริต ซึ่งฝรั่งเคสสร้าง
ใหม่เหมือนกัน แต่ย้ายออกไปตั้งไว้ห่างพระที่นั่งเทววินิจัย เป็นคอกับ
พระที่นั่งเย็นซึ่งใช้เป็นห้องเครื่องมหาดเล็ก ที่ในหอพระปริตมีชั้นพระ
ที่นั่งเทวรูปและพระขรรค์สำหรับกรงกัมพูชา เทวรูปมีสำริดของเก่า
พอกุได้แค่ ๒ องค์ นอกจากนั้นเป็นของใหม่ทั้งนั้น แต่พระขรรค์เป็น
ของเก่ามาก ในตำนานว่าเป็นของพระอินทร์เอาลงมาประทานพระเจ้าชัย
วรมันที่ ๒ เมื่อราว พ.ศ. ๑๔๐๐ ตัวพระขรรค์ยาวสัก ๒ คอก ที่โคน
จําหลักเหล็กเป็นหนักราว ห่อขึ้นไปเป็นรูปพระอินทร์ขี่ช้างเอราวัณ แล้ว
ถึงหน้าเทวคาอีกองค์หนึ่ง คร่าทองทลายจําหลักตลอดจนตัวพระขรรค์
พันจําหลักก็คร่าเป็นลายค่อขึ้นไปอีก หอกดาบจําหลักเหล็กคร่าทอง
อย่างที่เคยเห็นในกรุงเทพฯ มีพระแสงขรรค์ไชยศรี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงได้ไปจากกรงกัมพูชาองค์ ๑ หอกของเจ้า
นายมีย่อยอีก ๒ เล่ม พิเคราะห์ดูเป็นฝีมือขอมด้วยกันทั้งนั้น คงสร้างใน
สมัยเมื่อพวกขอมมีอำนาจมาก แต่จะสร้างยุคไหนนั้นเหลือรู้ พระขรรค์
กรงกัมพูชาโตและยาวกว่าพระขรรค์ไชยศรี ส่วนฝักนั้นเป็นฝักทอง
เกลี้ยง จําหลักลายภาพเรื่องพระนารายณ์ สังเกตรูปภาพและลวดลาย
ที่จําหลัก เห็นว่าจะเป็ฝีมือสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย หรือรัชกาล

ที่ ๓ แต่ผู้มอช มีหีบไม้ทำเป็นอย่างรูปพระขรรค์ทาสีแดงเขียนลายทองประกายข้างนอกสักอีกชั้น ๓ และมีเคียงจุมกสิ่งไปเวยะตั้งไว้ข้างหน้าพระ สำหรับเป็นที่วางพระขรรค์เวลาเชิญออกชำระ พระครุพราหมณ์เป็นเจ้าหน้าที่รักษาและชำระพระขรรค์ ถัดกันเป็นคติว่า จะชักพระขรรค์ออกจากฝักทั้งหมดได้แต่วันอังคารกับวันเสาร์ (คือเขาออกชำระในวันอังคารวันเสาร์ โดยคติเกี่ยวกับพระแสงที่ในกรุงเทพ ฯ) ถ้าหากชักออกหมดในวันอื่นเป็นอัปมงคล ด้วยเหตุนี้วันเราไปบูชเป็นวันพฤหัสบดีก็เกรงใจเขา จึงมิได้ชักออกตลอดเล่ม

มีกิจเรื่องหนึ่ง ซึ่งตั้งใจจะมาสืบหาความรู้จากพวกพราหมณ์ที่กรุงกัมพูชา ด้วยพราหมณ์ในกรุงเทพ ฯ มี ๓ พวก พวกพราหมณ์พิธีมาจากเมืองนคร พวกพราหมณ์โหราจารย์มาจากเมืองพัทลุง พวกพราหมณ์พฤฒิบาศไปจากกรุงกัมพูชา เคยสืบไต่ความจากพราหมณ์ที่เมืองนครศรีธรรมราชและเมืองพัทลุง ว่าต้นสกุลพราหมณ์พิธีมาจากเมืองรามนคร ส่วนพวกพราหมณ์โหราจารย์นั้นไต่ความว่าต้นสกุลมาจากเมืองพาราณสี แต่พวกพราหมณ์พฤฒิบาศสืบในกรุงเทพ ฯ ไม่ได้ความว่าต้นสกุลมาจากไหน จึงหมายจะถามพวกพราหมณ์ที่กรุงกัมพูชา ได้ถามพระครู บอกได้แต่ว่า “มาแต่พนมโกลาส” หมายความว่า มาจากเขาโกลาส พวกฝรั่งนักเรียนโบราณคดีที่ไปช่วยกันถึงซา เป็นอันสิ้นกระแสสืบไม่ได้ความว่าพวกพราหมณ์พฤฒิบาศเดิมอยู่เมืองใดในมัณฑิมประเทศ

อยากดูเครื่องต้น เขาเชิญเครื่องทรงพระเคี้ยวพระเจ้ากรุงกัมพูชา
มาตั้งให้ ๔ องค์ และอธิบายให้ทราบ คือ พระมงกุฎลงยา ซึ่ง
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนั้น สำหรับทรง
ราชาภิเษกและทรงเลียบพระนครกระบวนราบ พระมาลาเสวี่สะเทิน
(เหมือนอย่างต่างกรมทรงในกรุงเทพ ฯ) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน สำหรับทรงเลียบพระนครกระบวนม้า
พระชฎาห้ายอดทองเกลี้ยง สร้างขึ้นในกรุงกัมพูชา สำหรับทรงเลียบ
พระนครกระบวนรถ พระมาลาทรงประพาส พันทาคเครื่องทอง ทำใน
กรุงกัมพูชา สำหรับทรงเลียบพระนครกระบวนช้าง ทุกข้อขอยกอยู่

ออกจากหอพระบริด ไปคู่มือเยี่ยม (คือตึกประพาสพิพิธภัณฑ์)
ซึ่งเก็บของต่าง ๆ ชั้นล่างไว้เสด็จทรง และขอสำหรับพระอรรคมเหสี
และมีพระกลดยกหน้าพรหมเสด็จตั้งไว้หลายองค์ ราชยานที่ใ้ไปพบ
ที่พิพิธภัณฑ์สถานแต่วันก่อน ๒ องค์ คือยานมาศ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน กับราชยานทองคำ ซึ่งสมเด็จพระ
นโรดมสร้างขึ้น เติมก็คงอยู่ที่ในคณ (ราชยานทองคำนั้น พวก
เขมรบอกว่าทำมาแต่กรุงเทพ ฯ แต่เราเห็นว่าลวดลายเป็นฝีมือช่าง
เขมร และเชื่อว่าคงไม่ปล่อยให้ทำในกรุงเทพ ฯ) ชั้นบนมีเครื่องเพชร
พลอยของบรรณาการต่างประเทศ และของสร้างในเมือง เป็นของดี
มีราคาหลายอย่าง ว่าเป็นของสมเด็จพระนโรดมทั้งนั้น เมื่อจะสรุปค

ได้สั่งให้เก็บของเหล่านี้ไว้เป็นมิวเซียม สมเด็จพระศรีสวสดิศจึงติดตาม
พระประสงค์ ของที่เก็บในที่นี้มีพานทองกลมเครื่องยศใบหนึ่ง ขนาด
เขื่องกว่าพานทองเครื่องยศเจ้านาย ข้าพเจ้าเห็นผมจำได้ ถ้าผมจำนัก
งารผู้เก็บว่าเป็นของพระราชทานมาแต่กรุงเทพฯ ๗ หรือ เขาก็รับว่าถูก
ต้อง ที่จริงผมขอเครื่องทองทำในกรุงเทพฯ ๗ กับที่กรุงกัมพูชาผิดกัน
สังเกตได้ไม่ยาก

ออกจากมิวเซียมประพาสพิพิธภัณฑ์ไปวัดพระแก้ว. วัดพระแก้ว
อยู่ข้างขวาพระราชมนเทียร อย่างเดียวกันกับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ที่ในกรุงเทพฯ ๗ แต่ทำกำแพงกันเป็นต่างบริเวณกัน มีถนนคั่นกลาง
แต่ถนนนั้นมีประตูสกัดทั้งสองด้าน วัดพระแก้วมีพระระเบียงล้อมรอบ
ฝาผนังพระระเบียงเขียนเรื่องราวเกียติ อย่างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
แต่รูปภาพเขียนเลวไม่น่าดู ก็แต่ฝาผนังไม้ขึ้น ภาพยักติ ในลาน
อยู่ข้างหน้ามีพระเจดีย์ ๒ องค์ ทำงามพอๆ เป็นที่บรรจุพระอัฐิสมเด็จพระ
พระมหากษัตริย์องค์หนึ่ง พระอัฐิสมเด็จพระนโรดมองค์หนึ่ง พระอุโบสถ
อยู่กลาง ข้างหน้าพระอุโบสถมีรูปหล่อเป็นรูปสมเด็จพระนโรดมแต่ง
พระองค์อย่างฝรั่งเศสซีมา ทำเพดานไว้ข้างบน แต่รูปนั้นชะมุก
ชะมอมเต็มที สองข้างพระอุโบสถมีมณฑปข้างละหลัง มณฑป
ข้างซ้ายเป็นที่ไว้พระธรรม มณฑปข้างขวาเป็นที่ไว้รอยพระพุทธรูป
เชิงมณฑปนี้ก่อเขาล้อมรอบ หน้ามณฑปหลังข้างขวามีวิหารน้อย
หลังหนึ่ง เป็นที่ไว้พระบาท & รอย ข้างหลังพระอุโบสถดูเหมือน

มีการเปรียญอีกหลังหนึ่ง แต่ไม่ได้ไปดู พระอุโบสถนั้นทำเป็นทรง
 พระอุโบสถสามัญ แต่มียอดปราสาท ข้างในพระอุโบสถพื้นปู
 กระเบื้องเงิน ฝาผนังทึบหน้าต่างเขียนเรื่องทศชาติและเวสสันดร
 ชาติ เห็นหน้าต่างขึ้นไปเขียนเรื่องปฐมสมโพธิ กลางพระอุโบสถมี
 ฐานชุกชี ตั้งบายบกร่องพระแก้ว พระแก้วนั้นสมเด็จพระนโรดมสั่งให้
 ไปทำเป็นพระแก้วมรกตที่ทางขัณฑ์กระวัดฝรั่งเศส ขอนทรายมานานแล้ว
 มาได้ความรู้เพิ่มเติมเมื่อเห็นตัวจริง ว่าตั้งใจจำลองให้เหมือนพระ
 แก้วมรกตที่ในกรุงเทพ ฯ สมเด็จพระนโรดมเห็นจะให้ไปสลับและวัดมา
 ด้วยขยายอย่างใดอย่างหนึ่ง ใดขนาดเท่ากัน แต่รูปสัณฐานนั้นผิดกัน
 ห้างไกล สีแก้วมรกตที่ฝรั่งเศสก็เขียวใสเป็นอย่างขวตเขียวส้เหลือง
 ที่มักใช้ใส่น้ำอบกันแต่ก่อน เครื่องประดับก็ทำแต่ทองครอบพระเกศ
 มาลา แล้วติดครีมน้ำขึ้นไป สองข้างบายบกร่องล้วยแลงขึ้นที่เป็นข้างหน้า
 ข้างในอย่างวัดพระศรีรัตนศาสดารามในกรุงเทพ ฯ มีช่องแปลกที่น่าดู
 อย่างหนึ่ง คือพระพุทธรูปทองฉลองพระองค์ของสมเด็จพระนโรดม
 ทำเป็นพระยืนทรงเครื่อง (แบบพระฉลองพระองค์ในกรุงเทพ ฯ) แต่
 แต่งเครื่องเพชรพลอยอย่างใหม่ฝีมือฝรั่ง ซึ่งเป็นของของสมเด็จพระ
 นโรดมทรงพระอุทิศไว้ ฝีมือทำพระก็งามดี เสียแต่ใส่ตู้กระจกตั้ง
 ทรงหน้าบายบกลงมา ออกจะบังพระแก้วมรกต ที่อยู่ในวัดพระแก้วมีเท่า
 นดูเสร็จกลับมาพอเวลา ๑๑ นาฬิกาเศษ

เวลาบ่าย ๓ นาฬิกา พระวันรัตน์ ราชาคณะผู้ใหญ่อยู่วัดสุทธาโสม
 มาหา พระวันรัตน์องค์นี้ชื่อจันทร์ เมื่อบวชเป็นสามเณรเข้าไปเรียน

พระปริยัติธรรมอยู่ในกรุงเทพ ฯ แล้วไปบวชเป็นพระอยู่ที่วัดจักรวรรดิ
 เธอไปเรียนหนังสือในสำนักพระยาธรรมปรีชา (บุญ) ที่พระพุทธรูปรางค์
 ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อครั้งเรายังเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการ
 จึงได้คุ้นเคยกันมาแต่ครั้งนั้น เป็นเหตุให้มาหาเมื่อเราออกมาคราวนี้
 ได้ถามชนบชธรรมเนียมได้ความเพิ่มเติมจากที่ถามพระมหาพิมลธรรมออกไปอีก
 จะรวมความแสดงต่อไปในที่นี้

ทำเนียบสมณศักดิ์กรุงกัมพูชา

สำหรับเอก

พระมหาสังฆปริณายก

สมเด็จพระมหาสังฆราชาธิบดี ที่มหาสังฆนายก และเป็นเจ้า
 คณะมหานิกาย

สมเด็จพระสุคนธาธิบดี ที่ธรรมเสนาบดี และเป็นเจ้าคณะสงฆ์
 ธรรมยุติกาย

พระราชกณะผู้ใหญ่นั่นจตุสดมภ์

พระธรรมลิขิต

พระโพธิวงศ์

พระมงคลทิพาจารย์

พระวันรัตน์

พระราชคณะผู้ใหญ่ชั้นโสภาสราชนิมนต์
(เห็นจะสำหรับสวดประกาศ)

พระมหาพิมลธรรม

พระมหาพรหมมุนี

พระราชคณะสามัญสำหรับเอก

พระพทธีโฆษาจารย์

พระธรรมโฆษาจารย์

พระโฆษธรรม

พระธรรมอุดม

พระธรรมไตรโลกาจารย์

พระศิริสังคามมุนี

พระอมรโมลี

พระบวรสถิตา

พระอมรารักษ์ิต

พระญาณบวรวิชา

พระสัทธิธรรมเถร

พระราชคณะสามัญสำหรับโท

พระศรีสมมติวงศ์

พระพทธีวงศ์

พระสาภยวงศ์

พระธรรมกวีวงศ์

พระจริยวงศ์

พระราชคณะสามัญสำหรับตรี

พระญาณรังสี

พระศรีวิสุทธิวงศ์

พระญาณวิริยะ

พระธรรมปัญญาญาณ

พระญาณโกศล

พระราชคณะสามัญสำหรับจัตวา

พระธรรมวิปัสสนาญาณ

พระสมาธิธรรม

พระธรรมวิสุทธิ

พระธรรมวิริยะ

พระธรรมนิโรธรังสี

ที่แบ่งพระราชคณะเป็น ๔ ลำดับนั้น เป็นตามแบบทำเนียบชั้นตาศักดิ์
ในกรุงกัมพูชาแต่โบราณ ลำดับเอก พระเจ้ากรุงกัมพูชาทรงตั้ง
ลำดับโท พระมหาอุปโยราชตั้ง ลำดับตรี พระมหาอุปราชตั้ง ลำดับ
จัตวา พระวรราชขึ้นตั้ง แต่ทุกวันนี้พระเจ้ากรุงกัมพูชาทรงตั้งทั้งนั้น

สมเด็จพระสังฆราชกับสมเด็จพระสุคนธ์มีถาหรณกรมงคล ๘ รูป
ถาหรณกรมงคลของสมเด็จพระสังฆราชนั้นคือ

พระครูปลัดสังฆวงศ์ องค์ ๑

พระครูปลัดสังฆวิชา องค์ ๑

พระครูสังฆวิชา องค์ ๑

พระศรีสังฆมณฑล	องค์ ๑
พระวินัยธร	องค์ ๑
พระวินัยธรรม	องค์ ๑
พระสมุห์	องค์ ๑
พระใบฎีกา	องค์ ๑

ถ้านานุกรมของสมเด็จพระสังฆราช ๘ องค์นั้น ก็เหมือนของสมเด็จพระสังฆราช ผิดกันแต่ชื่อปลัดกับพระครู ชื่อพระครูปลัดมหาอัครธรรมาธิบดี ๑ พระครูปลัดมหาพิทักษ์ธรรมาธิบดี ๑ พระครูปลัดมหาวิมลธรรม ๑ พระครูโศภนธรรม ๑ พระราชาคณะผู้ใหญ่ชั้นรองลงมา มีถ้านานุกรม ๔ รูป คือ ปลัดรูป ๑ พระครู ๒ รูป สมุห์รูป ๑ พระราชาคณะสามัญ มีถ้านานุกรมแต่ปลัดกับสมุห์ ตำแหน่งวินัยธรและวินัยธรรมตามแบบในกรมกัมพูชา เป็นตำแหน่งสำหรับวัดเหมือนกับตำแหน่งใบฎีกา ถ้าวัดใหญ่ถึงสมภารจะเป็นพระราชาคณะชั้นต่ำก็มีวินัยธรวินัยธรรม แต่พระราชาคณะถึงจะเป็นตำแหน่งชั้นสูง เช่นพระวันรัตและพระมหาพิมลธรรม ถ้าอยู่วัดเดียวกับสมเด็จพระสังฆราช จะมีวินัยธรวินัยธรรมหาได้ไม่

อนึ่งเปรียญมิใคร่จะมี เพราะการสอบพระปริยัติธรรมในกรมกัมพูชา นาน ๆ จะมีพอเป็นพระเกียรติยศสักครั้งหนึ่ง ครึ่งสมเด็จพระมหิตลาธิเบศรทรงกรมกัมพูชาปรากฏว่ามี ๒ ครั้ง ครึ่งสมเด็จพระนโรดมครองกรมกัมพูชาก็มี ๒ ครั้ง มาถึงครึ่งสมเด็จพระศรีสุริยวงศ์เพียง

ครั้งหนึ่ง สอยไต้ & ประโยคเป็นอย่างดี ศาลิขัตรียศพระสงฆ์
 กรงกัมพูชานั้นใช้แบบเดียวกับกรุงเทพ ฯ มีทั้งพิศเฉกพิศพิศพิศ
 และพิศหน้านาง ที่ใช้ยู่ทกวันนี้เป็นพนก้ามะหยียกใหม่ทองและกัน
 เลื่อมทกอย่าง ว่าเดิมพระราชทานออกมาจากกรุงเทพ ฯ ครั้งสมเด็จพระ
 พระหริรักษ์ เห็นจะเป็นเมื่อในรัชกาลที่ ๕ จึงเอาเป็นแบบอย่างทำต่อมา
 แต่พิศเปรี้ยวนั้นทำคล้าย ๆ พิศพระครูสังข์ ไม่เหมือนพิศเปรี้ยว
 ในกรุงเทพ ฯ

การพระราชพิธีประจำบศอถอนำ ทำพิธีทวักพระแก้ว แต่ก่อนมี
 ๕ เดือน & และเดือน ๑๐ เดือนมแต่เดือน ๑๐ บลระครั้งเดียว สวคมนต์
 ๓ วัน แต่เมื่อพราหมณ์ชยพระแสงนั้น พระสงฆ์ทำไ้สวดไม่

พิธีเผด็จศึกสงกรานต์ เดือน ๕ สวคมนต์ ๓ วัน ทรงร่น้ำพระ
 สงฆ์เท่าพระชั้นสา และเสด็จออกสนาม มีการเล่นกีฬาและมวยปล้ำ

พิธีแรกนา เดือน ๖ สวคมนต์ ๓ วัน แรกนาขวัญที่ทุ่งพระเมรุ
 ข้างเหนือพระราชวัง

เข้าพรรษา เดือน ๘ สวคมนต์ในพระราชวังวันหนึ่ง ทรงจุตเทียน
 วิสาขาทวักพระแก้ว

เฉลิมพระชนสา เดือน ๙ สวคมนต์ในพระราชวัง ๓ วันถวาย
 ไตรเท่าพระชนสา ที่ในวังแต่งประทับ และเกณฑ์ข้าราชการตั้งโต๊ะ
 เครื่องบูชา นัคออกบ้านชายของที่พระระเบียงวัดพระแก้วด้วย

พิธีสารท เดือน ๑๐ แต่ก่อนตั้งแต่แรมค่ำ ๑ จนถึงเดือน ๑๐
 เลียงพระที่ในพระราชวังทกวัน แต่เดียนลดลงคงเลียงแต่ ๓ วัน

พิชิตน้ำ (ไต่กล่าวมาแล้ว) ในหนังสือพงศาวดารกรุงกัมพูชา
ว่าเดือน ๑๐ มีพิชิตวายบังคมพระรूपพระราชบิดาอีกอย่างหนึ่ง เห็น
จะเนื่องอยู่ในพิชิตน้ำอย่างหนึ่งในกรุงเทพ ฯ และว่ามีการเทศน์คำอาพัน
ด้วยอีกอย่างหนึ่ง

ออกพรรษา เดือน ๑๑ ในพงศาวดารกรุงกัมพูชาว่ามีพิชิตย
ประทับ ๓ วัน และมีการแข่งเรือ ไม่เกี่ยวแก่สงฆ์พระจึงไม่เล่า
พระเล่าแต่เรื่องเสด็จขึ้น ว่าเที่ยววันเสด็จทอดแต่ ๔ วัด สมเด็จพระศรี
สวัสดิ์เสด็จไปรถยนต์ ให้กระบวนไปคอยรับอยู่ที่วัด ไม่ได้ให้พยุหยาตรา
เช่นครั้งสมเด็จพระนโรดม คำอุปโลกน์ขึ้น ว่าเป็นภาษาเขมร ดังนี้

คำอุปโลกน์พระกฐิน องค์ที่ ๑

ยพิทเศย รื่องค์พระกฐินทานเนะ ชาของค์พระกฐินทานไกล
ในพระบาทสมเด็จพระสิริสวัสดิ์ติ จอมจักรพงษ์สหริราชบรมบพิตรธัมมิก
มหาราชาริราช พระราชสมภารภู์ทรงเนาพระคุณธรรมมหาปรีดิ์
ทรงพระราชสถัธาทรงจำนายนพระราชทรัพย์ ปรคัยชาของค์พระกฐินทาน
มานไทรจิ๋วครอบปรคัยสรบเนาเครื่องบริวารบริวารทั้งปวง พรอมทั้ง
พระราชวงส่านวงศ์ราชเสวกอรรคเสนายคิกวืชาติ แหร่นำบุลมกนก
อาวาสวิหารเนะ นิงบานจำเพาะตรงภิกของค์เอนานีมวยกัเท จำเพาะ
แดพระสงฆ์แกลคงจำพระวัสสาออสไทรมาสนาณงอาวาสวิหารเนะรื่องค์

พระกนิทานเนะ ครอบนาตุชาสมพททิพย์โกเสยพัลลัฏฐอนแดก
 ครอบแลศโคยณภาลัยปรเทศเหยวลัฏฐะมกกนุงกนคาลชุนมมสังฆ์ พระ
 พุทธองค์อนุญัตถกนุงกนิณักขันธะ ภาตวูโอยภิกขุองค์ ๑ แฏลเระ
 อานิสงส์ ๕ มาติกา ๘ ปลัโพธิ ๒ นูวกนิณัตถารกัถังปวงที่ทวลกราล
 ครอบ

ภูจิเนะเขอภิกขุองค์เณนามวย มาณไครจิรวุพลภาพภูจิณามิน
 อาญิงเปรอประยาน เหยะเระอานิสงส์ ๕ มาติกา ๘ ปลัโพธิ ๒ นูวกนิ
 นัตถารกัถังปวง กัฏฐโอยเฉลยมก หนึ่งยานโอยพระวินัยธรรบงแวรบง
 วิตองค์พระกนิทานเนะ โอยที่ทวลกราลครอบฉลองพระราชสัทธา
 ถวายพระราชกุศล ฯ

คำอุปโลกน์พระกฐิน องค์ที่ ๒

บพิตเตย รือออสเบิงชณุม สิ่งภูมานจิรวุครอบครบองค์บริบูรณ์
 เหยะ รือองค์พระกนิทานเนะ เหมญสมควรแตสมเด็จพระมหาสงฆ์
 ราช สงฆ์ณายก อาญะเระอานิสงส์ ๕ มาติกา ๘ ปลัโพธิ ๒ นูวกนิณัต
 ถารกัถังปวง ที่ทวลกราลครอบ

ภูจิเนะเขอภิกขุองค์เณมา เหมญณามินสมควรโดยปรการภูจเมคัง
 กัฏฐเฉลยมกกุมโอยมาณโกคณัฎเญิตเลย เหยะเหมญธาสมควรเหยะกัฏฐ
 โอยสัททสัณญาสาธุการโอยพรอม ฯ ครอบองค์เพาของ ฯ

แปลคำอุปโลกน์พระกฐิน

องค์ที่ ๑

องค์พระกฐินท่านนี้ เป็นองค์พระกฐินท่านอันวิเศษ ของพระบาท
สมเด็จพระศรีสวัสดิ์จอมจักรพงศ์ หาราชบรมบพิตรบรมมิกมหาราชธิราช
พระราชสมภารผู้ทรงซึ่งพระคุณธรรมมหาประเสริฐ ทรงพระราชศรัทธา
ทรงจำหน่ายพระราชทรัพย์ ประดับเป็นองค์พระกฐินท่านมีไตรจีวรครบ
ประดับ กับเครื่องบริกขารบริวารทั้งปวง พร้อมทั้งพระราชวงศานุวงศ์
ราชเสวกอรรคเสนาบดีกวีชาติ แห่หน้าเข้ามาในอาวาสวิหารนี้ จะได้
ฉะเพาะเจาะจงต่อภิกษุรูปใดรูปหนึ่งก็หามิได้ ฉะเพาะแต่พระสงฆ์ผู้
อยู่จำพระพรรษาสิ้นไตรมาสอยู่ณอาวาสวิหารนี้ องค์พระกฐินท่านนี้
ครุวนาคูฑ์ทั้งผ้าทิพย์ โกสไลยพัลลัศร์อันลอยโดยนภาลัมภ์ประเทศ แล้วแล
ตกลงมาณท่ามกลางชุมนุมสงฆ์ พระพุทธองค์ทรงอนุญาตในกฐินัก
ขันธกะ ว่าต้องให้ภิกษุรูป ๑ ที่รู้อนิสังส ๕ มาติกา ๘ ปลิโพธ ๒ แล
กฐินัตถการกิจทั้งปวง วัชรยานครอง

เหตุนี้ ถ้าแล (พระสงฆ์ทั้งปวงเห็นว่า) ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง
มีไตรจีวรทุพลภาพเก๋าคำคร่ำมีอาภัพที่จะใช้สอยได้ แล้วแลรู้อนิสังส ๕
มาติกา ๘ ปลิโพธ ๒ แล กฐินัตถการกิจทั้งปวง ก็จึงแสดงขึ้น จะได้ให้
พระวินัยกรรมขององค์พระกฐินท่านนี้ ให้วัชรยานครองผลของพระราชศรัทธา
ถวายพระราชกุศล ฯ

๘๘
องค์ที่ ๒

ข้าพเจ้าล้วนแต่มีไตรจักรของครบรูปบริบูรณ์แล้ว องค์พระกฐิน
ทานนี้ เห็นสมควรแก่สมเด็จพระมหาสังฆราช สังฆนายก อาจารย์
ธานีสงฆ์ ๕ มาติกา ๘ ปติโพธิ ๒ แลกฐินัดการกิจทั้งปวง วัชรกรณครอง
เหตุฉนี้ ถ้าแลภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง เห็นว่าไม่สมควรโดยประการใด ๆ
ก็จงทักท้วงมาอย่าใ้มีความครั้นคร้ามเกรงกลัวเลย ถ้าเห็นว่าสมควร
แล้ว ก็จงให้สัตตัญญาสาธุการขึ้นให้พร้อม ๆ กันทุกรูป เทอญ

เดือน ๑๒ ไม่มีพิธีสงฆ์ ในพงศาวดารกรุงกัมพูชาว่า มีแต่พิธี
ตั้งเสาศิลาชัย อย่างมีในกรุงเทพ ฯ แต่ก่อน แต่ศาสตราจารย์
ยอช เชเตสว่าเมเคยบวชยังมีพิธีไล่น้ำ อย่างกล่าวในกฎมณเฑียรบาล
สมเด็จพระศรีสวัสดิ์เสด็จลงดำเนินกแพ ทรงตั้งเชือก ทำพิธีปล่อยน้ำ
ซึ่งท่วมทุ่งอยู่ให้ลตไหลลงไปที่ทะเล กับพิธีบูชาพระจันทร์ (เห็นจะเป็นอัน
เดียวกับตั้งเสาศิลาชัย) แลพิธีกินข้าวเฒ่า (จะเป็นพิธีอันใดยังไม่
ทราบแน่) อีกอย่าง ๑

พิธีไล่น้ำซึ่งทำในกรุงกัมพูชาหาไม่ ไปมีเอาพิธีตรุษในเดือน ๔ มี
สวดมนต์เลียบพระและยิงปืนอาฎานาเหมือนในกรุงเทพ ฯ

มีตำแหน่งพระครูคู่สวด สำหรับสวดคัมภีร์กับปวัตน์สูตร ๔ องค์
สำหรับสวดมหาสมณสูตร ๔ องค์ เป็นที่

พระครอมรโหมสิน	๑
พระครอินทรโหมสิน	๑
พระครอมรวีวิต	๑
พระครววิจิตรลัทธา	๑
พระครศีลสังวร	๑
พระครอมรลัทธา	๑
พระครอมขมขัญญา	๑
พระครโหมชาวิสุทธิ	๑

มีพระพิธีกรรมสำหรับสวดภาณยักษ์ ๘ รูป

ประเพณีการบำเพ็ญพระราชกุศลโดยปรกติ มีการทรงบาตรในพระราชวังเวลาเช้าทุกวัน เหมือนเช่นเคยมีในกรุงเทพ ฯ แต่ก่อนแต่มีกำหนดจำนวนพระสงฆ์เข้าไปรับบาตรเท่าพระชั้นสา เกือบวันละ ๘๕ รูป พระสงฆ์ ๕ วัดผลัดเปลี่ยนกันเข้าไปรับบาตรเวลาเช้า ๗ นาฬิกา แต่ก่อนสมเด็จพระศรีสวสดีเคยเสด็จลงทรงบาตรเป็นนิจ แต่ใน ๓ ปีมานี้ทรงพระชรามาก เสด็จลงบ้าง เว้นบ้าง ถึงวันพระมีเลียงพระสวดมนต์และทรงธรรมที่ในพระราชวัง ทั้งในพรรษาและนอกพรรษา และมีพระสงฆ์มหานิกาย ๕ รูป ธรรมยุติก ๕ รูปสวดจตุเวททำน้ามนต์สำหรับสวดด้วยทุกวันพระ อนึ่งในเวลาเสด็จออกท้องพระโรงโดยปรกติ ใช้ประเพณีนั้นและนั่งเก้าอี้ในทึ่เฝ้า แต่ถ้าเสด็จออกในการพิธีสงฆ์ ยังทอดกราชอาสน์ และปลาทอาสน์สงฆ์กับพน เหล่าข้าเฝ้ายังต้องหมอบคลาน

ได้ขอให้พระมหาพิมลธรรมเจดาคำอธิแรกและถวายพระพรพระเจ้า
กรุงกัมพูชา เจดให้มาดังนี้

คำอธิแรก

อธิแรกวสุสสํ ชีวตุ (๓ ครั้ง) ที่ชายุโก โหตุ อโรโค โหตุ
สุชีโต โหตุ มหาราช สัทธิกิจุํ สัทธิกิมมํ สัทธิลากะ ชโย นิจุํ
บรมมหาราชวรสุส ภวตุ สัพพทา ฯ สุมถวายพระพร ฯ

คำถวายพระพรนำเทศนา

สุมถวายพระพรบรรจําเรณู พระราชสิริสวัสดิพิพัฒน์มงคล พระ
ชนมสุขครบประการ จุรมาณแก่พระบาทสมเด็จพระนโรดม บรมมหา
จักรพรรดิราชา พระบรมนาถมหายพิตร ธิมมิกมหาราชธิราช
พระราชสมภารผู้ทรงเนาพระคุณธรรมมหาปรเลิธุํ คบิถเวลาเน
อตมาภาพยานที่ทวลพระราชนิมนต์มกสมแดงพระธิมมเทศนา คอบสนอง
พระราชสัทธา เทาเป็เยออตมาภาพสมแดงเทาเหยชะชาตขุสโคยเนา
โวหารอติถาธิบายบถวาทพระยาพิ สักกคิเอนามวยสุมทรงพระราช
ขันคือภัยโทษ อตมาภาพสมแดงโคยมานสคิบัญญัติเอนถอย สุม
ถวายพระพร ฯ

คำถวายพระพรลา

สุมถวายพระพรบรรจําเรณู พระราชสิริสวัสดิพิพัฒน์มงคลพระชนม
สุขครบประการ จุรมาณแก่พระบาทสมเด็จพระนโรดมบรมมหาจักรพรรดิ

จิราศ พระบรมนาถมหายพิศย์ ธรรมิกมหาราชาจิราศพระราชสมภาร
ผู้ทรงเนาพระคุณธรรมมหาประเสริฐ คบิทเวลาเนमानกาลผู้สมควรเหย
อคมภาพเนาพระภิกษุสงฆ์ทั้งปวง สุมถวายพระพรลา สุมถวาย
พระพร ฯ

แปลคำถวายพระพรนำเทศนา

ขอถวายพระพรบรรเจิญ พระราชสิริสวัสดิพิพัฒนามงคลพระชนม
สุขทุกประการ จงมีแต่พระบาทสมเด็จพระนโรดมบรมมหารัชมังคลา
จิราศ พระบรมนาถมหายพิศว์ ธรรมิกมหาราชาจิราศ พระราช
สมภารผู้ทรงซึ่งพระคุณธรรมมหาประเสริฐ วาระนี้ อาตมภาพได้รับ
พระราชทานนิมนต์มาสั่งแวงพระธรรมเทศนา คอบสนของฉลของพระ
ราชศรัทธา ถ้าแลอาตมภาพสั่งแวงไปแล้วมิได้ถูกต้องตามไวยา
จรรณายาขบถวาทพระบาลี ข้อใดข้อหนึ่ง ขอทรงพระราชขันคือภัยโทษ
แต่อาตมภาพผู้มีสติปัญญาอันน้อย ขอถวายพระพร

แปลคำถวายพระพรลา

ขอถวายพระพรบรรเจิญ พระราชสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล พระชนม
สุขทุกประการ จงมีแต่พระบาทสมเด็จพระนโรดมบรมมหารัชมังคลา
จิราศ พระบรมนาถมหายพิศว์ ธรรมิกมหาราชาจิราศ พระราช
สมภารผู้ทรงพระคุณธรรมมหาประเสริฐ เวลานั้นมีกาลอันสมควรแล้ว
อาตมภาพกับพระภิกษุสงฆ์ทั้งปวง ขอถวายพระพรลา ขอถวายพระพร

สวคมนต์ ไม่ว่าจะารหลวงหรือารราษฎร สวคแต่เจ็ดตำนาน
หรือสิบสองตำนาน ถ้าเป่นารเปดพลี สวคอนักตลัคน หรือ
อาทิตตปริยาย แต่ธรรมเนียมกับสมัยนั้นสวคแต่ขันธ์เพียงสวคในพิธีกรรม
หาสวควารอื่นไม่ ได้ความตามที่ได้ถามดังนี้

สนทนากับพระวันรัตน์แล้ว ขึ้นรถยนต์ไปการปกครองหัวเมือง
ของกรุงกัมพูชา เสด็จถึงบุรีเอให้มองสิเออเมลิเย เสด็จถึงมณฑล
กันดาล (แปลว่ามณฑลกลาง) คือมณฑลราชธานี เป็นผู้พาไป
มองสิเออเมลิเยเคยไปอยู่กรุงเทพ ฯ และเคยเป่นกงสุลที่เมืองอุบล
วิธีปกครองท้องที่ของไทย และยังพละภาษาไทยได้ พาไปทูลว่าการ
อำเภอกันทวคในแขวงเมืองกันดาลสระท่งแห่งหนึ่ง นายอำเภอคือนับ
เลียงเครื่องว่าง แล้วพาไปคูวัดบ้านนอกแห่งหนึ่ง ซึ่งมีรอยพระพุทธรูป
ในแผ่นไม้จำหลักเป่นของโบราณ มีก้านผู้ใหญ่น้ำและราษฎรมา
คอยรับอยู่มาก พระสงฆ์ก็จีวรรับรอง แต่ท่านพระสมภารที่มาคือนับนั้น
ตรงมาถึงยืนมือมาขอจับ ก็เลยได้จับมือกับพระครูแปลกอยู่ ออกจาก
วัดพาขึ้นรถเที่ยวไปอีกไกล แปลว่าจะให้ผู้คนก่อสร้างไปตามหัวเมือง
สังเกตดูไปตามทาง ในหมู่บ้านใหญ่จะมีตลาดสร้างเป่นของถาวร
ทุกแห่ง บางตำบลก็มีโรงเรียนมีโอสถศาลาและสถานไทรศัพท ตลาด
นั้นมองสิเออเมลิเยบอกว่าที่แห่งใดควรจะมิตลาด รัฐบาลให้สร้างขึ้น
ด้วยทุนของรัฐบาล แล้วให้มีผู้ลงไปเก็บค่าเช่าตามอัตราของรัฐบาล
ที่ทำเช่นนั้นเพื่อจะให้สะอาดหมดจด และมีให้แย่งชิงกันทำ ขั้รถไปถึง

ตัวเมืองเกียนสวาย ออกญาผู้ว่าราชการเมือง พดภาษาไทยได้คล้อง
มาต้อนรับเชิญไปแหว่ทวงเลี้ยงทออีกครึ่งหนึ่ง แล้ววกมาเมืองพนมเปญ
มาแหว่บ้านมอสิเออเมลิเยเลี้ยงเครื่องคัมอีกครึ่งหนึ่ง แล้วจึงกลับมา
ถึงทพกเวลาค่ำ

ระเบียบการปกครองหัวเมืองในกรุงกัมพูชา คล้ายคลึงกับระเบียบ
ของไทย ทั้งแบบโบราณและแบบที่ใช้อยู่ในปัจจุบันนี้ ชอบกลอยู่ แต่
โบราณในทำเนียบหัวเมืองของกรุงกัมพูชาว่ามี ๕๔ เมือง แยกกัน
ขึ้นอยู่กับเสนาบดีต่างกระทรวง มีหัวเมืองขึ้นทกกระทรวง เคียง
ฝรั่งเศสจัดหัวเมืองเป็นมณฑล ตามที่สทวกแก่การปกครอง กำหนด
เป็น ๓๓ มณฑล มณฑลหนึ่งมีเรลิตังฝรั่งเศสเป็นเช่นสมทเทศาภิบาล
ของเราคน ๑ และมีกรมการฝรั่งเศส ๑ ส่วนตามเมืองในมณฑล
นั้น ตั้งขุนนางเขมรเป็นเจ้าเมืองกรมการทุกเมือง ในเมืองหนึ่ง
แบ่งท้องที่เป็นอำเภอมากบ้างน้อยบ้าง มีนายเลอปกครอง ท้องที่อำเภอ
หนึ่งแบ่งเป็นตำบลตามหมู่บ้านของราษฎร มีกำนันนายตำบล และ
มีผู้ใหญ่บ้านรองจากกำนันลงไป เช่นเดียวกับวิธีการปกครองท้องที่
ในประเทศนี้ สังเกตดูฝรั่งเศสตั้งใจให้การปกครองสนิทสนมกันใน
ระหว่างฝรั่งเศสกับเขมร เป็นต้นว่าตัวผู้เป็นเรลิตังจะต้องพดภาษา
เขมรได้ ไม่ให้ต้องมีล่ามอย่างแต่ก่อน และต้องเทียวเตรให้รู้จักกัน
เคยกับราษฎร ส่วนเจ้าเมืองนั้น เจ้าเมืองชั้นเก่าปลดเปลื้องไปแล้ว

โดยมาก เจ้าเมืองชั้นใหม่เลือกผู้ที่ได้ศึกษาในโรงเรียนและรู้ภาษา
ฝรั่งเศสทุกคน ชื่อนายอำเภอก็ตั้งใจจะเลือกสมัครเช่นนั้น เจ้าเมือง
รุ่นใหม่ซึ่งเราได้พบหลายคน เป็นคนชั้นหนุ่มพคไทยคล่องแคล่ว
ทุกคน ดูเหมือนพบที่พบไม่คล่องอยู่คนเดียว วิถีฝรั่งเศสจัดตั้ง
กล่าวมา ว่าตามความคิดของเราเห็นว่าดีควรชม

๔ ออกจากเมืองพนมเปญไปเมืองเสียมราชู

เวลาค่ำ ๗ นาฬิกาครึ่ง กินอาหารเย็นกับเรลถึงสี่ทุ่มแล้ว
พอ ๘ นาฬิกาไปลงเรือเมล์ ชื่อว่าเรือแม่โขงของบริษัทเมสซารีฟล
เวียลออกจากท่าหน้าเมืองพนมเปญ บริษัทเมสซารีฟลเวียลนี้ได้รับ
สัญญาอนุญาตของรัฐบาลฝรั่งเศสให้เดินเรือเมล์ในลำแม่น้ำเหล่านี้ได้แต่
บริษัทเดียว เรือไฟที่เดินรับส่งไปรษณีย์และคนโดยสารทางลำน้ำโขง
ข้างฝ่ายเหนือที่ต่อมณฑลอุดรและมณฑลอุบล ก็เรือบริษัทนี้ ส่วนการ
รับส่งคนโดยสารไปเมืองเสียมราชู เมืองพระตะบอง บริษัทมีเรือไฟทั้ง
ขนาดใหญ่และขนาดเล็ก เวลานั้นยังมากเดินเรือขนาดใหญ่ ถ้าน้ำลด
น้อยลงก็เดินเรือขนาดเล็ก บริษัทโดยสารและสินค้าตั้งแต่เมืองไซ่ง่อน
เป็นระยะไปจนถึงเมืองเสียมราชู เมืองพระตะบอง แต่เดินได้ไม่ตลอดปี
ในระหว่างเดือนมกราคม จนถึงเดือนกรกฎาคม น้ำลงจอด ที่ปากทะเลสาบ
นี้ต้องหยุดเดินเรือเมล์อยู่หกเดือน แต่ในหกเดือนนั้นเป็นเวลาปลาชุม
ในท้องทะเลสาบ พวกราษฎรพากันลงไปจับปลา นับว่าผู้คนมากมาย รว

ก็ไปตั้งเมืองอยู่ในทะเลสาป ทำปาลาอย่างปลากรอขายไปยังที่ต่าง ๆ
 ที่ส่งเข้าไปยังเมืองเราก็คงมาก ๆ เวลาที่เราเดินทางลำนํ้ามาก เขาใช้
 เรือใหญ่เคียวสัปดาห์ละ ๒ ครั้ง ออกจากเมืองไช่ฮงอันมาแควเมืองพนมเพ็ญ
 ออกจากเมืองพนมเพ็ญวันอาทิตย์เวลาเช้าครึ่งหนึ่ง วันพฤหัสบดีเวลาค่ำ
 ครึ่งหนึ่ง ส่งคนและสินค้าเป็นระยะไปถึงเมืองเลียมราชบุรี แล้วเลยไป
 จนถึงเมืองพระตะบอง ขากลับก็เช่นเดียวกัน กลับถึงเมืองพนมเพ็ญวัน
 อังคารครึ่งหนึ่ง ก็วันศุกร์ครึ่งหนึ่ง ทุกสัปดาห์ เรือชื่อแม่โขงลำที่
 เรามาห้อยคนโดยสารขึ้นที่หนึ่งอยู่บนคาค้ำฟ้าทางนั้น ดูเหมือนจะมี
 สัก ๑๐ ห้อง อยู่ใต้ห้องละ ๒ คน คนโดยสารชั้นที่สองก็มีห้องอยู่
 แต่ห้องลงไปอยู่ชั้นกรายเรือ ส่วนคนโดยสารชั้นที่สามนั้นไปนอนอน
 กันตามคาค้ำฟ้า มาเที่ยววันคนโดยสารชั้นที่หนึ่งมีแต่พวกเรากันฝรั่ง
 คนเคียวทางมาแต่เมืองจีนคนหนึ่ง แต่คนโดยสารชั้นที่สามมีมาก

วันที่ ๒๑ พฤศจิกายน เวลารุ่งสว่างเรือถึงตำบลชนกรรปากช่อง
 ทะเลสาป แลดูซ้ายขวาเป็นต้นน้ำท่วมบ่าเกือบถึงยอดไม้ คล้ายกับที่
 บึงบรเพ็ดไปทุกด้าน เมื่อแล่นมาในตอนกลางคืนเรือหยุดรับคนโดยสาร
 สามแห่ง มาในตอนกลางวันวันนั้นก็หยุดรับคนเป็นระยะมา เมื่อถึงที่รับ
 คนเป็นแต่หยุดเรือแล้วเปิดแตรเป็นสัญญาณ แต่ไม่ต้องลงสมอ เพราะคน
 โดยสารลงเรือเร็วของบริษัทรบรทุกมาคอยอยู่แล้ว บางแห่งเห็นจะ
 มาแต่ไกล ๆ คือน้ำท่วมเข้าไปมาก ตามทางที่เรามีประภาคารย่อม ๆ
 รายหนทางตลอดทุกระยะ ที่ในทะเลสาปนั้น เวลาลมจิกอาจมีคลื่น

จนเรือเมล์ใหญ่แล่นมาเห็นฝั่งทางควนออกแต่ข้างเดียวตลอดทาง กินอาหารเช้าและกลางวันในเรือ อาหารอยู่ข้างเลว เรือก็เป็นเรือเก่าไม่สู้สะอาด พนักงานเรือดูไม่ถือสัมมาคารวะ เป็นคนว่ากัปตันฝรั่งก็ไม่แต่งตัวเป็นระเบียบ ไม่รู้จักต้อนรับคนโดยสาร เป็นแต่เกรงใจก็เลียงๆ ไปไม่เห็นมารอหน้า ฝรั่งคนโดยสารที่มาพร้อมกับพวกเราอีกคนหนึ่งนั้น จะเป็นชาติโคหาทรายแน่ไม่ บอกแต่ว่ามีตำแหน่งอยู่ในกรมศุลกากรเมืองจีน พูดภาษาอังกฤษคล่องก็เลยคุ้นกัน แต่ไปดูพระนครวัดอยู่วันเดียวก็กลับ ดูเสียเที่ยวที่มาเปล่าๆ เขาเล่าว่ามืออเมริกันบางคนยังเก่งกว่านี้ ไปนั่งดูพระนครวัดอยู่เพียงที่ไฮเตล และเลือกซื้อไปรษณียัตร์รูปพระนครวัดได้แล้วก็กลับ แต่เรื่องจริงเท็จอยู่กับผู้กล่าว

เรือถึงปากน้ำเมืองเสียมราฐใช้เวลาบ่าย ๓ นาฬิกา มองสี่เออลองแบคเรลิ่งมณฑลพระตะบอง กับฝรั่งเคสนายพลตระเวน ซึ่งเป็นผู้รั้งราชการเมืองเสียมราฐมารับ พาพวกเราลงเรือไฟเล็กของรัฐบาลเข้าคลองมา มาตอนนั้นได้สังเกตเห็นอะไรชอยกลลิกอย่างหนึ่ง คือเรือมากของเขมร ไม่ว่าขนาดเล็กหรือใหญ่อย่างไร ทำหัวเรือท้ายเรืออย่างเรือคิงของเรานั้น แม้ขนาดเรือสำนสองพายก็ทำเช่นนั้นทุกลำ คงเป็นแบบมาแต่โบราณ เพราะฉะนั้นจึงเป็นปัญหาว่า เขมรจะเอาอย่างเรือไทยมาทำใช้ในพื้นเมือง หรือไทยจะเอาอย่างรูปเรือมากเขมรไปทำเรือคิงเรือศรี ตลอดจนเรือสำนี้ ความจริงน่าจะเป็นอย่างหลัง กว๊ายเรือ

ไทยทำเช่นนั้นแต่อย่างใด แต่เรือเขมรทำเช่นนั้นทุกอย่าง และ
ทำเช่นเดียวกันทั่วไปทุกเมือง เรือไฟเล็กแล่นมาประมาณ ๒๐ นาที
ถึงท่า ที่เรียกว่าท่าไม้ไผ่ท่าประจำ รัฐบาลทำถนนรถลงไปจน
ถึงชายทะเลสาบ หน้าน้ำ ๆ ขึ้นท่วมถนนเพียงไหนก็เลื่อนท่าหน้าขึ้น
มา ทำที่ขึ้นวันนั้นเป็นแต่เอาเรือพายสองลำขนาน ปูกระดานเป็นทาง
เคี้ยวขึ้นไปถึงถนน เรลคังสุปริเอมีแก่ใจให้ส่งรถยนต์มาจากเมืองพนม
เปญสำหรับเราใช้เองหลัง ๑ ให้ใช้รถหลวงที่เมืองเสียมราชูสำหรับ
เป็นรถบริวารอีก ๒ หลัง ขึ้นรถมาตามถนน เข้าเขตเมืองเสียมราชู
เห็นบ้านเรือนราษฎรตั้งอยู่ริมลำน้ำทั้งสองฟาก ถนนผ่านหลังบ้านทางฝั่ง
ตะวันตก ทำคดค้อมไปตามรูปลำน้ำ มาถึงเมืองเสียมราชูใหม่คือที่
ฝรั่งเศสสร้างตึกสถานที่ว่าการ^(๑) อยู่ริมเมืองเก่าซึ่งก่อข้อมปราการครั้ง
รัชกาลที่ ๓ เรลคังชวนหยุดพักเลี้ยงของว่าง และเผอิญฝนตกต้องรอ
ฝนด้วยแล้วจึงขึ้นรถต่อมา ผ่านเมืองเก่าข้อมปราการที่ไทยเราสร้าง
ไว้อยู่ข้างเลวทรามและเล็กด้วย ทางรถยนต์แต่เมืองเสียมราชู
ประมาณ ๖ กิโลเมตร (๑๕๐ เส้น) ถึงต้นครวัด มีที่อยู่แห่งเดียวแต่
โฮเต็ลแองกอร์ เป็นตึกชั้นเดียวคล้ายโฮเต็ลที่เมืองชวา แต่จัดดีพอ
พักได้ไม่ลำบาก มีทั้งประปาและไฟฟ้าอาหารก็ไม่เลว เวลาพวกเรา

(๑) ได้ยินว่าฝรั่งเศสจะแยกการปกครองมณฑลพระตะบองออกเป็น ๒ มณฑล
เมืองเสียมราชูจะเป็นที่ว่าการมณฑลที่จะตั้งใหม่.

ถึงจนค่าแล้ว ไก่แต่ถวายเป็นนครสมโภชนครวัดจากโยเต้ล ยังหา
ได้ขึ้นไม่

เวลาค่ำได้เชิญของสิ่งของลงแบ้เรลิตังมากินอาหารด้วย เเรลิตัง
คนนั้นได้เคยรับเสด็จ^๒ทูลกระหม่อมชาย ทูลกระหม่อมโปรดเคยได้ขึ้น
ทรวัสสรวเสริญ อธิบายก็จริง เลียบแต่กับเราพูดกันต้องมีล้าม

๕ เทียบดูปราสาทหิน

วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน เวลาเช้าขึ้นไปนครวัด จะพรรณา
ว่าด้วยรูปสัณฐานและลวดลายของนครวัดว่าเป็นอย่างไร ในหนังสือ
เห็นว่าไม่เป็นประโยชน์ ด้วยผู้อ่านที่ได้เคยเห็นรูปถ่ายแล้วก็มีมาก^(๑)
ที่ไม่เคยเห็นรูปถ่ายจะพรรณาให้เข้าใจจริงก็ได้ จะกล่าวแต่ว่าเมื่อมา
เห็นตัวนครวัดเข้าจริง รู้สึกว่าผิดกับที่คาดหมายไว้แต่ก่อนอย่างไร คือ
คูใหญ่โตกว่าที่คาดหมายนั้นอย่าง ๑ ความสูงกว่าที่คาดหมายด้วย
อีกอย่าง ๑ น่าชมช่างผู้คิดแบบอย่างวางแผนผังนครวัด ว่าเป็น
ช่างฉลาดทำให้จับใจคนดู เริ่มต้นแต่เมื่อถึงเชิงสะพานหินก่อนที่จะข้ามคู
ไปเข้าไปในบริเวณทางด้านตะวันตก แลดูปรางค์ประตูและพระระเบียง
ชั้นนอก มีปราสาทใหญ่ ๘ ยอดสูงตระหง่านอยู่ข้างในถึงมามีใจ
เลี้ยวชั้นหนึ่ง เมื่อข้ามสะพานผ่านประตูเข้าไปถึงลานในบริเวณ เปลี่ยนรูป

(๑) รูปที่จำลองไว้ที่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามทำดีพอใช้ แต่มีเฉพาะตัว
ปราสาท ขาดปรางค์ประตูซึ่งอยู่ริมคูชั้นนอก.

แลเห็นปราสาทอยู่กลางบริเวณ มีพระระเบียงล้อมเป็นชั้น ๆ ขึ้นไป
สมทรวทรวง ถึงงามจับใจอีกชั้นหนึ่ง ครั้นเข้าไปถึงปราสาท ตั้งแต่ชั้น
บันไดพระระเบียงชั้นนอกขึ้นไป ก็ได้เห็นฝีมือจำหลักลายต่าง ๆ นำ
พิศวงขึ้นไปจนถึงองค์ปราสาทใหญ่ ดูได้เพลินเพลินไปทุกชั้น แต่ว่า
มีเครื่องทอไฉยอย่างหนึ่ง ค้วยตองขึ้นบันไดบ่อย ๆ เพราะบันไดชันคั้น
ก็แคบชันล้ายาก บางชั้นบันไดทอดเคี้ยวหลายสิบคั่น สูงตั้งห้าวาหกวา
ไม่มีราวหรือสิ่งอื่นใดทวยคด ถ้าเดินพลาดพลัดตกลงมาก็คើนจะคอหัก
การทขึ้นลงต้องอาศัยทงมือและเท้าคล้อยกับค้อยคลานขึ้นไปและคลาน
กลับลงมา แต่เพียงชั้นกับลงเที่ยวเดียวในคราวแรกถึงปัดหน้าธาระยม
ไปตลอดวัน แต่วันหลัง ๆ ค่อยมาก็เคยไป

นครวัดนั้นใหญ่โตกว่าบรรดาโบราณสถานที่พักขอมสร้างแห่งอื่น
ทั้งสิ้น แต่แนวคซึ่งมีเขื่อนหินล้อมรอบบริเวณสี่ด้านยาวถึง ๓๒๕ เส้น
แต่ว่าเป็นสถานซึ่งสร้างภายหลังแห่งอื่น ใต้ความว่าสร้างเมื่อราว
พ.ศ. ๑๖๙๐ เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ซึ่งถวาย
พระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว ว่าสมเด็จพระบรมพิศณุโลก^(๑) นับว่า
เกิมนั้นปราสาทองค์ใหญ่ยิ่งใดจง ทำรูปสมเด็จบรมบพิตรพระองค์นั้น
เป็นรูปพระนารายณ์ตั้งไว้กลาง แลเห็นเทวรูปนั้นใต้แต่ข้างนอกบริเวณ
ทั้ง ๔ ด้าน แต่วปนั้นอันตราวยหายสูญไปเสียแล้ว เหลือแต่ฐานอยู่

(๑) นามสุริยวรมัน นั้น เรียกตามปรากฏในศิลาจารึก สันนิษฐานกันว่า ที่ใน
หนังสือพงศาวดารเขมรเรียกว่า “พระเจ้าปทุมสุริยวงศ์” นั้น เห็นจะหมายเอาพระเจ้า
สุริยวรมันองค์นี้เอง.

ในปรารภเป็นสำคัญ นครวัดนี้มีไม้สร้างเป็นวัดในพระพุทธศาสนา มา
 แปลงเป็นวัดในพระพุทธศาสนาต่อขึ้นหลัง ชั้นเดิมสร้างเป็นเทวสถาน
 ในศาสนาพราหมณ์ตามลัทธิวิษณุเวทที่บูชาพระนารายณ์ ถ้าว่าโดย
 กระบวรข้างพิจารณาเมื่อใดเห็นปราสาทหินแห่งอื่น ๆ แล้ว เห็นว่าข้าง
 ที่ให้แบบอย่างสร้างนครวัดไม่ได้คิดอะไรแปลกปลาดขึ้นใหม่ รูปทรง
 และลวดลายล้วนถ่ายแบบอย่างเอามาจากที่อื่น แต่ถึงกระนั้นก็พิเศษที่
 สามารถขยายให้ใหญ่โตสมทวรคทรวง และหนุนพื้นให้สูงเป็นชั้น ๆ
 พอเหมาะส่วน แลเห็นปรารภเลิศลอยเป็นลำดับลงมาทั้ง ๕ ยอด จึง
 งามสง่ากว่าปราสาทหินแห่งอื่น ๆ

เมื่อขึ้นไปนครวัดตอนเช้าวันนั้น พบพวกอเมริกันมาถ่ายรูป
 หนึ่งฉายอยู่พวกหนึ่ง เขาขอถ่ายรูปพวกเราเวลาขึ้นนครวัด เห็น
 ไม่เป็นการแปลกปลาดอันใดก็ยอมให้เขาถ่ายตามประสงค์ ต่อถ่าย
 แล้วจึงรู้ว่าพวกนี้เขาแต่งเรื่องหนึ่งทำนองเดียวกับเรื่อง “แม่สุวรรณ”
 มีตัวนายโรงกับนางเอกมาด้วย เมื่อรู้ว่าเช่นนั้นก็แต่เอาใจที่ค่อขอร้อง
 ว่าถ้าจะเอาเราไปเข้าในเรื่องหนึ่งนั้นด้วย ขออย่าให้เขาไปเป็นพรรค
 พวกคนพาล สังเกตดูผู้เป็นหัวหน้ามีอัธยาศัยเรียบร้อย เห็นจะไม่
 ฝืนความประสงค์ นอกจากพวกหนึ่งฉายที่กล่าวมา ยังมีพวก
 อเมริกันชายหญิงที่เที่ยวทั่วโลก มาพักอยู่ที่โฮเต็ลเดียวกันหลายคน
 เลยคุ้นเคยกันไปหมด ทว่าจะไปกรุงเทพ ฯ ก็มี นครวัดตอนเช้า
 แล้วกลับมากินกลางวัน เชิญเรลลิตังเมืองพระตะบองกินกับเข้าไทยด้วย
 ชอบกินชมว่าอร่อยนัก

รูปหม่ถ่ายท่นครวัด

รูปเต้ช่ายไปจว

๑ มองสีเออร่ลอมเบ เรลั้ตังมณฑลพระตะบอง

๒ พระยาพจนปรีชา

๓ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย

๔ หม่อมเจ้าหญิงพัฒนา

๕ ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์

๖ กรมพระดำรงราชานุภาพ

๗ มองสีเออมาร้ชาล ผู้จัดการรักษาของโบราณ

๘ หม่อมเจ้าหญิงพิลยเลขา

๙ กรรยาคมงสีเออมาร้ชาล

๑๐ นางสาวซอชาน คาเปเลส์

๑๑ นางสาวมาร้ชาล

ครั้นเวลาบ่าย ๔ นาฬิกา ยังติดใจนครวัดขึ้นไปดูอีกครั้งหนึ่ง
 แต่ระอาบันไต่ยังไม่เคยขารบมอยู่ไม่กล้าขึ้นถึงปราสาทชั้นบน เป็นแต่
 เทียวดูสภาพจำหลักกรอบระเบียงชั้นล่าง ซึ่งจำหลักเป็นเรื่องต่าง ๆ
 มีเรื่องราวเกียติเป็นต้น สันนิษฐานว่าความคิดที่ทำการระเบียงรอบปราสาท
 เป็น ๓ ชั้นนั้น ชั้นล่างเห็นจะสำหรับเป็นที่พักของราษฎร จึงจำหลักภาพ
 เรื่องให้ดู เพื่อประโยชน์เหมือนสิ่งสอน (ที่เขียนระเบียบวัดพระศรีรัตน
 ศาสคารามเป็นเรื่องราวเกียติ สันนิษฐานว่าถ่ายแบบไปจากนครวัดนี้
 เอง สมเด็จพระนโรดมถ่ายแบบมาจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เา
 มาเขียนระเบียบวัดพระแก้วที่เมืองพนมเปญอีกชั้นหนึ่ง) ระเบียงชั้น
 กลางขึ้นไปเห็นจะเป็นที่พักของคนชั้นสูงขึ้นไป ส่วนสมณพราหมณ์คง
 พักระเบียงชั้นสูง ภาพที่จำหลักระเบียงหลายเรื่อง ถ้าดูวันถึงวันเดียว
 ไม่หมด คุ้ได้ค้ำันเคียวพอจนคำก่กลับมายังโฮเต็ล ๆ อยู่ใกล้ข้าง
 ทานหนานนครวัด เติรไปมาได้สะดวกไม่ต้องใช้พาหนะ แต่ได้ยินว่า
 โฮเต็ลซึ่งรัฐบาลจะสร้างใหม่ จะย้ายไปสร้างที่เมืองเลียบราชู ห่าง
 ไปสัก ๑๕๐ เส้น เราได้เห็นอยู่ตรงโฮเต็ลเดี๋ยวนั้นไม่ได้ เขาชี้แจงว่า
 โฮเต็ลใหม่นั้นจะสร้างเป็นตึกใหญ่อย่างฝรั่ง ถ้ามาอยู่เคียงกับนครวัด
 จะพาให้เห็นเป็นเมืองใหม่เสียโฉมไป ถึงที่ดินโดยรอบนครวัด รัฐบาล
 ก็หวงกันไว้ โดยประสงค์จะห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดสร้างตึกกว้านบ้านเรือน
 ตามแบบอย่างใหม่ ด้วยเกรงจะเสียโฉมนครวัด

วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน เวลาเช้า ขนรยนต์ไปขุนนครม อยู่ห่าง
นครวัดไปข้างเหนือ ระยะทางประมาณ ๘๐ เส้น

ทรงนี้จะต้องแทรกอธิบายถึงเรื่องตำนานนครมเสียก่อน เพราะ
เมืองขอมซึ่งเรียกกันว่า “นครม” นี้ ในหนังสือไทยแต่โบราณเรียก
หลายอย่าง เรียกว่าเมืองยโคธร เช่นในหนังสือยวนพ่ายข้าง เรียก
พระนครหลวง เช่นในหนังสือพระราชพงศาวดารข้าง ผู้ที่สำคัญว่า
เทวสถานบรรยงก์ ซึ่งปรากฏทำเป็นหน้าเทวคาถาสักดิ์ ชอว่านครม
ก็มี อธิบายเป็นดังนี้ คือในสมัยกาลครั้งหนึ่ง แต่ดึกดำบรรพ์ กรุง
กัมพูชาต้องตกเป็นประเทศราชขึ้นอยู่แก่พระเจ้าแผ่นดินชวา มีพระเจ้า
กรุงกัมพูชาองค์หนึ่ง ทรงนามว่า พระเจ้าอินทรวรมัน ทรงราชย์ใน
ระหว่าง พ.ศ. ๑๓๓๓ จน พ.ศ. ๑๓๕๕ สามารถกู้กรุงกัมพูชากลับเป็น
อิสระได้ แล้วมาเลือกที่หมายจะตั้งราชธานีตรงนี้ ได้ลงมือสร้าง
เทวสถานบรรยงก์ขึ้นก่อน แต่การสร้างเมืองค้างอยู่จนถึงพระเจ้าโยธว
รมันราชบุตรได้รับรัชทายาท จึงสร้างเมืองสำเร็จเมื่อระหว่าง พ.ศ. ๑๓๕๕
จน พ.ศ. ๑๓๖๔ แต่นั้นพวกขอมที่กรุงกัมพูชาก็ตั้งคณมโณภาพขึ้นโดย
ลำดับ จนสามารถแผ่อำณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล ตัวเมืองที่สร้างเป็น
ราชธานีนั้นจึงได้ชื่อว่า เมืองยโคธรวร ตามนามของพระมหากษัตริย์
ผู้สร้าง แต่คนทั้งหลายเรียกกันว่า “นครม” ตรงกับภาษาไทยว่า
“นครหลวง” หมายความว่าป็นราชธานี เหมือนอย่างเช่นเราเรียก
กรุงเทพ ฯ เพราะอธิบายมาถึงกล่าวมา ที่เรียกแต่โบราณว่า “เมือง

ยโสธร” กัตติ “นครอม” กัตติ “นครหลวง” กัตติ คือที่แห่ง
 เกี่ยวกันนั่นเอง นครอมเป็นเมืองใหญ่สมกับเป็นราชธานี บริเวณเมือง
 มีคูเขื่อนศิลาแลงล้อมรอบ ปรากฏการก่อด้วยศิลาแลงสูงราว ๓ วา ๒ ศอก
 แผนผังรูปเมืองเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส ด้านหนึ่งยาวถึง ๗๐ เส้นเศษ มี
 ประตูอยู่ตรงระยะกึ่งกลาง ด้านตะวันออกมี ๒ ประตู เรียกว่าประตูชัย
 กับประตูผี ด้านอื่นมีแต่ด้านละประตู พิเคราะห์คึกและปรากฏการณ์คง
 แข็งแรงยิ่งนัก ในสมัยเมื่อก่อนมีชนใหญ่ หรือเมือชนใหญ่ยังไม่ตั้ง
 กำลัง ข้าศึกจะตีหักเอาโดยกำลังเห็นจะยาก นำสันนิษฐานว่า เมื่อ
 สมเด็จพระบรมราชาธิราชสามพระยาได้ขึ้น เห็นจะเป็นเพราะตั้งล้อม
 ไว้จนข้างในเมืองสิ้นเสบียงอาหาร ออกอยากทนไม่ได้ก็ต้องยอมแพ้
 เพราะฉนั้นจึงปรากฏในพงศาวดารว่าล้อมอยู่ถึง ๗ เดือน

แต่เมืองนครอมร้างมาช้านานกว่าห้าร้อยปี บ้านเรือนราษฎร
 ตลอดจนราชมนเฑียรที่พระมหากษัตริย์เสด็จอยู่ ซึ่งในสมัยนั้นสร้าง
 แต่ด้วยเครื่องไม้ สุกญเสียหมดแล้ว ยังเหลือแต่สิ่งซึ่งสร้างด้วยอิฐ
 แลศิลาเป็นถาวรวัตถุ แม้สิ่งเหล่านั้นก็หักพังทำลายเสียโดยมาก
 ในบรรดาโบราณสถานแถวนี้ยังนับว่าคงคึก (คือหักพังน้อย) มีแต่นครวัด
 ส่วนนครมนนั้นทั้งตัวเมืองและวัดวาปราสาท กลายเป็นเหมือนสัณ
 ษียในป่าสูงอันรกชัฏ แต่ก่อนนี้ใครจะไปดูของโบราณในนครมกก็ต้อง
 ขี่ช้างยกปากหาคนไปช่วยเจาะถางทางจึงไปได้ ฟังเที่ยวดูไต่สวด
 เมื่อฝรั่งเคศจัดการรักษาของโบราณในที่นี้ วิธีการที่คนนี้รัฐบาลมอบ

หน้าที่ให้สมาคมเอกโคโลฝรั่งเศสเอกสตรัมออเรียนต์ ซึ่งศาสตราจารย์
 ฟอนต์เป็นนายกอยู่ในขณะนี้ อำนาจการรักษารักษาของโบราณ สมาคม
 จัดให้มีนายช่างฝรั่งเศสเป็นผู้จัดการรักษารักษาของโบราณ ตั้งทำการประจำ
 อยู่ในเมืองเลียมราชรัฐคนหนึ่ง มีที่พักสำนักงานและคลังเป็นส่วนตัวอยู่ที่
 ในนครมอริกันแห่งหนึ่ง ให้เขมรเป็นนายการและจ้างราษฎรเป็นคนรอง
 ภารประจำทำการราว ๓๐๐ คน จ่ายเงินอยู่เดือนละประมาณ ๕๐๐๐ บาท
 เป็นเงินของรัฐบาลกรุงกัมพูชาจ่ายส่วนหนึ่ง สมาคมแบ่งเงินที่รัฐบาล
 ฝรั่งเศสสอยทุนสมาคมมาช่วยด้วยอีกส่วนหนึ่ง วิธีที่ตรวจรักษารักษาของ
 โบราณนั้น เริ่มต้นเขาลงมือทำทะเบียนให้รู้จำนวนและตำแหน่งแห่งที่
 ของโบราณว่ามีอยู่ที่แห่งใด ๆ บ้าง ชื่อนี้ได้ขึ้นว่าโบราณสถานที่เขา
 จดทะเบียนไว้แล้วในเขตแดนกรุงกัมพูชามีถึง ๖๐๐ แห่ง การค้น
 โบราณสถานที่ยังไม่พบนั้นตั้งสืบต่อไป ถ้าคนในพื้นเมืองใครไปพบปะ
 มาบอกผู้จัดการ และเขาไปตรวจพบได้ความจริงแล้วก็ให้สืบผล
 เป็นบำเหน็จรางวัลแก่ผู้มาบอก เป็นเครื่องล่อให้คนอื่นช่วยกันหาด้วย
 ส่วนโบราณสถานที่ยังไม่พบแล้วนั้น ชั้นแรกเขาไปตรวจดูให้รู้ชนิด ว่า
 เป็นของฝีมือที่ก่อสร้างอย่างใด หรือเป็นแต่ป่านกลางและอย่างเลว
 เลือกรักษาแต่สิ่งที่ดีมีให้เป็นอันตรหายหายสูญหรือหักพังเสียชั้นหนึ่งก่อน
 ของที่ที่ยกขึ้นได้เก็บส่งไปรักษาไว้ยังพิพิธภัณฑ์สถาน สิ่งซึ่งจะยก
 ย้ายไม่ได้ แห่งใดควรก่อคอนกรีตค้ำหรือเอาเหล็กตรึงรักษาไว้ให้พังก็
 ทำรักษาไว้เสียชั้นหนึ่งก่อน ยังไม่แผ้วถางบริเวณสถานนั้น ๆ การ

แล้วถางค้อยทำไปทีละแห่ง ๆ แห่งใดที่ถางแล้วก็รักษาไว้มิให้กลับรก
 ข้างหนึ่งก็ถางพยายามชดคันคันศิลาที่หักพังกระจายอยู่ ^๕ เขาถลัน
 เรียบเรียงให้ดูอย่างเดิม แต่ทำเช่นนั้นเฉพาะที่เป็นของงามแปลกปลาต
 ถ้าเป็นของสามัญก็เป้นแต่ถางไว้ให้เตียน การทำถนนเป็นหน้าที่กรม
 โยธาซึ่งเป็นแผนกหนึ่งต่างหาก ได้ยินว่าแต่ก่อนนี้มีก่อกำแพงแย่ง
 กับพนักงานรักษาของโบราณ ด้วยการกรุยถนน พวกกรมโยธามีใคร
 จะเอาใจใส่ให้แวะไปหาโบราณสถานต่าง ๆ และเมื่อพบศิลาของโบราณ
 ทั้งอยู่ก็มีก่อกำแพงไปไว้ทำถนน พนักงานรักษาของโบราณรังคักค้ำ
 รัฐบาลจึงตั้งข้อบังคับในการทำถนนในแขวงเมืองเสียมราฐ ให้พนักงาน
 โยธาต้องหารือเจ้าพนักงานรักษาของโบราณก่อนที่จะกรุยถนน และให้
 พนักงานรักษาของโบราณมีอำนาจหวงกันศิลาของโบราณได้ทั่วไป ถนน
 ที่ทำในจังหวัดนครธมและนครวัดจึงมักผ่านโบราณสถานทุกสาย และ
 มักทำตามแนวถนนของขอมแต่โบราณเป็นพื้น แต่ถนนที่เขาคัดใน
 แถวนครธมนั้นน่าชม ด้วยท้องที่เป็นดงไม้ใหญ่อยู่เดิมคงกล่าวมาแล้ว
 เขาคัดต้นไม้ใหญ่แต่เฉพาะตรงที่ทำถนน หรือที่ตัดเป็นทางเคียวเข้า
 ไปหาโบราณสถานซึ่งอยู่ห่างถนน กับที่ในบริเวณโบราณสถานซึ่งจะ
 แล้วถาง สองข้างถนนยังคงเป็นดงไม้ยางสูงตระหง่าน มีทั้งฝูง
 ลิงค่าง แม่น้ำแก่งและนกยูงอยู่ในดง ด้วยห้ามมิให้ใครทำอันตราย
 เมื่อขจรดไปเหมือนไปในป่าสูง แลคตัดไม้ใหญ่สฟรังไปทั้งสองข้างงาม
 ยิ่งนัก เขาเล่าว่าก่อนนี้มีรักษาของโบราณอยู่เรือนที่ในนครธม วันหนึ่ง

เผลงไป ลิงทั้งฝูงเข้าไปชนเอาของไปเกือบหมด พวกเราไปเที่ยวควรว
น้ำได้เห็นทั้งฝูงลิงและฝูงค้างที่ในนคร

มีความอีกข้อหนึ่งซึ่งควรจะกล่าวไว้เสียก่อนพรรณาถึงโบราณสถาน
ต่าง ๆ ที่นคร คือบรรดาโบราณสถานที่เรียกกันว่าปราสาทหินนั้น
ที่จริงเป็นวัด หรือมีนัยก็เป็นเทวสถานทั้งนั้น ลักษณะที่สร้างต่างกัน
โดยลัทธิศาสนา สร้างเป็นวัดในพระพุทธศาสนาก็มี สร้างเป็นเท
วสถานบูชาพระศิว (คือพระอิศวร) ก็มี สร้างเป็นเทวสถานบูชาพระ
วิฆเณศ (คือพระนารายณ์) ก็มี ปลาที่โบราณสถานเหล่านั้นหลายแห่ง
และมีก็เป็นสถานที่สำคัญขึ้นสร้างก่อนนครวัด มีรอยชุกและแกะรูปภาพที่
จำหลัก บางแห่งชุกพระพุทธรูปออกเสีย บางแห่งชุกปลิงค้อออกเสีย
บางแห่งก็มีรอยจำหลักพระพุทธรูปลงตรงที่ชุกค้อคหรือจำหลักค้อค
ลงตรงที่ชุกพระพุทธรูป ส่อให้เห็นว่าพวกขอมเคยแปลงวัดในพระพุทธ
ศาสนาเป็นเทวสถาน และแปลงเทวสถานเป็นวัดในพระพุทธศาสนาก็มี
อีกประการหนึ่ง ในบรรดาปราสาทหินทั้งปวงนั้น ไม่ว่าแห่งใดคงมี
รอยทำค้างอยู่ทั้งนั้น แม้นนครวัดก็เป็นเช่นนั้น ของเหล่านี้ส่อให้
สันนิษฐานเรื่องตำนานการสร้างปราสาทหิน ดังจะกล่าวไว้ในที่อื่น
ต่อไปข้างหน้า

อนึ่ง โบราณสถานที่ได้ ไปดูครั้งนั้นมากแห่งด้วยกัน เหลือที่จะ
พรรณารูปพรรณสัณฐานและลวดลายโดยพิสดารได้ ในหนังสือนี้ และที่
จริงก็ไม่จำเป็น เพราะเขาได้พิมพ์รูปไว้แล้วโดยมาก ผู้ซึ่งยังไม่

เคยเห็น หารูปจะเข้าใจได้ก็ว่าอ่านถ้อยคำพรรณนา เพราะฉะนั้น
การพรรณนาว่าด้วยโบราณสถานต่าง ๆ ในหนังสือนี้ จะกล่าวแต่เฉพาะ
ที่แปลกปลาต

ทีนี้จะกล่าวถึงเรื่องไปนครธมต่อไป เมื่อก่อนจะเข้าเมืองนครธม
ไปถึงสะพานหินซึ่งข้ามคู ทำแปลกปลาตน่าดูยิ่งนัก พนักสะพานทั้งสอง
ข้างทำคิลาเป็นรูปพระยานาคตัวใหญ่ ๗ เศียรข้างละตัว มีรูปเทวดาอยู่
ปากหนึ่ง รูปอสูรอยู่ปากหนึ่ง ฉูดฉาดคึกคักน่าชมยิ่ง รูปเทวดาและ
รูปอสูรมีข้างละสัก ๕๐ ตัว ตัวหนึ่งทำนั่งขัดสมาธิอย่างพระประธาน
หน้าตักเห็นจะกว่า ๓ ศอก ฝีมือทำหน้าตาทำทางดีทุกตัว สะพานที่ข้าม
นครธมทำรูปเทวดาและอสูรฉูดฉาดคึกคักน่าชมยิ่งทุกสะพาน พนัก
สะพานไปถึงประตูเมืองทำด้วยคิลาเป็นประตูสามยอด แต่ทางเข้าช่อง
เดียว ยอดประตูเป็นปรางค์มีหน้าเทวดาสัตรีทุกยอด และยังมีรูปภาพ
อื่นเป็นเครื่องประดับอีกหลายอย่าง ที่เชิงประตูเป็นช้างโผล่เพียงขาหน้า
ข้างละ ๓ ตัว ขันรอยนาคเข้าประตูไปแวกเทวสถาน ซึ่งเรียกกันเป็น
สามัญว่า “บายน” คือบวรยงก์ แต่ในคิลาจารึกเรียกว่า “ยะโศธร
คิริ” อยู่ตรงศูนย์กลางเมืองนครธม

เทวสถานบวรยงก์นั้นนับว่าเป็นสำคัญยอดยิ่งในบรรดาโบราณสถาน
ที่นครธม เพราะสร้างก่อนสถานแห่งอื่น ๆ อย่าง ๑ เพราะรูปสัตว์ฐาน
ที่สร้างแปลกปลาตกว่าสถานแห่งอื่น ๆ ด้วยอีกอย่าง ๓ เรื่องตำนาน
ของเทวสถานบวรยงก์นั้น ว่าในเวลาเมื่อพระเจ้าอินทรวรมันพยายาม

จะพ้นจากอำนาจพวกขวา ใ้คำศรัยพราหมณ์คนหนึ่ง ซึ่งเป็นอาจารย์
สอนศาสนาพราหมณ์ฝ่ายลัทธิคิเวค (คือท่นับถือพระอิศวรเป็นใหญ่)
เป็นราชครูและเป็นทีปฤกษาหารือ ครั้นตั้งกรุงกัมพูชาเป็นอิสระได้
จึงตั้งพราหมณ์คนนั้นเป็นทีปโรหิต และประทานพรว่าต่อไปให้แต่
เฉพาะลูกหลานหว่านเครือของพราหมณ์คนนั้นเป็นทีปโรหิตในกรุงกัมพูชา
ครั้งนั้นพระเจ้าอินทรวารม้นทรงนับถือลัทธิศาสนาของพราหมณ์ผู้เป็น
ทีปโรหิต เชื่อว่ามีชัยด้วยอำนาจพระอิศวรทรงอุปการะ เมื่อจะสร้าง
นครธม จึงสร้างเทวสถานบรรยงกันถวายเป็นพลีแก่พระอิศวรก่อน
และการที่สร้างนั้นผเอนได้ช่างดีวิเศษเป็นลัทธิคิเวคอย่าง อนุโลมตาม
คติศาสนาพราหมณ์ลัทธิคิเวคซึ่งบูชาคิเวค เอารูปคิเวคซึ่งมีหน้า
คนอยู่ที่โคน เรียกว่า “มุขลึงค์” นั้น^(๑) มาคิตำปรางค์มีหน้าคน
ทั้งสี่ด้าน เทวสถานบรรยงก็มีปรางค์เช่นนั้น เป็นปรางค์ใหญ่ ๔ ยอด
อยู่กลาง และมีปรางค์เช่นเดียวกันทั้งขนาดกลางและขนาดย่อมราย
เป็นหลั่นกันลงมาตลอดไป เห็นจะราว ๓๐ ยอด ต่อกับพระระเบียงล้อม
เป็นชั้น ๆ ครอบคทรวงสถฐานงามยิ่งนัก จะหาที่อื่นเทียบ แม้นครวัด
ก็ไม่ถึง เลียดแต่หักพังเลียมมาก ยอดปรางค์ใหญ่ที่ยังเหลืออยู่คน
ก็กลัวจะพัง ช่างฝรั่งเศสยังกำลังคิดอยู่ว่าจะทำอย่างไรที่จะรักษา
ไว้ไม่ให้พังได้ แต่มีข้อปลาทอนหนึ่งซึ่งพมมารู้เมื่อไปเห็นตัวจริง ว่า
ผู้สร้างเทวสถานบรรยงกัน แม้จะคิดแบบอย่างดีวิเศษเป็นอย่างยิ่ง

(๑) มุขลึงค์ของโบราณเมื่ออยู่ที่วัดพระเชตุพน ๑ แต่หน้าคนมีด้านเดียว

ก็จริง แต่ไม่สันตติการก่อสร้าง ด้วยเมื่อสร้างปรางค์ใหญ่ที่อยู่กลาง
ชั้นไปแล้วจึงรู้ว่าคิกระบวรก่อไม่ดี ปรางค์จะแยกพังลงมา ต้องแก้ไข
แบบอย่างในเวลากำลังสร้าง ยกที่ลานชั้นในขึ้นเป็นคาตฟ้า เพื่อยกให้
เป็นเขื่อนค้ำปรางค์กลางไว้มิให้พัง การที่แก้ไขเห็นได้จนทุกวันนี้ ด้วย
ต้องอุดประตูและทำบันไดในที่ซึ่งไม่ควรจะทำมียุหลายแห่ง

มีข้อความเนื่องกับเทวสถานบรรยงก์ ควรจะกล่าวแทรกสักหน่อย
คือครั้งรัชกาลที่ ๕ เมื่อจะทำพระราชพิธีรัชมงคลที่พระนครศรีอยุธยาใน
พ.ศ. ๒๔๕๒ นั้น พระยาโบราณราชธานินทร์ให้ย้ายคันทวยอดประตู
ที่ในพระราชวังยอดหนึ่ง เป็นรูปปรางค์มีหน้าเทวคาตหน้า อย่างปรางค์
เทวสถานบรรยงก์ สันนิษฐานกันว่ายอดประตูพระราชวังพระนคร
ศรีอยุธยาที่กล่าวมา คงเป็นต้นแบบประตูพรหมที่มาสสร้างในพระบรม
มหาราชวังกรุงเทพ ฯ เป็นแน่ แต่เข้าใจกันว่าหน้าเทวคานั้นเป็นหน้า
พรหมเพราะมี ๔ หน้า มาได้ความรู้กันว่าปรางค์ประตูพระราชวัง
กรุงศรีอยุธยานั้น คงถ่ายแบบไปจากปรางค์เทวสถานบรรยงก์เอง
แต่ที่จริงหน้าเทวคานั้นเป็นหน้าพระอิศวรมีสี่พรหม หน้าทิศรอบยังมี
รอยคาตสามเป็นสำคัญอยู่ข้างหนึ่ง

ออกจากเทวสถานบรรยงก์ขึ้นไปคันทวยทางประตูชัย ซึ่ง
ฝรั่งเศสกำลังเพียรต่อรูปเทวคาและรูปสัตว์ลุนาคให้ค้ำอย่างเดิม แล้ว
กลับมากินกลางวันที่โฮเต็ล

เดิมกระว่าตอนบ่ายจะไปดูทิวทัศน์บนยอดเขาบาเกงที่ริมนครนิคม
 แต่ยังมีรู้สึกเมื่อยหน้าชาด้วยกับทุกคน จึงตกลงเปลี่ยนโปรแกรมเป็น
 รมยนต์ไปเที่ยวชมภูมิลำเนาภายนอกนครนิคม เมืองนครนิคมตั้งอยู่ริมลำน้ำ
 ที่ผ่านเมืองเสียมราฐออกไปออกทะเลสาบ ลำน้ำไหลมาแต่พนมเปญ
 (แปลว่าเขาลั่น) อันเป็นที่เอาศิลาทรายมาสร้างปราสาทหินทั้งปวงนี้)
 เป็นลำน้ำเล็ก แต่น้ำไหลแรงตลอดปี มีสะพานข้ามทำด้วยศิลาแลง
 ขอมสร้างข้ามลำน้ำ แต่หักพังเสียแล้ว ใต้เห็นแห่งหนึ่ง แต่เห็นจะมี
 แห่งอื่นอีก ข้างนอกเมืองนครนิคมมีรอยเนินดินถมเป็นคัน ดินเหมือน
 จะสำหรับกันน้ำเป็นแนวไปหลายทาง มีที่ลุ่มรอยตกแต่งเป็นที่สำหรับ
 ทำนา เรียกว่าบาราย อยู่ทั้งข้างฝ่ายตะวันออกและตะวันตก ปราสาทหิน
 ที่ใหญ่โตอยู่นอกเมืองมากกว่าอยู่ข้างใน พนที่เป็นป่าดงแต่ตรงที่สูง
 เช่นในนครนิคม ที่ลุ่มราชข้างนอกเมืองออกมามีราษฎรตั้งบ้านเรือน
 ทำไร่นาเป็นแห่ง ๆ ถนนที่ทำใหม่มีกั้นไปตามปราสาทหินที่สำคัญ
 ปราสาทหินแห่งโตอยู่ห่างถนนออกไป ก็ตัดเป็นทางเกวียนเข้าไปถึง
 และปักป้ายเขียนหนังสือบอกชื่อสถานที่นั้นไว้ที่ปากทางเป็นสำคัญ ไปวันนี้
 ได้ไปแวะที่สระสงฆ์ อยู่นอกเมืองนครนิคมทางคันทวันออก เป็นสระ
 สี่เหลี่ยมสี่เหลี่ยม มีพลับพลาอยู่ริมสระด้านสกัด อย่างเดียวกับ
 ละครวังโพธิ์ศรีที่เมืองสุโขทัยเก่า แต่สระสงฆ์ที่ใหญ่นี้โตแลดูงามยิ่งนัก
 ด้วยลงเขื่อนศิลาเรียบน้ำก็ใสสะอาด ถือกันว่าเป็นน้ำมนต์ ชาวลับเข้าไปใน
 นครนิคมมาแวะพลับพลาสูงอยู่ริมสนามหน้าวัง ทำเป็นเขื่อนศิลาสูงสัก

๖ คือก ยาวตลอดหน้าวัง มีมุขทำบันไดลงเป็นระยะกัน ๓ แห่ง มุข
 กลางนี้เป็นตัวพลับพลาสูงที่เสด็จออก แต่สังเกตกตรงที่พลับพลา^๒
 เป็นแต่ปหินปรับเป็น^๒พื้น ไม่เห็นรอบเสา จึงสันนิษฐานว่าตัวพลับพลา
 เห็นจะทำด้วยไม้ เป็นพลับพลายกตั้งบนนั้น หรือมีคันทันที่จะเป็นแต่บุษบก
 หรือราชบัลลังก์โถง มีที่สำหรับข้าราชการหมอบเฝ้าซ้ายขวาไปทั้งสองข้าง
 ที่เขื่อนคิลา^๒นั้นคันทันหน้าจำหลักเป็น^๒เรื่องโพนช้าง รูปภาพช้างที่จำหลักราย
 ตลอดไปตามเขื่อนโคเกียบเท่าช้างจริงทุกตัว ที่ตรงมุขจำหลักเป็น
 รูปครุฑและรูปสิงห์แยกตัวใหญ่ ๆ ที่บันไดเป็นช้างสามตัวไล่เลียง
 ขาหน้า

ตรงนี้มีเรื่องที่จะกล่าวแทรกอีกสักหน่อย คือในหนังสือพระ
 ราชคำความว่า พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างปราสาทองค์หนึ่ง ที่ใน
 พระราชวังกรุงศรีอยุธยา แต่แรกพระราชทานนามปราสาทนั้นว่า
 “พระที่นั่งศรียาคไศรยพินา^๒บรยงก์” แล้วทรงพระสุบินไปว่า พระ
 อินทร์ลงมาออกกระบวรจักรพยุห^๒หลวงาย ทรงพระราชดำริ^๒ว่าเป็นมงคล
 นิमितต์ จึงเปลี่ยนนามปราสาทนั้นเป็นพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ แต่
 คนทั้งหลายมักเรียกกันว่า พลับพลาสูง และเรียกสนามที่หน้าพระที่นั่ง
 นั้นว่า “สนามหน้าจักรวรรดิ” ชื่อเหล่านี้เลยเรียกติดปากลงมา
 จนในกรุงรัตนโกสินทร แต่ก่อนมักเรียกพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ว่า
 พลับพลาสูง และเรียกท้องสนามชัยว่า สนามหน้าจักรวรรดิ มีปรากฏ
 อยู่ในบทกลอนของเก่า ท่านผู้ศึกษาโบราณคดีแต่ก่อนเคยได้ยินว่า

พระเจ้าปราสาททองไปเอาชื่ออะไรมาขนานนามปราสาทว่า ศรียโคธรว
 พินามบรรยงก์ คงเห็นว่าชื่อยาวเย็นเยื่อ จึงอ้างเหตุพระสุบินนิมิตต์
 เปลี่ยนชื่อเป็นจักรวรรดิไพชยนต์ ดังนี้ อนึ่งเมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์
 ชกคั่นดูแลพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ พยุบปรุครุท และรูปสิ่งให้แยก
 ยืนด้วยปูนตัวใหญ่ ๆ ตั้งประดิษฐานปราสาทอยู่ข้างหน้า ใต้เคยโงะกัน
 ว่าแบบอย่างที่พระเจ้าปราสาททองสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ก็แปลก
 กับที่อื่น ๆ จะเป็นด้วยเหตุใดยังหาอธิบายไม่ได้ เมื่อมาเห็นฐาน
 พลัฒ์พลาสูงที่สุดในนครม ก็นึกอธิบายได้ตลอดเรื่อง คือในพงศาวดารว่า
 ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรตีได้เมืองละแวก ซึ่งเป็นราชธานีของกรุง
 กัมพูชาในสมัยนั้น กรุงกัมพูชาเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาต่อมา
 จนถึงรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม พระเจ้ากรุงกัมพูชาชื่อว่าพระไชยเชษฐา
 ตั้งแขวงเมือง พระเจ้าทรงธรรมให้กองทัพลงมาปราบปรามก็เสียที่เขมร
 กลับไป จนถึงรัชกาลพระเจ้าปราสาททองจึงสามารถเอากรุงกัมพูชา
 กลับไปขึ้นกรุงศรีอยุธยาได้ดังแต่ก่อน เพื่อจะเฉลิมพระเกียรติยศใน
 เรื่องนี้ พระเจ้าปราสาททองจึงให้ถ้ายแบบอย่างสถานที่ต่าง ๆ ในกรุง
 กัมพูชา เข้าไปสร้างไว้ให้ปรากฏที่ในกรุงศรีอยุธยา คือสร้างพระนคร
 หลวง (นครม) ที่ตำหนักริมน้ำลึก ทางเสด็จขึ้นพระพทธยาท
 เป็นต้น มาได้ความรู้ความว่าพลัฒ์พลาสูง และสนามชัยก็ถ้ายแบบไป
 จากนครมตนเอง จึงทำรูปครุทและรูปสิ่งให้แยกตัวใหญ่ ๆ ประดิษฐาน
 อย่างเดียวกัน ชื่อพระที่นั่งที่เรียกแต่แรกว่าศรียโคธรว ก็เอาชื่อเมือง

ยโสธร พیمانบรรยงก์ ก็คือขอเทวสถานบรรยงก์ในนครม แม้ยอก
ประศพรหมซึ่งกล่าวมาแล้วก็เห็นจะสร้างในครั้งนั้นนั่นเอง

วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน เวลาเช้ามอกลีเออมาซาล นายช่างผู้จั
การรักษาโบราณสถานมาพาเที่ยว เช้าวันนั้นไปคพระราชวัง พระราชวัง
หันหน้าไปทางทิศตะวันออก รูปแผนผังพื้นที่เป็นสี่เหลี่ยมมี หินคานแค
ออกข้างหน้ายื่นยาวเข้าไปข้างหลัง ต่อเขตวังข้างเหนือมีวัดพระพุ
ทธศาสนา เรียกกันว่าวัดเทพพนม ต่อเขตวังข้างด้านใต้มีเทวสถาน
เรียกกันว่ายาขวน ที่มีวัดและเทวสถานอยู่ต่อทิศสองข้างพระราชวัง
ดังนี้ ส่อให้เห็นว่าสมัยเมื่อสร้างนครม พวกขอมถือพระพุทธรศาสนา
และศาสนาพราหมณ์ด้วยกันทั้งสองศาสนา คงยกพระพุทธรศาสนาเป็น
สำคัญในทางธรรมยกศาสนาพราหมณ์เป็นสำคัญในทางโลก ว่าเฉพาะ
ส่วนพระราชวังข้างด้านหน้าทำเป็นพลับพลาสูงต่อสนามชัยตั้ง กล่าวมา
แล้ว ต่อพลับพลาสูงไปข้างเหนือมีเขื่อนศิลาเป็นฐานอะไรอยู่ต่างหาก
อีกตอนหนึ่ง เรียกกันเป็นสามัญว่าปราสาทพระเจ้าไชยเรอน เพราะใน
พงศาวดารเขมร ว่ามีพระเจ้ากรุงกัมพูชาองค์หนึ่งเป็นโรคเรอนเพราะ
ถูกสาปสรรค และที่ตรงนั้นผิผู้มีเชื้อเขาเทวรูปองค์หนึ่ง เป็นรูปพระอิศวร
(มีสามตา) แต่ทำเป็นอย่างมนุษย์ นั่งชันเข่าข้างหนึ่งมาตั้งไว้ และ
รูปนั้นที่แขนข้างขวาถือค้ำคาง คนจึงเหมาว่าเป็นรูปพระเจ้าไชยเรอน รูป
พระอิศวรเช่นเดียวกันนี้ยังมีตอนอีก เอลงไปไว้ที่เมืองพนมเปญ
ก็องค์หนึ่ง ยังอยู่ที่คลังของพนักงานจัดการรักษาของโบราณที่นครม

ก็อีกองค์หนึ่ง ฝีมือทำเกลี้ยงเกลางามทั้ง ๓ องค์ ฐานที่เรียกกันว่า
ปราสาทพระเจ้าชเวอนันชอชกัล ทำเป็นเขื่อนหินสูงขึ้นไปกว่าพื้นถนน
สัก ๖ ศอก ข้างนอกจำหลักลายรูปภาพตัวใหญ่ ๆ นั่งเรียงกันเป็น
แถว ๆ แถวล่างรูปนาค มีทั้งพระยานาคและนางนาค ต่อขึ้นไปชั้นที่ ๒
เป็นรูปยักษ์ รูปครุฑมีทั้งซ้ายหนึ่ง แล้วถึงรูปเทวดา จำหลักเป็นตัว
โต ๆ ทั้งนั้น ศาสตราจารย์เซเคส์สันนิษฐานว่าตามลายจำหลักที่ทำนอง
จะทำให้เป็นเขาพระสุเมรุ จึงทำรูปนาคอยู่เบื้องต่ำแล้วถึงมาร ถึงครุฑ
ถึงเทวดาเป็นชั้นกันขึ้นไป ที่ตรงนั้นจะเป็นฐานสำหรับทำพระเมรุที่ถวาย
พระเพลิงพระศพพระเจ้าแผ่นดินคอกกระมัง ว่าก็ชอชกัล แต่ถ้าเป็น
พระเมรุสำหรับถวายพระเพลิงพระศพ ก็จะใกล้พระราชวังเกินไปสักหน่อย
ฐานปราสาทพระเจ้าชเวอนันชกัลว่ามานี้ ปลาตึกอีกอย่างหนึ่งที่มีรอยก่อ
ศิลา จำหลักเป็นลายเช่นเดียวกันอีกชั้นหนึ่ง ขยายให้ฐานใหญ่กว่า
เดิมออกไปสัก ๓ ศอก แต่ตรงที่ขยายนั้น ลายจำหลักข้างในก็ทิ้งไว้
อย่างเดิม เป็นแต่ถมดินกลบของเดิมเสีย ฝรั่งเศสไปขุดพบขุดดินออก
ไปเททิ้งเสียที่อื่น จึงปรากฏลายจำหลักเป็นสองแนวถึงกล่าวมา
เหตุใดเมื่อจะขยายให้กว้างออกไป จึงไม่รื้อศิลาลายจำหลักของเดิม
ออกไปก่อใหม่ ซึ่งอาจจะทำได้โดยง่าย ลูบพยายามก่อขึ้นใหม่ให้ลายาก
แล้วกลบทั้งของเดิมเสีย ข้อนี้น่าเป็นปัญหา

ดูปราสาทพระเจ้าชเวอนันแล้วกลับมาขึ้นทางบันไดหน้าพลับพลาสูง
ผ่านไปลงบันไดหลังพลับพลาถึงประตูพระราชวัง เป็นประตูศิลาทอด

ปรากฏสามช่อง มีอักษรจารึกไว้ที่กรอบประตู่ทั้งสามช่อง แต่คำจารึกนั้นชอบกลหนักหนา จนค้นว่าเกือบ ๓๐ วัน คำวันอาทิตย์ มหาศักราช ๙๓๓ (พ.ศ. ๑๕๕๕) กรมตำรวจได้กระทำสัตย์สาบานเช่นนั้น ๆ มีคำสาบานเต็มความอย่างสาบานถือน้ำ ต่อลงไปจารึกชื่อผู้ที่ได้สาบานเป็นนายตำรวจอยู่ณะเมืองต่าง ๆ พิเคราะห์หัดดูความที่จารึกน่าฉงนสนเท่ห์ ถ้าจารึกไว้แต่คำสำหรับกระทำสัตย์ พอจะสันนิษฐานได้ ว่าในสมัยนั้นยังไม่มีวิธีพิมพ์หนังสือ จารึกไว้ในที่เปิดเผยสำหรับข้าราชการจะได้ใช้ในเวลากะทำสัตย์ แต่ทำไมในจารึกลงวันและบอกชื่อผู้ที่ได้กระทำสัตย์ไว้เช่นนั้น กลายไปเป็นทำนองจดหมายเหตุ บอกว่าเมื่อวันนั้นนั้นคนนั้น ๆ ได้มากระทำสัตย์ถวายคุณเป็นจารึกเรื่องพงศาวดาร จะจารึกไว้เพื่อประโยชน์อะไรเป็นปัญหาอยู่อีกข้อหนึ่ง

ในเรื่องพระราชวังรัตนโกสินทร์ ก็มีปัญหานี้ไม่ได้คาดว่าจะเป็นและมาพบเข้าหลายอย่าง เริ่มต้นแต่ลงบันไดข้างหลังพลับพลาสูงไปเข้าประตูวัง ก็เห็นประตูวังอยู่กระชั้นชิดพลับพลาสูงนัก ส่อให้เห็นว่าจะเป็ของสร้างร่นเคียวกันไม่ได้ พลับพลาสูงต้องเป็นของสร้างเพิ่มขึ้นยุคหลัง จึงกระชั้นชิดประตูวังถึงปานนั้น เมื่อเข้าประตูวังไปแล้ว ก็ไปเห็นปลาปักธงอย่างหนึ่งที่มีรอยถมดินหนุนพนังให้สูงขึ้นสัก ๓ คืบ ยังมีเครื่องศิลาปรากฏ ทั้งทูลสร้างบนพนังเดิมและเป็นของสร้างบนพนังซึ่งหนุนใหม่ เหตุใดจึงต้องหนุนพนังให้สูงขึ้นกว่าเดิมถึงเพียงนั้น ขอนม

เค้านั่งอยู่ในพงศาตาราม ครั้นหนึ่ง(๑) และมีความปรากฏว่าได้ย้ายราชธานีจากเมืองนครม ไป
ตั้งที่เมืองตงตะเคียนครั้งหนึ่ง เมื่อราว พ.ศ. ๑๔๗๓ ทั้งเมืองนครม
ร้างอยู่ ๑๖ ปี จึงกลับมาตั้งเป็นราชธานีอีกเมื่อ พ.ศ. ๑๔๘๗

เข้าประจักษ์เห็นตามถนนตรงเข้าไปถึงพระที่นั่งพิมานอากาศ มี
เรื่องราวล่าว่าว่าเป็นที่พระเจ้าแผ่นดินบรมกษัตริย์นางนาค แต่ที่จริงมิใช่
พระราชมนเทียร เป็นเทวสถานอยู่ในพระราชวัง ทำเป็นปราสาทศิลา
ทั้งบนฐาน ๓ ชั้น ฐานชั้นยอดมีระเบียงและวิมาน ยอดส่วนบน
อย่างเล็ก ๆ สันนิษฐานว่าทำขึ้นต่อที่หลังเป็นเครื่องประกอบฐาน
เดิม แต่พระที่นั่งพิมานอากาศนี้สูงมาก เห็นจะราวสัก ๘ วา
คันบรรจุโถกัศแคบ ขึ้นลงน่ากลัวอันตราย ขึ้นดูพระที่นั่งพิมานอากาศแล้ว
มองลีเออมาซาลพาไปดูสระที่สงวนในพระราชวัง สระนี้ทำงานยิ่งนัก
มีเขื่อนศิลาเป็นชั้น ๆ ลงไปสี่ชั้นรอบสระสำหรับนั่งอาบน้ำได้ทั้งเวลาน้ำ
มากหรือน้ำน้อย ที่เขื่อนศิลานั้นจำหลักภาพตัวโต ๆ เรียงรายตลอด
ทุกชั้น ชั้นล่างเป็นรูปสัตว์น้ำ เช่นปลาและจระเข้ ชั้นต่อขึ้นมาเป็นนาค
อีกชั้นหนึ่งเป็นครุฑกษัตริย์ ชั้นบนเป็นเทวดา (ภาพเทพชุมนุมอย่าง
ตัวใหญ่ ๆ ที่เขียนในโบสถ์คำมวักในเมืองเรา เห็นจะได้แบบไปจาก
นครมนี้) แต่ที่ในวังไม่พบเค้าเงื่อนพระราชมนเทียร ปรากฏแต่ถนน
กับกำแพงทำด้วยแลง มองลีเออมาซาลบอกว่ากำแพงกันแย้งที่เป็น

(๑) ในหนังสือรัตนพิมพวงศ์ตำนานพระแก้วมรกตก็กล่าวถึงเรื่องนี้ด้วยคร่าว ๆ

๓ ตอน เขาพาไปตักน้ำล้างคนทำงานชดโคนอยู่แห่งหนึ่ง ประสงค์จะเปิดให้
 ถึงพื้นเดิมทั้งวัง ประมาณอีกสักขหนึ่งจึงจะชดสำเร็จเห็นแผนผังวัง
 ใต้ตลอด ดูแล้วออกประตูทางข้างวังทางคั่นใต้ ผ่านปราสาทยาปวน
 เป็นเทวสถานอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งเขากำลังชดโคนที่กลบอยู่เหมือนกัน แต่
 วันนังไม่ถึงกำหนดโปรแกรมที่จะชดปราสาทยาปวน จึงเป็นแต่เคียว
 ผ่านมาชนรถกลับมาโฮเต็ล

เวลาบ่าย ขึ้นไปบนครวักซ้ำอีกเป็นครั้งที่ ๓ สังเกตการ
 สร้างนครวัดนี้ ตั้งใจทำอวดแขกแต่ทางคั่นวันตกคั่นเดียว สพานหิน
 ทางเขาก็คือ ระเบียงและปรางค์ประตูก็คั่น พลัษยพลาสูงก็คั่น มีแต่ทาง
 คั่นวันตก ฝีมือจำหลักก็บรรจงทำทางคั่นนั้นยิ่งกว่าคั่นอื่น ตอนแรก
 เข้าไปคี่ยังยวดย ค่อยคลายเข้าไปทีละน้อย ๆ จนถึงจำหลักคั่นในที่สุด
 วันนังไปตภาพเรื่องที่จำหลักฝาระเบียงชั้นล่างต่อที่คั่นก่อน เรื่องที่
 จำหลักระเบียง ๘ เรื่องด้วยกัน ตั้งต้นแต่คั่นวันตกเฉียงใต้ จำหลัก
 เรื่องมหาภารต คั่นวันตกเฉียงเหนือ จำหลักเรื่องรามเกียรติ
 (ฝีมือจำหลักดีกว่าทุกเรื่อง) คั่นเหนือฝ่ายวันตก จำหลักเรื่อง
 เทวสูตรสงคราม คั่นเหนือฝ่ายวันออก จำหลักเรื่องพระนารายณ์
 ปราบอสูรสัตว์ตน ในเรื่องหวิงศ กัษปราชพาณสูตรในเรื่องอนิรุทธ คั่น
 ตกวันออกเฉียงเหนือ จำหลักเรื่องชัณนาคทำน้ำอมฤตย์ คั่นวันออก
 เฉียงใต้ จำหลักเรื่องอินโดยังแปลไม่ออก มีจารึกบอกไว้แต่ว่าของเดิม

ค้างอยู่ มีอักษรยพระองค์ก่อนจำหลักเพิมขึ้นภายหลัง ด้านใต้ฝ่าย
 ขวามือออก จำหลักเรื่องสวรรค์และนรก มีอักษรจารึกกำกับรูปภาพบอกว่า
 สวรรค์มีความชื่นสนั่น ๆ คนได้ขึ้นเพราะทำบุญอย่างนั้น ๆ และนรก
 ชุมสนั่น ๆ มีชื่อ ๓๒ ชุมด้วยกัน คนตกเพราะทำบาปอย่างนั้น ๆ ด้าน
 ใต้ฝ่ายขวามือ จำหลักเรื่องพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ซึ่งทรงราชย์เมื่อ
 พ.ศ. ๑๖๕๕ และถวายพระนามเมื่อสวรรคตแล้วว่าสมเด็จพระบรม
 พิษณุโลก เสด็จกระบวนพยุหยาตรา ปรากฏเรื่องพยุหยาตราใน
 ความรู้แปลก ๆ หลายอย่าง เป็นต้นว่ากระบวนศครุฑพาหุนี้ เขามักทำ
 แต่เป็นรูปสิงห์หรือรูปครุฑบนบนปลายคันที่ถือ ทมิฬก็มีแต่น้อย ถ้า
 กองทัพผู้อื่นบางทัพก็มีกระบวน ขางทัพก็มีครุฑนำ กำหนดกันอย่างไร
 รู้ไม่ได้ ส่วนกองทัพหลวงของพระเจ้าแผ่นดินนั้น เป็นรูปนารายณ์ทรง
 ครุฑมีอยู่ทัพเดียว กระบวนแห่ข้างตอนหน้ามีอักษรจารึกบอกไว้ว่า
 “ชาวสยาม” ตอนหนึ่ง “ชาวละโว้” ตอนหนึ่ง รูปชาวละโว้แต่ง
 ตัวเหมือนกบฏขอม แต่รูปชาวสยามนั้นแต่งตัวแปลกไปอย่างหนึ่ง จะพึง
 เห็นได้ในสมุทราณุกรมที่เขานิพนธ์ใหม่ แต่ที่เรียกว่าชาวสยามครั้งนั้น
 จะเป็นไทยหรือมิใช่ไทย ชัดแจ้งสงสัยอยู่ คอยังเป็นเวลาเย็นจนค่ำ กลับ
 ลงมาทางด้านใต้ เจริญผ่านวัดพระสงฆ์ซึ่งมีอยู่ในบริเวณพระนครวัด ๒ วัด
 คืออยู่ทางด้านตะวันตกเฉียงใต้วัดหนึ่ง ทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ
 วัดหนึ่ง วัดที่ไปคว้ามพระสงฆ์ ๕๐ แต่ไม่มีอะไรน่าดู ก็แต่พระสงฆ์
 ๒ วัดนี้ ถือเป็นหน้าที่ช่วยกันขบถกวาทกรรมกันครวติ เวลาขึ้นไปคราวใด

พบพระสงฆ์สามเณรและพวกสัปปะรายหญิง ทั้งเขมรและญวนจีน
 ชนนี้มีสักการพระอยู่บนนครวัดมากบ้างน้อยบ้างไม่มีที่ว่างเลย จนถึง
 ที่เชิงสะพานหินหน้านครวัดมีคนเฝ้าของกินไปตั้งขาย เพราะมีคนชน
 เสมอไม่ขาด มีตาแก่คนหนึ่งพบทุกคราวที่ชนไปจนคุ้นกัน ใต้ถาม
 ใต้ความว่า มีพวกแขกอินเดียน้อยเมืองไซ่ง่อนคนหนึ่ง ทำนองจะ
 เป็นเศรษฐีชนมานครวัด มาเห็นเป็นเทวสถานซึ่งสร้างตามลัทธิวิษณุ
 เวทอันเป็นลัทธิศาสนาของตน ก็เกิดความเลื่อมใสขอโคมเครื่องบูชาส่ง
 ชนมา และจ้างตาแก่คนนั้นให้ชนไปจุดโคมเวลาเย็นทุก ๆ วัน ให้
 ค่าจ้างวันละ ๓๐ เซนต์

วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน เวลาเช้าของสี่เอนมาชาลมาพาไปคุปราสาท
 พระขรรค์เป็นปราสาทใหญ่แห่งหนึ่ง ซึ่งสร้างเป็นวัดพระพุทธรูปศาสนา
 มหายาน อยู่บนถนนนครวัดไปทางบ้านเหนือ แต่ดูไม่ได้ทั่วเพราะเขายัง
 ไม่ได้ลงมือแล้ว ฉะนั้นเป็นแต่เฉพาะทางให้เราเดิน สังเกตว่าก่อด้วย
 แลงปูนศิลาทรายเป็นรูปนูนเก๋ขึ้นไป ออกจากปราสาทพระขรรค์ไปดลระ
 โอนาคาต เขมรเรียกกันเป็นสามัญว่า “เนยยกเขี่ยน” (คือ นาคพัน)
 เป็นสระสี่เหลี่ยม มีเขื่อนศิลาทำเป็นคันบันไดลงสระโดยรอบ กลางสระ
 มีเกาะกลม กลางเกาะมีปรางค์เทวสถานย่อม ๆ หลังหนึ่ง เกาะนั้น
 มีเขื่อนศิลาทำเป็นรูปตัวนาค ๒ ตัวขดรอบ จึงเรียกกันว่านาคพัน ยังมี
 รูปเทวคาชมาตัวใหญ่รูปหนึ่ง มีมารแบกคล้ายรูปมหาวิเนษกรรม ทำ
 เหมือนหนึ่งจะเหาะไปจากเกาะ ที่ขอบสระทำซุ้มศิลาไว้ตรงกลางย่าน

บ้านละซุ่ม ในซุ่มนั้นทางบ้านนอกสระทิศหนึ่งทำเป็นรูปคี่ระยะข้างอัปภา
 เป็นทางน้ำไหล สำหรับพราหมณ์ตักน้ำมนต์ในสระอโนดาตขึ้นมาเท
 กรวยข้างหลังซุ่ม น้ำนั้นก็ไหลไปออกทางปากข้าง ผู้ที่จะอาบน้ำ
 ต้องเข้าไปนั่งใต้ปากข้าง มีแท่นศิลาขุดเป็นรอยเท้าไว้สำหรับให้วาง
 เท้าในรายนั้นทั้งสองข้าง นัยของรอยพodicี้ระยะรับน้ำที่ปากข้างพodicี้
 หน้าซุ่มออกมาเป็นสระน้อยสำหรับรับน้ำที่อาบแล้ว สองข้างสระน้อยนั้น
 ข้างหนึ่งมีกุฎศิลาแลง สันนิษฐานว่าสำหรับผลัดผ้า อีกข้างหนึ่งมี
 สระน้อยอีกสระหนึ่งสันนิษฐานว่า สำหรับชำระตัวให้สะอาดเมื่อก่อน
 อาบน้ำสระอโนดาต ทำเหมือนกันเช่นทั้งสี่ด้าน แต่ทางหน้าไหล
 นั้นทำเป็นคี่ระยะมาด้านหนึ่ง คี่ระยะราชสีห์ด้านหนึ่ง แต่อีกด้านหนึ่ง
 เป็นคี่ระยะคนใส่เทริด (หาเป็นคี่ระยะโคอย่างแบบเขาไกลาสของเราไม่)
 ที่หลังซุ่มจำลองกลายภาพมีรูปเทวดาต่าง ๆ และรูปคนเจ็บไข้ไปโรค
 น้ำมนต์รักษาตัว สระอโนดาตนี้ควรนับว่าเป็นของแปลกในแขวงนครธม
 แห่งหนึ่ง ออกจากสระอโนดาตไปคุปปราสาทกลอนโค (คือคอกโค)
 แล้วไปคุปปราสาทตาโลม เป็นเทวสถานขนาดกลางไม่แปลกปลาตอันใด
 ทั้งสองแห่ง

เวลาบ่าย ไปคุปเทวสถานบรรพชั้เข้าเป็นครั้งที่ ๒ แล้วพวกสมาชิก
 ของเอกโคโลฝรั่งเศสเอคสตรึมออเรียนต์ ซึ่งพร้อมกันอยู่ที่นี่ ๓ คน
 คือศาสตราจารย์ ยอช เซเกส์คน ๑ มอติเออมาซาลคน ๑ นางสาว
 ชีซานคาปเลตคน ๑ เขาเข้ากันจัดการเลี้ยงน้ำชาต้อนรับเราโดยฐานที่

เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ของสมาคมนั้น พร้อมทั้งผู้ไปช่วยและลูกเมีย
ของเขาประชุมกันที่ลานหน้าปราสาทขยาน แล้วมองสี่เอนมาซาลเชิญ
ให้ไปเลือกชิ้นศิลาจำหลัก ซึ่งเขาซดได้ ให้เอามาเป็นทูลถวญขึ้นหนึ่ง
แล้วชนรณกลับมามีโฮเตล

วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน เวลาเช้าขึ้นรถยนต์ไปทูลทวญสถานในแขวง
เมืองสุทรนิคม ๓ แห่ง ระยะทางที่ไปรณวาลัก ๕๐๐ เล่น แล้วต้อง
ไปขึ้นเกวียนระแทะอีกตอนหนึ่งจึงไปถึง ทวญสถานที่มีคนสร้างก่อน
นครวมและนครวิท เรียกว่าปราสาทโลไลแห่งหนึ่ง ปราสาทพระโค
แห่งหนึ่ง ปราสาทขากงแห่งหนึ่ง ปราสาทเหล่านก่อกวยอิฐ ที่ทำ
ขึ้นแรกภาพและลายมักก่อโครงเป็นอิฐ แล้วบนปูนประกอบ ต่อที่
ทำขึ้นหลังจึงใช้เครื่องประดับด้วยศิลาจำหลัก ปรางค์อิฐที่กล่าวมานี้
ที่ปราสาทโลไลมี ๔ ปรางค์ ในจารึกว่าทำอิฐถวายพระราชบิดา
มารดา แลพระบิดามารดาของพระมเหสี ปรางค์ที่อิฐถวายบรรพบุรุษ
เป็นชาย รูปภาพทวารบาลเป็นชาย ที่อิฐถวายบรรพบุรุษเป็นหญิง
รูปภาพทวารบาลก็เป็นหญิง ที่ปราสาทโลไลกับปราสาทขากงมีวัด
พระสงฆ์อยู่รักษา แต่ที่ปราสาทพระโคนั้นร้าง ปราสาทขากงโตกว่า
สองแห่งที่กล่าวมาก่อน มีทวญสถานอยู่กลางแล้วทำปรางค์อิฐล้อม
ทวญสถานกลางทำเป็นฐาน ๓ ชั้นก่อศิลาแลงสูงประมาณ ๘ วา ข้างบน
เป็นพนวญ นัยว่าเป็นที่ตงคิวงค์ มีบันไดขึ้น ขึ้นไปบนนั้นแลดูได้ไกล
จนเห็นทะเลสาบ ทวญสถานเหล่านนี้มีคนและกำแพงล้อมรอบทุกแห่ง

เวลาบ่ายไปคูเทวสถานบนเขาพนมบาเกง อยู่ใกล้กำแพงนครธม
 ด้านใต้ เป็นภูเขาคินธรรมดา แต่ประมาณจะสูงกว่าภูเขาทองกรุงเทพ ฯ
 ไม่มากนัก ขนยอชื่อนั้นทำเทวสถานบูชาคิวงค์ ยังมีคิวงค์
 และรอยสำหรับคิวงค์เรียงรายราวกับรั้ว ตัวเทวสถานก่อฐานสูง ๓ ชั้น
 มีปรางค์ขนาดเล็กทำด้วยศิลาตั้งรายตามชั้นทุกชั้น ชั้นบนมีปรางค์
 ใหญ่อยู่กลาง สันนิษฐานว่าจะทำไว้รูปพระอุมา ด้วยรูปภาพทวารบาล
 เป็นผู้หญิง มองสีเอามาซาลบอกว่เดิมมีหินเอาขึ้นไปกองไว้มาก
 ตั้งทำจะแปลงเป็นวัดพระพุทธศาสนา ก่อพระพุทธรูปองค์โต (อย่าง
 พระเจ้าพนัญเชิง) ครอบปรางค์กลางเสียทั้งปรางค์ แต่ก่อขึ้นไปข้าง
 อยู่เพียงบิวคัวบิวหางายไม่ถึงองค์พระ มองสีเอามาซาลจึงรื้อเสียเพื่อ
 จะให้เห็นองค์ปรางค์ของเดิม ท้องคูปรางค์นั้นยอดพังหมดแล้ว แต่
 ฝ่ายนี้ เขาทำบันไดเหล็กให้บันขึ้นไปนั่งแลดูแผนที่โคอันปลายผนัง
 เพราะตนครวัดเห็นได้ถนัดจากบนนั้นทั้งบริเวณ

วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน เวลาเช้า ขึ้นรถยนต์ไปคูปราสาททาววัน
 (แปลว่าคอกนมแมว) ขึ้นนอกนครธมด้านตะวันออก เป็นปรางค์อิฐกับ
 ศิลาปนกัน อย่างเช่นที่เมืองสุพรรณิคม แต่แปลกที่ข้างในปรางค์ฝาผนัง
 ก่ออิฐเป็นโครงรูปพระนารายณ์ขนาดใหญ่โตไว้ที่ฝาทั้ง ๓ ด้าน สำหรับ
 จะขึ้นประกอบเป็นเทวรูป ต้องจุดคบเพลิงแลเห็น มีศิลาจารึกด้วย
 แล้วไปคูปราสาทบันทายกะโค (กะวัว) อาณาเขตใหญ่โต ทำด้วยศิลาปน
 กับแลง มีที่สังเกตว่าเดิมสร้างเป็นวัดพระพุทธศาสนา แล้วถูกซุกแกไป

เทวสถาน ค่อนั้นไปคปราสาทแปรรูป ก่อด้วยแลงด้วยอิฐปนกับศิลา
แต่ยกฐานสูงแปน ๓ ชั้นอยู่ข้างใหญ่โต แล้วไปคปราสาทเมฆอน
หนนพื้นแปน ๓ ชั้น มีปรางค์ ๕ ปรางค์อยู่ข้างบน นัยว่าทำแปนเขา
พระสเมรุ ขากลับมาแระคปราสาทน้อย อยู่ใกล้ประตูชั้นนครมอิก
แห่งหนึ่ง เรียกว่าปราสาทพรหมานนท์ ขนาดเดียวกับปรางค์ที่เมือง
พิมาย แปนเครื่องศิลาล้วน แะบอย่างที่ทำสันนิษฐานว่ารุ่นเดียวกับ
พระนครวัด

เวลาบ่าย ไปควัดสุคคตอาศรม แต่เรียกกันแปนสามัญว่าวัด
เทพพนม อยู่ข้างพระราชวังค่านเหนือ มีทางเค็รปูแลง เข้าไปจนถึง
วิหารหลวง ทำแปนครึมขก่ด้วยศิลาทราย แต่ไม่เห็นมีเค้าเงอน
เสาสั่งอย่างใด มีใบเสมาสองชั้นปักรอบวิหารหลวงนั้น แสดงว่า
แปนพระอุโบสถ และมีพระพุทธรูปมารวิชัย ขนาดหน้าตักลัก ๘ ศอก
ก่ด้วยศิลาลองค์หนึ่ง รูปโฉมแปนแะบอย่างพระเมืองสวรรค์ สงสัยว่าใบ
เสมาและพระพุทธรูปทวั้น จะแปนของสร้างขึ้นชั้นหลังในคอนเมื่อศาสนา
ลังการวงศ์มาถึง เมื่อก่อนเมืองนครมอวังไม่เก็นร้อยบ แต่มีพระพุท
ธรูปอื่นอีกองค์หนึ่ง สงลัก ๘ ศอกทำด้วยศิลา เห็นจะหักพังทังอยู่ในป่า
ทวคณ เขาเอามาเรียงคังขึ้นไว้ แต่ไม่ได้พระพักตร์ มีแต่พระหัตถ์
ทำนวแปนวงแสดงพระธรรมจักร อย่างที่พระปฐมเจดีย์ เห็นว่าพระยณ
จะแปนพระยณสำหรับวัดชั้นเค็ม เพราะมีคิลจาริกอยู่ทวคณนั้นว่าวัดสุคค
ตอาศรมนี้สร้างพร้อมกันกับนครม บ้างที่พระพุทธรูปสาสนาจะได้แผ่มมาถึง

กรงกัมพูชาตั้งแต่ก่อนเกิดลัทธิมหายาน ต่อไป ๆ คุกเทศสถาน เรียกว่า
 พระวิฑู เป็นเทศสถานขนาดเล็กน้อย ๆ แต่ฝีมือช่างงาม เรียงกันอยู่ริม
 สนามชัยข้างกำแพงวันออกทรงพลับพลาสูงข้าม (อย่างว่าอยู่แถววัง
 สราญรมย์และสวนสราญรมย์) หันหน้ามาทางวัง รวมเข้าเส้ารั้วได้
 ๒๐ สถานที่ ทำซ้อนกัน ๒ ชั้น ได้ไปคุแต่ ๓ สถานที่ ออกจากพระวิฑูมา
 แวะเทศสถานบรรยงก์ข้างอีกเป็นครั้งที่ ๓ ด้วยลายจำหลักเป็นเรื่อง
 ต่าง ๆ มีที่ฝาผนังระเบียงทั้ง ๒ ชั้น นครวัดเขาอย่างไปจากที่นี่ แต่
 เรื่องที่จำหลักผนังระเบียงเทศสถานบรรยงก์ เป็นเรื่องพงศาวดารเป็น
 ๒ ชั้น มีรูปภาพหน้าคนหลายอย่าง สำหรับสังเกตว่าของอย่างใดมีแต่เมื่อ
 พ้นมาแล้ว เป็นคนว่าเรือกงและเรือเอกไชย (ซึ่งเรามากเข้าใจกันว่า
 เป็นของคิดสร้างขึ้นครั้งกรุงศรีอยุธยา) ก็เป็นของมีแล้วแต่ครั้งนั้น
 แม้จันทรกระต่ายเช่นใช้กันกันตามถนน ก็มีแต่พ่นมาแล้วเหมือนกัน
 รูปสำหรับดูเช่นว่านมีมาก เทยวคนเล่นจึงสนุก ดูหลายวันก็ไม่เบื่อ
 แล้วไปคุคลังเก็บรวมของโบราณวัตถุและสำนักงานของมอญสีเออมาชาล
 ของโบราณที่เขาเก็บได้เอาพักไว้ ในคลังนี้ก่อน แล้วเลือกคดียิ่งศักดิ์
 ไปไว้ในพิพิธภัณฑสถานในเมืองพนมเปญหรือเมืองชานอัยตามควร ของ
 ที่ไม่ต้องการเขาให้พิพิธภัณฑสถานขายแก่คนเที่ยว เอาเงินใช้บำรุง
 รักษาโบราณสถาน

วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน เวลาเช้า ขึ้นรถยนต์ไปคุปราสาทแก้ว
 มักเรียกกันว่า “ตาแก้ว” อยู่นอกนครมทางกำแพงวันออก เป็น

รูปหมู่ถ่ายที่วัดตาพรหม
ราชขอแต่ซ้ายไปขวา

- ๑ นายสมบุญ โชติจิตร
- ๒ หลวงสุริยพงศ์พิสุทธิแพทย
- ๓ พระยาพนมปรีชา
- ๔ หม่อมเจ้าหญิงพัฒนุ
- ๕ หม่อมเจ้าหญิงพิไลเสภา
- ๖ ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์
- ๗ กรมพระดำรงราชานุภาพ
- ๘ หม่อมเจ้าหญิงพนพิสมัย
- ๙ นางสาวช่อชานคาเปเลส์

ปราสาทศิลาอย่างทำฐานสูง ๓ ชั้น ขึ้นบันไดไปถึงชั้นยอด สูงเสมอ
 ยอดยาง ประมาณเห็นจะสูงสัก ๑๐ วา มีปรางค์ ๕ องค์ สถาน
 ปราสาทแก้วนี้เป็นของสร้างค้างย้งกว่าแห่งอื่น ๆ ในแควนธรรม เป็น
 แต่อย่างปราสาทโกลน มีรอยไถลยังมีจำหลักข้างแต่ฐานชั้นล่าง
 ค่อนั้นไปดูปราสาทคาพรหม เป็นวัดใหญ่โต มีสถานมาก แต่สร้าง
 อย่างกระจุกกระจิกไม่มีขึ้นใหญ่ จำหลักลายงามยิ่งนัก สร้างเป็นวัด
 พระพุทธศาสนาฉัทธิมหายาน แต่มีรอยแกะเป็นเทวสถาน เช่นถูกชุด
 พระพุทธรูปแล้วจำหลักแปลงเป็นคิ้วลึงค์เป็นต้น ออกจากนั้นไปดูพนียค
 ซึ่งฝั่งคันทวยใหม่ได้สักเคื่อนหนึ่ง อยู่ข้างทิศเหนือนครธม ก่อเชิงเทิน
 ค่วยแลง สันฐานกลมมีประตู ๒ ทาง ขนาดจะเขื่องกว่าพนียคที่
 เมืองลพบุรีสักหน่อย

เวลาบ่ายขึ้นไปนครวัดซ้ำอีกเป็นครั้งที่ ๔ คุลายจำหลักภาพ
 เรืองทผาผนังปรางค์มมระเบียงชั้นล่าง จำหลักภาพเรื่องเฉลิมเกียรติ
 พระนารายณ์ เป็นปางต่าง ๆ ภาพตัวโต ๆ ทั้งนั้น แต่ว่าดูเหมือนจะ
 ทำแล้วแต่ ๒ ปรางค์ข้างคันทวยนค แต่ปรางค์ข้างคันทวยนอกนั้น
 ค้างอยู่ยังมีได้จำหลัก วันนั้นได้ขึ้นไปดูห้องที่เก็บรวบรวมพระพุทธรูป
 ค่วย เป็นของชนมารรวบรวมไว้แต่ก่อนฝรั่งเศสมาจัดการ มีพระพุทธรูป
 ศิลา มาก ฝีมืออย่างเลวเป็นพิน มีของแปลกอยู่แต่ ๓ อย่าง คือพระบาท
 (มิใช่รอยพระบาท) ศิลาจำหลักลายยาวสัก ๓ ศอกอย่าง ๓ พระพุทธรูป

ไสยาสน์เบื้องซ้ายอย่าง ๑ กับพระพุทธรูปไม้ ๑ มียลาย
องค์ยืนสูงถึงราว ๒ ศอกก็มี

วันนี้มีคนเฝ้าทางเพิ่มมาอีก ๕ คน ด้วยฤๅนี้เรือเมล์เขาเฝ้า
อาทิตย์ละ ๒ ครั้งก็กล่าวมาแล้ว ถ้าคนเฝ้าทางจะรีบกลับในเรือลำที่มา
ได้ทันครวัคในวันเสาร์วันเดียว ถึงวันอาทิตย์เช้าก็กลับ แต่ถ้าวรอกกลับ
เรือลำหลังก็ไต่อยู่ ๔ วัน ว่าถึงการครวัคและโบราณสถานต่างๆ
ในแถวนครธม ถ้าต้องการดูเพียงแต่ว่ารูปหลักฐานเป็นอย่างไรรู้ ๔ วัน
ก็พอ แต่ถ้าจะพิจารณาให้ละเอียดลออควรจะอยู่ถึง ๗ วันเป็นอย่างน้อย
ที่เรามาดูคราวนี้ เขาพาให้ดูอย่างนักเรียน คือที่สำคัญแห่งใดเขาพาไป
ดูหมดทุกแห่ง และพาชอกแซกจนทั่วถึง ทุกแห่งเข้าทั้งเย็นมา ๘ วัน
แล้วยังไม่หมด เขาบอกว่าที่จะไต่ทั่วถึงเช่นเรา แม้ฝรั่งก็น้อย แต่
ที่จริงการที่ดูอย่างนักเรียนอยู่ข้างจะพัก รอคอยเวลาที่ และมิถุน
ไปรถยนต์ไต่ทั่วถึงสถานที่สำคัญๆ เกือบทุกแห่ง ลงมือออกเที่ยวตอน
เช้าราวเวลา ๘ นาฬิกา กลับจนเที่ยง กินกลางวันแล้วนอนกลางวัน
กันตามธรรมเนียมของเขาเสียพักหนึ่ง ได้พักจนบ่าย ๓ โมงเศษจึงออก
เที่ยวอีกยกหนึ่ง กลับเอาจนพลบ เวลาค่ำ ๗ นาฬิกากินอาหารเย็น
เวลา ๘ นาฬิกาเศษได้เข้านอนทุกคืน จึงรู้สึกพักอยู่แต่แรกๆ สัก
สองวันแล้วก็ชินไปไม่ได้อีก

วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน เวลาเช้ามืด ๗ นาฬิกา ขึ้นรถยนต์ออก
จากโฮเต็ล ผ่านนครธมออกประตูชัยไปทางวันออก จนถึงตำบลบ้าน

ประกาศ ทางรววเกือบชั่วโมง หยุ่ครดแบ่งกันขึ้นเกวียนระแทะข้าง
 ซี่ม้าย่าง ไปตามทางผ่านหมู่บ้านประกาศไปประมาณ ๑๐๐ เส้นถึง
 เทวสถานบันทายสำเภา เป็นเทวสถานขนาดกลาง ปรารงค์ศิลาโตชันนาค
 และคล้ายกับปรารงค์ที่เมืองพิมายมาก ฝีมือทำรุ่นยุคนครวัด แลทำเป็น
 สถานพระนารายณ์เช่นเดียวกัน ฝีมือหลักงาม แปลกแต่กำแพงที่ล้อม
 รอบนอก ทำกำแพงสูงก่อด้วยแลงประกอบศิลา แต่เป็นกำแพง ๒ ชั้น
 มีทางเดินคล้ายถนนในระหว่างกำแพง และเจาะหน้าต่างใส่กรอบศิลา
 มีลูกกรงไว้ที่กำแพงชั้นนอกข้างชั้นในข้าง สลับกันไปรอบ ของเดิม
 น่าจะมีหลังคาข้างบนเป็นเพิงพลรอบเทวสถาน แต่มีทางเข้าออกในนั้น
 ซบซัน ทำเช่นนั้นเพื่อประโยชน์อันใดแปลไม่ออก

ซากกลับมาแวกเทวสถานเข้าใส่ยเทวคา เป็นปรารงค์ ๓ ยอด คล้าย
 อย่างเช่นที่ลพบุรี แต่ทำด้วยศิลา ลวดลายที่จำหลักรุ่นเดียวกับที่นครวัด
 กลับมาถึงไฮเตลเวลา ๑๐ นาฬิกาเศษ

เวลาบ่าย ๓ นาฬิกาเศษ ผู้ว่าราชการเมืองเสียมราชรัฐมาหา
 บอกว่าเมื่อเรามาถึงกำลังไปตรวจราชการ จึงมีไทม์อาร์บ ครั้นกลับ
 เข้ามาก็ช่วยเป็นไข้ พอหายไข้จึงมาหา ผู้ว่าราชการเมืองคนนี้อายุ
 ราว ๓๕ ปีเป็นชาวเมืองพนมเปญ แต่พูดไทยได้คล่องแคล่ว เป็นที่
 ออกญาปราสาทรังสรรค์ (ชื่อใหม่สำหรับตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองเสียม
 ราชรัฐ ผู้คิดหย่อนความรู้โบราณคดี ถ้าชื่อออกญาไชยวรณินทร หรือ
 ออกญามหานครานุรักษ์จะถูกตั้งดีกว่า) สนทนากันได้สนิทสนม

สนทนากับผู้ว่าราชการเมืองเสียมราฐแล้ว ขึ้นไปทูนครวัดซ้ำอีกครั้ง
หนึ่งเป็นครั้งที่ ๕ วันนี้ประตักนิธระเบียงทุ่งชนกลางชั้นบน และใน
องค์ปรางค์กลาง เป็นอันโตคู่ทูนครวัด

วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน เวลาเช้า มอญสีเขมรมารชาลพาไป
ประตูผี คือประตูนครอมก้านตวันออก อยู่ตรงเทวสถานบรรยงก์ออกไป
ห่างกับประตูชัย (ซึ่งอยู่ตรงหน้าพระราชวัง) ประมาณ ๕ เส้น แบบอย่าง
เหมือนประตูชัยไม่ผิดกัน แต่ภาพเทมียังอยู่มาก ฝรั่งเศสกำลัง
พยายามขุดศิลาที่หักพังกลับขึ้นไปตั้งอย่างเดิม จะให้เห็นว่าประตูเดิม
เมื่อยังบริบูรณ์เป็นอย่างไร ก่อนนั้นกลับมากุปราสาทน้อยแห่งหนึ่ง
อยู่ข้างถนนประตูชัยทางฝ่ายใต้ แล้วมากุเทวสถานบาปวน ซึ่งนับว่าเป็น
เทวสถานสำคัญอันหนึ่งอยู่ติดพระราชวังข้างใต้ ทำเป็นปรางค์ตั้งบนฐาน
ศิลา ๕ ชั้น ต้องขึ้นบันไดสูงมาก ลายจำหลักพอเป็นปานกลาง
เทวสถานบาปวนนี้ในศิลาจารึกเรียกว่า สุวรรณคีรี แต่เดิมสร้างเป็น
สถานพระอิศวร มีรอยแกะในชั้นหลังมาแปลงเป็นสถานพระนารายณ์
แปลกอยู่ ที่แห่งอื่นเห็นแต่แปลงวัดพระพุทธศาสนาเป็นเทวสถาน หรือ
แปลงเทวสถานเป็นวัดพระพุทธศาสนา ที่แปลงเทวสถานโคระเป็น
ไวยณะเห็นแต่แห่งนี้ ที่เทวสถานบาปวนมีของปลาตกอีกอย่างหนึ่ง คือ
ทางเคียวเข้าไปจากท้องสนามชัย ขึ้นเดิมทำเป็นถนนปูศิลา ต่อมาขุดฟัน
ทำเป็นสพานศิลายนถนนนั้น คือตั้งเสาศิลาลึงกลมสูงสัก ๒ คอกเศษ
รายเป็นระยะ แล้วปูศิลายนปลายเสาเป็นพื้นสพานตลอดถนนถนน แล้ว

๕. บันบันไคปราสาทหิน

กลับไม่พอใจ มีรอยแค้นไขก่อก่อนสองข้างฉมกนกลบเสาสพานนั้น
แปลงเป็นถนนเลียบอีก คุน่ำพิศวง ก็เทวสถานบาปวนอยู่ชิดกับพระราชวัง
ข้อที่ทำสพานบนถนนให้ทางเดินสูงขึ้นไป สันนิษฐานว่าเห็นจะทำคราว
เดียวกับเมื่อฉมกนหนนพนพระราชวังให้สูงขึ้นดังกล่าวนั้นแล้ว แต่
สพานหินที่ทำนั้น คุกก้งามก็ จะเป็นเพราะเหตุใดต่อมาจึงฉมกนกลบเสา
สพานเสีย ข้อนี้คิดไม่เห็น

อนึ่งเรามาเทียบดูใจสับสนการเรื่องหนึ่ง คือเรื่องพระพุทธรูป
องค์เล็ก ๆ ซึ่งเรียกกันว่าพระกริ่ง เป็นของที่นับถือและชวนชวหา
กันในเมืองเรามาแต่ก่อน กล่าวกันว่าเป็นพระของพระเจ้าปทุมสุริวงศ
สร้างไว้ เพราะได้ไปจากเมืองเขมรที่นั่น เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๔
พระอมรโมลี (นพ) วัดบวรนิเวศ ลงมาส่งมหาป่านราชาคณะธรรมยุติ
ในกรุงกัมพูชาองค์แรก ซึ่งต่อมาได้เป็นสมเด็จพระสุคนธ์นั้น มาได้
พระกริ่งขึ้นไปให้คุณตา (พระยาอภัยนริศรานุวัดติวงศ์) ท่านให้แก่เรา
แต่ยังเป็นเด็กองค์หนึ่ง เมื่อเราวชเณรนำไปถวายเสด็จพระอุปัชฌาย์
(สมเด็จพระกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) ทอดพระเนตร ท่านครัสว่า
เป็นพระกริ่งพระเจ้าปทุมสุริวงศแท้ และทรงอธิบายต่อไปว่าพระกริ่ง
พระเจ้าปทุมสุริวงศนั้นมี ๒ อย่าง เป็นสี่คำอย่าง ๑ เป็นสี่เหลี่ยมองค์
ย่อมลงมากกว่าสี่คำอย่าง ๑ แต่อย่างสี่เหลี่ยมนี้เราไม่เคยเห็น ได้เห็น
ของผู้อื่นก็เป็นอย่างสี่คำทั้งนั้น ต่อมาเมื่อเราอยู่กระทรวงมหาดไทย
พระครูเมืองสุรินทร์เข้ามากรุงเทพฯ ๑ เขาพระกริ่งมาให้ อีกองค์หนึ่ง

ก็เป็นอย่างดีคำ ได้พิจารณาเทียบเคียงกันดูกับองค์ที่คุ้นตาให้ เห็น
 เหมือนกันไม่ผิดเลย จึงเข้าใจว่าพระกริ่งนั้น เดิมเห็นจะตีพิมพ์ทำที่ละ
 มาก ๆ และรูปหลักฐานเห็นว่า เป็นพระพุทธรูปมหายานอย่างจีน
 มาได้หลักฐานเมื่อเร็ว ๆ นี้ ด้วยราชทูตต่างประเทศคนหนึ่งเคยไปอยู่
 เมืองปักกิ่ง ได้พระกริ่งทองของจีนมาองค์หนึ่ง ขนาดเท่ากันเป็นแต่
 พระพักตร์มิใช่พิมพ์เดียวกับพระกริ่งพระเจ้าปทุมสุริวงศ ถึงกระนั้น
 ก็เป็นหลักฐานว่าพระกริ่งเป็นของมาแต่เมืองจีนแน่ มาเที่ยวจนถึงใจ
 จะสืบหาหลักฐานว่าพระกริ่งนั้นหากันได้ที่ไหนในเมืองเขมร ครั้นมาถึง
 เมืองพนมเปญ พบพระเจ้าพระสงฆ์ที่เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ ลองไต่ถามก็
 ไม่มีใครรู้เรื่องพระกริ่งและไม่เคยเห็น มีออกญาจักรีคนหนึ่งเคยบอกว่า
 สัก ๒๐ ปีมาแล้วได้เคยเห็นของชาวบ้านนอกองค์หนึ่งเป็นพระชนิกเช่นว่า
 แต่ก็ไม่หาได้เอาใจใส่ไม่ ครั้นมาถึงพระนครวัดจึงมาได้ความจากมองสิ
 เออมารัชชาล ผู้จัดการรักษาโบราณสถาน ว่าเมื่อสัก ๒-๓ เดือนมาแล้ว
 เขาขุดซ่อมเทวสถานซึ่งแปลงเป็นวัดพระพุทธศาสนา อยู่บนยอดเขา
 บาเกง วิมณครมข้างด้านใต้ พบพระพุทธรูปเล็ก ๆ อยู่ในหม้อใบหนึ่ง
 หลายองค์ เอามาให้เราดู เป็นพระกริ่งพระเจ้าปทุมสุริวงศทั้งนั้น
 มีทั้งอย่างดำและอย่างเหลือง ตรงกับที่เสด็จพระอุปัชฌาย์ทรงอธิบาย
 จึงเป็นอันได้ความแน่ว่าพระกริ่งที่ได้ไปยังประเทศเราแต่ก่อนนั้น เป็น
 ของหาได้ในกรุงกัมพูชาแน่ แต่จะทำมาจำหน่ายจากเมืองจีน หรือ
 พวกขอมจะเอาแบบพระจีนมาคิดหล่อขึ้นในประเทศขอม ช้อนทรายไม่ได้

เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ไปดูปราสาทขรรยงก์ซ้ำอีกครั้งหนึ่ง เป็นครั้งที่ ๕ ปรากฏเรื่องที่ทำหัตถกรรมเชิงชั้นล่างจนรอบทุกด้าน มีความซอกหนึ่ง เนื่องด้วยเทวสถานขรรยงก์ยังมีไม้กล้วย คือเทวสถานขรรยงก์สร้างเป็นผ้ายไฉวะ แต่เดิมในปรางค์ตั้งคิวงค์ และทำลวดลายรูปคิวงค์ทำหลักตามที่ตั้งต่าง ๆ แต่มีรอยชุกกล้วยคิวงค์ และยกคิวงค์ไปจากในปรางค์ ตั้งพระพุทธรูปแทน แปลงเทวสถานเป็นเจดีย์สถานในพระพุทธรูปศาสนา ใช้แต่เท่านั้น สร้างวัดมีพัทธสีมาล้อมด้วยอีกมุมละวัด เห็นจะเป็นของแปลงชั้นหลัง แต่ในสมัยเมื่อราชธานีกรุงกัมพูชาอยู่ที่นครมนนีเอง

วันที่ ๓ ธันวาคม เวลาเช้า ขึ้นรถไปเที่ยวดูเทวสถานที่ไม่สำคัญในแคว้นนครมนนีซึ่งได้ผ่านทั้งเสียในวันก่อน ๆ แห่งหนึ่ง เรียกว่า ปักยัมจากรง อยู่ริมเขาพนมมาเอนข้างนอกนครมนนี เป็นเทวสถานพระอิศวร ทำฐานสูง ๓ ชั้น มีปรางค์อยู่ข้างบน ฐานก่อด้วยแลง ปรางค์ก่อด้วยอิฐ ต่อไป ๆ วัดพระศรีอารยย์ อยู่ใกล้ถนนในนครมนนี เห็นจะเป็นวัดพระพุทธรูปสร้างมาแต่ครั้งมหายาน พวกลังกาวงศ์มาสร้างเข้าผูกพัทธสีมาอย่างโบสถ์มาซอันสองใบ นอกจากพระพุทธรูปนาคปรกศิลาองค์หนึ่ง ไม่มีอะไรเป็นแก่นสาร ต่อไป ๆ วัดพระอินทรเทพ ก็เป็นทำนองเช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้ว แล้วไปดูที่ฝังศพมอญสีเอโกมไมล์ ซึ่งเป็นผู้จัดการรักษาของโบราณก่อนมอญสีเอโกมาร์ชาล มอญสีเอโกมไมล์คนนั้นเคยไปรับเงินซึ่งสำหรับแจกกุฏิเอาเอง

จากเมืองเสียมราฐทุกวันเสาร์ ผู้รับรู้ความคึกทางที่ตั้งขึงมอสีเออ
โกมไมล์คาย รัฐบาลให้จัดทำผังศพให้เป็นบำเหน็จความชอบ ทำด้วย
ศิลาแลง หล่อสีเมนต์เป็นลวดลายอย่างปราสาทขอมไม่ใหญ่โต แต่
ทำประณีตดี ออกจากนั้นไปคุพระโคกปรก เป็นเรือนศิลาสีฐานยาว
ทำไว้ข้างหลังเทวสถานข้ามฟากสนามชัยตรงหน้าบาปวน คุเหมือนจะ
เป็นที่สำหรับประชุมทำพิธี เช่นถือน้ำกระทำสัตย์เป็นต้น แล้วไปคุ
พระราชวังอีกครั้งหนึ่ง นับว่าเป็นเสร็จการคุปราสาทหินแฉวนครวัด
นครธม พอจะอ้างได้ว่าแห่งใดซึ่งควรคุได้คุหมดทุกแห่ง พอหมดวัน
ที่กำหนดในโปรแกรมสำหรับอยู่นครวัดนครธมพอดี

มีความรู้อย่างเนื่องด้วยปราสาทหิน ยังมีไ้กล่าวไว้ที่อื่น
จะกล่าวเพิ่มลงตรงนี้ คือ ปราสาทหินทั้งปวงนั้น ถ้าว่าด้วยทัพ
สัมภาระที่ใช้ก่อสร้าง มีสร้างด้วยอิฐอย่าง ๑ สร้างด้วยแลงอย่าง ๑
สร้างด้วยศิลาอย่าง ๑ หรือประสมกันทั้งสองอย่างสามอย่างนั้น น่าจะ
คิดเห็นว่าชั้นเดิมที่เกี่ยวสร้างด้วยอิฐ เพราะอาจจะทำได้ด้วยกำลังคน
น้อย ครั้นต่อมาเห็นว่าก่อด้วยแลงถาวรกว่าอิฐ จึงเปลี่ยนไปใช้ก่อ
ด้วยแรง ในสมัยเมื่อมีคนเป็นกำลังมากพอที่จะขนแลงก้อนใหญ่ ๆ
เอามาใช้ก่อสร้างได้ ครั้นมาถึงสมัยเมื่อพวกขอมมีอำนาจเต็มที่ มี
ผู้คนเรียกมาทำงานได้ตั้งหมื่นตั่งแสน จึงให้ไปเที่ยวขุดศิลาขนมาใช้
ก่อสร้าง เพราะอยากระจำหลักทำรูปและลวดลายให้งามกว่าทำด้วย
แลงหรืออิฐ แต่ตามความที่ปรากฏในศิลาจารึกหาเป็นเช่นนั้นไม่

ปรากฏว่าปราสาทที่ทำในจังหวัดอันเดียวกัน และในยุคนั้นเดียวกัน
ทำด้วยอิฐก็มี ทำด้วยแลงก็มี ทำด้วยศิลาก็มี การที่เลือกจะทำ
ด้วยทัพสัมภาระอย่างใด อาศัยเหตุอัน บางทีจะมีเกณฑ์สองอย่าง
คือ กำลังของผู้สร้างอย่างหนึ่ง ความสำคัญของสถานที่สร้างอย่างหนึ่ง

ลักษณะการก่อสร้างปราสาทหินนั้น บรรดาปราสาทที่สร้างด้วยศิลา
เช่นนครวัดเป็นต้น ใช้แลงเป็นแกนในทั้งนั้น ก่อศิลาหุ้มแต่ข้างนอก เว้น
แต่แห่งใดจะทำแกนไม่ได้จึงใช้ศิลาล้วน วิธีก่อศิลานั้น ถ้าศิลาเป็น
แท่งโกลนมาเรียบเรียงก่อขึ้นไปจนสำเร็จเสียก่อน แล้วจึงตั้งร่าง
ขึ้นไปเขียนศิลาเป็นรูป และจำหลักลายต่อภายหลัง สันนิษฐานว่าการ
สร้างเห็นจะใช้ช่างหลายพวก คือช่างก่อพวกหนึ่ง ช่างจำหลักพวก
หนึ่ง บางทีจะมีพวกช่างแกะลายเขากพวกหนึ่ง ซึ่งไม่ต้องขึ้นร่าง
ร่างสูง แม้เป็นผู้หญิงก็อาจทำได้ การที่ก่อขั้วที่จำหลักทำก่อน แต่
การแกะลายเขากังไว้ทำต่อทีหลัง ดูเหมือนการแกะลายเขานั้น จะ
ปล่อยไว้ให้เรียวยากันทำตามแต่ศรัทธา ด้วยเหตุนี้ แม้ที่นครวัดยังมี
รอยแกะลายเขากังอยู่ครึ่ง ๆ กลาง ๆ หลายแห่ง ถ้าทำเป็นารหลวง
ที่ไหนจะเป็นเช่นนั้น แท้ที่จริงขึ้นชื่อว่าปราสาทหิน ไม่ว่าที่ใด ในแดน
ทรงกัมพูชาที่ดี หรือในประเทศของเรานักดี ใหญ่ก็ตามเล็กก็ตาม คง
ก่อค้ำข้าง จำหลักค้ำข้าง แกะค้ำข้าง ที่จะไม่ทำค้ำข้างนั้นไม่มีสักแห่ง
เดียว ขอนกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงสังเกตเห็นก่อน ตั้งแต่

ช้านานมาแล้ว คงเป็นเพราะวิธีที่ใช้ช่างหลายพวก และผู้สร้างก็หลาย
พวกดังกล่าวนั้น

อันรูปลัทธิฐานของปราสาทหินนั้น ที่สร้างในพระพุทธศาสนา กับ
ที่สร้างในศาสนาพราหมณ์ สังเกตเห็นผิดกันในเรื่องสำคัญอย่างหนึ่ง
คือถ้าสร้างในพระพุทธศาสนาถึงบริเวณจะใหญ่โตอย่างไร ย่อมทำพนัฒ
วิหารและปรางค์ไม่หนุนฐานขึ้นไปให้สูงขึ้น ถ้าสร้างในศาสนาพราหมณ์
มักจะมีฐาน ๓ ชั้น หรือ ๕ ชั้น สร้างปรางค์สูงลอยอยู่บนฐาน ความ
ที่ผิดกันเช่นว่านี้ จะพึงสังเกตได้ แม้สถานที่ขอมสร้างเมืองลพบุรี
เช่นวัดมหาธาตุเป็นของสร้างในพระพุทธศาสนาพเนตย เทวสถาน
เรียกว่าศาลสูงเป็นของสร้างในศาสนาพราหมณ์ ยกพื้นสูงขึ้นเป็น
หลายชั้น

ว่าถึงกระบวนเวลากลาง พวกขอมได้แบบมาจากอินเดียเป็นแน่
ไม่สงสัย แต่เมื่อช่างขอมเชื้อชาติจีนจึงคิดแปลงจากลายอินเดีย
มาเป็นลายขอมเกิดขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ชื่อนี้ได้พบสิ่งสำคัญเป็นอุทราหรณ์
เหมาะที่ มีลายจำหลักศิลาที่หลังประตูของโบราณชิ้นหนึ่งอยู่ที่พิพิธ
ภัณฑสถานเมืองพนมเปญ เป็นลายอินเดีย ไปพบอีกชิ้นหนึ่งอยู่ที่
คลังนครเป็นลายขอม แต่สังเกตได้ทันทีว่าแก้ไขมาจากลายอินเดีย
กัน จึงถ้าเปรียบศิลาที่หลังประตูทั้งสองชิ้นมาพิมพ์เทียบกันไว้ ให้
เห็นในหนังสือด้วย

เหตุที่สร้างปราสาทหินปรากฏในศิลาจารึกต่าง ๆ กัน ชั้นเดิม
ดูเหมือนจะสร้างอุทิศหรือเฉลิมพระเกียรติแก่ผู้ที่ล่วงลับไป ยังปรโลก

แล้ว มาชั้นหลัง ยกตัวอย่างถึงนครวัด พระเจ้าแผ่นดินเริ่มสร้างเฉลิม
พระเกียรติยศพระองค์เองแต่ยังมีพระชนม์อยู่ แต่ไปแล้วต่อรัชกาลหลัง
นับว่าเวลาที่สร้างราว ๖๐ ปีจึงสำเร็จ นักถึงประเพณีโบราณของเรา
กล่าวกันมาว่าถ้าพระเจ้าแผ่นดินเสวยราชย์พระองค์หนึ่ง ต้องสร้างวัด
ประจำรัชกาลวัดหนึ่ง แต่วัดที่สร้างนั้นมักปล่อยค้างไว้ให้ผลของต่อ
รัชกาลหลัง ด้วยเกรงว่าถ้าทำให้แล้วเสร็จจะสิ้นรัชกาล คดีอันนี้จะได้
มาแต่ขอมในเรื่องสร้างปราสาทหินหรืออย่างไรน่าพิเคราะห์อยู่

อนึ่งปราสาทหินซึ่งขอมสร้าง เมื่อคิดดูว่าแห่งหนึ่ง ๆ จะต้องใช้
แรงคนสักเท่าใด ภูเขาที่จะประมาณ อย่างเช่นสร้างนครวัดเห็นจะ
ต้องเกณฑ์จำนวนคนประจำทำงานนับด้วยหมื่น ให้ไปตั้งต่อยศิลาอยู่ที่
เขาลั้นข้าง ไปเที่ยวขุดหาแลงที่อื่นบ้าง เป็นพนักงานขนศิลาและแลง
มาจากที่นั้น ๆ บ้าง ยังพวกคนยกขนขึ้นเรียบเรียบ ในสมัยเมื่อยัง
ไม่มีเครื่องจักรกล ซึ่งจะช่วยแรงคน จะต้องใช้คนมากสักเท่าใดจึงจะ
พอแก่การ เพราะฉะนั้นก็คิดดูก็พอเห็นได้ว่าจะต้องใช้อำนาจสักเพียงใด
และไพร่พลที่ต้องกระเกณฑ์นั้นจะได้ความเดือดร้อนสักเพียงใด นครวัด
นับว่าเป็นอนุสาวรีย์โบราณซึ่งใหญ่โตและสง่างามอย่างที่สุดแห่งหนึ่งใน
โลก แต่เมื่อคิดถึงราคาที่ท่านผู้สร้างต้องลงทุนก็น่าอนาใจ ด้วย
ตามเรื่องพงศาวดารปรากฏว่า พอเสร็จสร้างนครวัดแล้ว ประเทศขอม
ก็สิ้นกำลัง ต่อมาไม่นานเท่าใดก็ต้องตกอยู่ในอำนาจของชาติอื่น

ข้อสุดท้ายซึ่งจะกล่าวในเรื่องปราสาทหินที่ได้มาดึกวานนี้ อยากจะ
ลงความเห็นไว้ว่าการที่อ่านคำพรรณนาเช่นกล่าวมาในหนังสือนี้ ก็คือ
สรุปที่เขาถ่ายก็ที่สำคัญใจไว้อย่างไร ครั้นไปเห็นตัวจริงก็รู้สึกว่
สำคัญผิดไปเสียโดยมาก เพราะฉะนั้นผู้ที่อยากดูปราสาทหิน ถ้า
สามารถไปได้ควรไปดูให้ถึงที่ ได้ดูแล้วจะไม่เสียใจเลย

วันนี้มีพวกอเมริกันเที่ยวทางมาถึงนครวัดอีกหมู่หนึ่ง ได้ยินว่าจะ
มีพวกเจ้าหญิงอียิปต์มาพำนักอีก ๔ คน วันศุกร์ก็ว่าจะมีพวกเที่ยวทาง
มาอีก ๑๘ คน ผู้จัดการโฮเต็ลออกจะรู้สึกลำบากด้วยที่ไม่พอให้คนอยู่
แต่พวกเราจะไปพำนัก ถึงกระนั้นพวกที่จะมาใหม่ก็มากกว่าพวกเราอีก
มาก ในโฮเต็ลดูเหมือนจะมีที่ห้องคนอาศรัยสัก ๑๕ ห้อง ถ้าคนมาก
ก็ต้องอยู่ห้องละหลายคน โฮเต็ลนี้ทราบว่าเป็นของบริษัทเมสซารีฟ
วิลเลียมส์เคิร์กผู้จัดการ การกินอยู่ ๆ ข้างดี และมีพาหนะของโฮเต็ล
คือรถยนต์และมีช้างของโฮเต็ล ๒ เชือกสำหรับรับพาคนโดยสถาน รัฐบาล
ช่วยจัดคนสำหรับนำทางคนเที่ยวด้วย คนนำทางนั้นเป็นพวกเสมียน
เขมรที่พูดภาษาต่างประเทศได้ เขาสั่งสอนให้รู้จักอธิบายโบราณสถาน
ต่าง ๆ ค่าโฮเต็ลและค่าพาหนะเรียกแรงอยู่สักหน่อย แต่เมื่อคิดดู
ก็เห็นออกผู้จัดการโฮเต็ล ด้วยจำนวนคนที่มาเที่ยวไม่ยุติ บางฤดูก็มี
มาก บางฤดูก็มีน้อย บางทีก็ไม่มีใครมา เขาต้องเตรียมโฮเต็ลเสีย
ค่าโสหุ้ยอยู่เป็นนิจ ก็ต้องคิดตัวกัน ได้ยินว่าแต่เดิมโฮเต็ลเปิดเพียง
ปีละ ๔ เดือน แต่เดี๋ยวนี้ตั้งแต่มีรถยนต์ มีคนมาคนครวัดกันครม

ตลอดปี แลจำนวนคนที่มากขึ้นทุกที รัฐบาลกำลังคิดอ่านจะให้
ค่าโฮเต็ลและค่าพาหนะลดน้อยลง เพื่อให้มีผู้มาเที่ยวมากขึ้น จะได้
เกิดประโยชน์แก่บ้านเมืองในทางอื่น สังเกตดูการที่มาพบปะคนเคิร์ททาง
ต่างชาติ' คุยชอชกอลอยู่ ถ้าเป็นอเมริกันมักจะยิ้มแย้มและเลียมให้
คุ้นในไม่ช้า ถ้าเป็นฝรั่งเศส บางคนที่มีตำแหน่งแห่งโคน ก็มักไป
พูดคุยผู้กำกับให้ชักนำให้รู้จักกับเรา ที่เป็นแต่คนเคิร์ทมาเที่ยว
สามัญ อยู่ด้วยกันไปเฉยๆ ไม่รู้จักกันก็มี แต่สังเกตได้ว่าเขาคงแสดง
อิศมาสยัคต่อเราทุกคนไม่มีวัน

มองลีเออบอกเอง เวลาคังสับุรีเอกรุงกัมพูชา กับโปรเฟสเซอร์
คือคุณเองข้างบน และนายร้อยโท กอนเน นายทหารคนสนิท ซึ่งขึ้น
มารับเรากลับโดยทางรถยนต์ ออกจากเมืองพนมเปญแต่เช้า ๕ นาฬิกา
๓๐ นาที มาถึงเมืองเสียมราฐเวลา ๑๑ นาฬิกา เจ้าหญิงได้
ช่วยกันทำของกินอย่างไทยส่งไปเลี้ยงเวลากลางวัน ครั้นเวลาบ่าย
มาหาที่โฮเต็ล สนทนาปราศรัยและถ่ายรูปด้วยกันแล้ว เชิญให้พวก
เราไปกินอาหารเย็นด้วยที่จวนซึ่งสร้างใหม่ในเมืองเสียมราฐ ครั้น
เวลาค่ำ ๗ นาฬิกาให้รถมารับไปด้วยกันทั้งหมด พวกคนถึงเรื่องที่จะ
เคิร์ททางบกขากลับ เวลาคังสับุรีเอเอรถยนต์ขึ้นมาจากเมืองพนมเปญ
สำหรับให้พวกเรากลับอีกหลังหนึ่ง รวมเป็นสองหลังด้วยกันกับรถยนต์
ซึ่งเวลาคังสับุรีเอ ไทส่งล่วงหน้ามาสำหรับเราเที่ยวเตร่แต่แรกมาถึง
แลส่งให้เจ้าเมืองหารถยนต์ที่ในเมืองเสียมราฐรับขึ้นหีบผ้าไปส่งที่กำแพง

จามอีกหลังหนึ่ง รวมเป็นกระบวร ๓ หลังด้วยกัน ของที่จะไป
ทางบกเฉพาะใช้ ๒ วัน นอกจากนั้นส่งกลับทางเรือเมล์ ให้นายสมบุญ
โชติจิตร คุมไป เรือจะออกจากเมืองเสียมราชู่วันที่ ๔ เวลาเช้า
ถึงเมืองพนมเปญที่หลังเราไปถึง ส่วนเรลลิงส์บุรีเอะจะล่องหน้าออกจาก
เมืองเสียมราชู แต่เวลาเช้า ๕ นาฬิกา ๓๐ นาที ไปคอยรับอยู่ที่
เมืองกำพงธม ซึ่งจะเป็นที่พักกินกลางวัน ภาระให้กระบวรเราออกใน
ระหว่างเวลา ๗ จน ๘ นาฬิกา ครั้นกินอาหารเสร็จแล้วกลับมาโฮเต็ล
แต่หัวค่ำ ค่ายจะมาถึงของ ทั้งเห็นว่าเรลลิงส์บุรีเอะเที่ยวทางเหนือ
จะได้ผ่อนพัก

๖. กลับเมืองพนมเปญทางเมืองกำพงธม

วันที่ ๒ ธันวาคม เวลาเช้า ๗ นาฬิกา ออกจากโฮเต็ลนครวัด
พวกเจ้าเมืองกรมการและเจ้าทำการโฮเต็ลพากันมาส่ง จัดผลไม้และขนม
ให้มาสำหรับกินในรถ ขบวนกลับเข้ามาทางเมืองเสียมราชู แล้ว
ข้ามลำน้ำมาข้างใต้

ถนนคอนกรีตแดนเมืองเสียมราชู ต่อกับมณฑลกำพงธมยัง
ไม่แล้วดี ได้เห็นเวลากำลังทำถนน พอรู้เค้าเงื่อนวิธีทำถนนของฝรั่ง
เศษข้าง ได้ยินว่าถนนที่ทำนั้นเขากำหนดเป็น ๓ ชนิด ชนิดที่ ๑
ถนนสำหรับโคโลนี คือทำเพื่อประโยชน์ร่วมกันทุกอาณาเขต รัฐบาล
กลางที่เมืองฮานอยเป็นผู้คิดว่าควรจะทำไปทางไหน และใช้เงินของ
รัฐบาลกลางก่อสร้าง ชนิดที่ ๒ เป็นถนนสำหรับอาณาเขต คือคิด

ทำเพื่อประโยชน์เฉพาะอาณาเขต อาณาเขตทั้งเกยกี่ส่วนหนึ่ง
 อาณาเขตญวนก็ส่วนหนึ่ง อาณาเขตไช้ওးওးก็ส่วนหนึ่ง อาณาเขต
 กัมพูชาওะওะส่วนหนึ่ง อาณาเขตลาวওะওะส่วนหนึ่ง รัฐบาลอาณาเขต
 นั้น ๆ คิดและก่อสร้าง และใช้เงินของอาณาเขตนั้น ๆ ชนิดที่ ๓
 เป็นถนนสำหรับมณฑล หรือเมืองซึ่งจะทำมาค่อกับถนนอาณาเขต
 รัฐบาลมณฑลนั้น ๆ เป็นผู้มีคิผู้ทำ และใช้เงินของมณฑลนั้น ๆ
 ถนนที่เรามาวันนี้เป็นถนนชนิดอาณาเขตของกรุงกัมพูชา วิธีทำนั้น
 คือในชั้นต้นกรุยทางเสร็จแล้ว พู้นดินเป็นโครงถนน (อย่างเราทำทาง
 รถไฟ) ทบปราบและทำสะพานไม้ชั่วคราวพอให้ใช้รถยนต์ไคร์ไค่ไค่
 ชั้นหนึ่งก่อน ทิ้งไว้จนดินยุบแน่นไค่ไค่ (และมีเงินพอจะทำ) จึงลงมือ
 ทำเป็นถนน การที่ทำถนนดูเหมือนจะลงทุนซื้อเครื่องมือเป็นเงินมากมาย
 แต่ในสายที่เรามาวันนี้ มีรางวัลอย่างยกไค่ไค่เป็นผืน ๆ และมีรถเหล็ก
 เทียบรางวัล สำหรับขนดินและขนศิลาลากด้วยรถจักรมากที่ไค่ไค่ คำบล
 ไค่ไค่เป็นที่ส่งศิลาและทรายของใช้ทำถนน วางปลายรางวัลไค่ไค่คำบล
 นั้นดังหลาย ๆ ร้อยเส้น ความทางมีเรือนที่พักของนายช่างผู้อำนวยความสะดวก
 และโรงคนรองจากราชรัยตั้งเป็นแห่ง ๆ เหมือนเช่นทำรถไฟ มีเรือ
 บรรทุกศิลาไปส่งที่ปลายรางวัล รถรางวัลบรรทุกฟัวรถจักรลากไปจน
 ถึงที่เทศมณฑล และมีลูกกลิ้งสติมก็มาก กลิ้งบดแล้วโรยทราย
 ให้เรียบ ทำถนนไค่ไค่สำเร็จแล้วก็ยกรางวัลบรรทุก แล้ววางรางวัล
 ขนย้ายไปตั้งเชกชั้นใหม่ ทำถนนที่คอนอื่นต่อไป ถึงเวลาทำถนน

เสร็จแล้วเช่นนั้น สฟานยังใช้เงินสฟานไม่ชั่วคราว ค่อยเปลี่ยนทำ
 เป็นของถาวรเป็นลำดับไป (ดูเหมือนเรื่องทำสฟานจะแล้วแต่เศษเงินมี
 เหลือขะเท่าใดก็ทำเท่านั้น) ตั้งเกิดคุณนคอนแต่เมืองเสียมราชฐ
 มาจนเมืองกำพงสวาย อันตั้งว่าการมณฑลกำพงม จำนวนสฟาน
 ที่ทำเป็นของถาวรเสร็จแล้ว กับสฟานที่กำลังทำเป็นของถาวร และ
 สฟานซึ่งยังเป็นของใช้ชั่วคราว จำนวนจะเท่า ๆ กัน ในเวลาที่ทำสฟาน
 เขาไม่ยอมให้ยึดถนน เพราะฉะนั้นจะทำสฟานตรงไหนต้องถมดินทำ
 เป็นถนนโค้งสำหรับรถเขี่ยถมชั่วคราวทุกแห่ง เรวิตังสุบริเอบอกว่
 ถนนที่ทำแต่กำพงมไปถึงเมืองเสียมราชฐระยะทางราว ๑๕๐ กิโลเมตร
 (คือ ๓๗๕๐ เส้น) ลงทุนเป็นเงิน ๖๐๐,๐๐๐ เหรียญ แต่การรักษาดิน
 ที่ทำแล้วรักษาดียิ่งนัก แม้นดินยักยวนยักยมนั่น และผ่านไป
 ที่ทุ่งนาป่าเปลี่ยวโดยมาก ที่ผ่านหมู่บ้านนั้นน้อยแห่ง เขาบางคน
 สำหรับขุดกวาดและซ่อมแซมมีตลอดทุกกระยะ รักษาเรียบร้น จะหาแต่
 รกสีกแห้งหนึ่งก็หาพบไม่ เมื่อลองคิดถึงประโยชน์ที่จะได้จากการทำ
 ถนนยักยวนและมากมายหลายแห่งเช่นฝรั่งเศสทำ ดูเหมือนประโยชน์
 จะเป็น ๒ ชั้น คือประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์ในอนาคต ส่วนประโยชน์
 ในปัจจุบันนั้นเห็นจะได้แก่รัฐบาลมากกว่าผู้อื่น เพราะอาจจะใช้รถยนต์
 ไปมาไต่รวดเร็ว มีการเกิดขึ้นฝ่ายพลเรือน เช่นจะไปตรวจราชการก็
 หรือการฝ่ายทหาร หากจะเกิดจลาจลขึ้นที่ใดจะส่งกำลังไปปราบปรามก็
 ก็เป็นการสะดวก ไม่จำเป็นต้องมีเจ้าพนักงานหรือรพลแยกย้ายไปเที่ยว

ตั้งประจำอยู่ตามท้องที่มากมายอย่างแต่ก่อน ตัดความเปลืองและความ
 ลำบากในเรื่องนั้นลงเป็นทวีคูณที่ใดจากทำถนน แต่ส่วนราษฎรนั้น
 จะยังไม่ได้รับประโยชน์ในปัจจุบันนี้ เพราะหมู่บ้านที่ตั้งมาแต่ก่อน
 สร้างถนน อยู่ห่างถนนโดยมาก มาทางถนนนาน ๆ จะพบหมู่บ้านที่
 อยู่ริมถนนสักแห่งหนึ่ง ยานพาหนะของราษฎรเล่าก็ยังใช้เกวียนอย่าง
 เก่าอยู่โดยมาก เกวียนอย่างเก่านั้น ถ้าปล่อยให้เกวียนถนนก็กัดถนนเสีย
 คูเหมือนรัฐบาลฝรั่งเศสจะห้ามไม่ให้เกวียนถนนอยู่แล้ว ด้วยเห็นรอย
 ทางเกวียนมีอยู่ข้างถนนเนื่อง ๆ จึงยอมให้เกวียนถนน เกวียนเหล่านั้น
 เองก็ทนไม่ได้ ด้วยทำเป็นเครื่องผูกสำหรับแต่เกวียนที่ทราย ต่อเปลี่ยน
 เป็นเกวียนล้อหุ้มเหล็กเมื่อใด เกวียนกับถนนจึงจะเข้ากันได้ เกวียน
 เช่นว่ายังไม่เห็นมีกัหลัง ในปัจจุบันนี้ประโยชน์ที่ราษฎรได้เพียงเกวียน
 สดวกขึ้น แต่ประโยชน์ส่วนอนาคคนั้นราษฎรและบ้านเมืองคงจะได้ไป
 อันมากไม่ต้องสงสัย เดียวกับพะลังเกตเห็นได้อยู่แล้ว สองข้างถนนที่
 ผ่านไป ที่ข้างมีรอยโก่งสร้างทางทำไว้และบ้านเรือนร้านค้าขึ้นใหม่
 ไปทุกแห่ง หมู่บ้านที่จะเกิดขึ้นในภายหน้าคงหันมาสร้างริมถนนหลวง
 หรือมีถนนก็คงทำถนนสายแยกเข้าไปหาหมู่บ้าน การขนสินค้าต่าง ๆ
 มีแต่จะสะดวกขึ้นทุกที เมื่อพบกับเรลถึงสุขุขใจเองเรื่องทำถนน เราพบ
 เห็นว่าเกวียนอย่างโบราณใช้กับถนนไม่ได้ เขาบอกว่าพระเจ้ากรุงกัมพูชา
 ได้ออกประกาศแล้ว ว่าเมื่อพ.ศ. ๒๔๖๖ ไปจะไม่ยอมให้เกวียนอย่างเก่า

ขึ้นเที่ยวบนถนนเป็นวันชาติ
ให้เคิร

ต่อแถวบนที่มีล้อหุ้มแผ่นเหล็กจึงจะยอม

ในทางที่มารวันนั้นพอเข้าแขวงมณฑลกำแพงธม ถนนท่าคามแนว
ถนนขอมแห่งหนึ่ง ตรงที่ข้ามห้วยสะตุงบาอ เป็นห้วยใหญ่และลึก
ขอมได้ทำสะพานข้างข้ามห้วยไว้แต่โบราณ เป็นสะพานก่อด้วยแลงอย่าง
แข็งแรง เปิดทางน้ำเคิรหลายช่อง สูงจากท้องห้วยขึ้นมาถึงระดับถนน
เห็นจะราว ๕ วา พนักสะพานทำด้วยศิลาเป็นรูปพระยานาค ๗ เคียรยัง
ปรากฏอยู่คียบคายคิ มาถึงกำแพงธมเวลาเช้า ๓ นาฬิกา ๓๐ นาที
เรลถึงสบุรีเอพาไปดูโฮเต็ลซึ่งสร้างใหม่เป็นตึกสองชั้น จะเปิดในเดือน
มกราคมนั้น สร้างขึ้นโดยความคิดของเรลถึงสบุรีเอคนนั้นเอง เหตุด้วย
ตำบลกำแพงธม อยู่ถึงทางทั้งแต่เมืองพนมเพ็ญที่จะไปเมืองเสียมราฐ
ที่ว่าการมณฑลกำแพงธมซึ่งตั้งอยู่ในเขตจังหวัดกำพงสวายนั้น ตั้งอยู่
ริมคลองใหญ่ เขมรเรียกว่า แพรกสทิงแสน ฝรั่งเศสสร้างสถานที่
ต่าง ๆ เป็นตึกตามแบบเมืองมณฑลในกรุงกัมพูชา ดูโฮเต็ลแล้วพาไป
พักที่บ้านเรลถึงเรลถึง ซ่อมองลีเอสเตรมเลร์ เคยไปเป็นกงสุลอยู่ที่
เมืองอบลยังพักไทยได้ ช่วยกันต้อนรับกับภรรยาอย่างแข็งแรง เจ้าเมือง
เขมรที่เป็นตำแหน่งออกญาเดโชผู้ว่าราชการจังหวัดกำพงสวายก็มารับ
เป็นคนรุ่นใหม่พวกใดคัล่องทั้งภาษาฝรั่งเศสและภาษาไทย

เจ้าเมืองเขมรที่มารับมักแต่งเครื่องยศติดตรา วันนี้มีโอกาสได้ถาม
ถึงเรื่องเครื่องยศวิยาภรณ์เขมร ได้ความว่ามี ๓ อย่าง อย่าง ๑ เรียกว่า

โอศรวยกำไพศ หมายความว่าเครื่องอิศริยาภรณ์กรุงกัมพูชา สร้าง
แต่ครั้งสมเด็จพระนโรดมครองกรุงกัมพูชา มี ๕ ชั้น ตั้งแต่สายสพาย
ลงมาจนแขวนแพรแถบติดอกแพรสีแดงขอบเขียว แต่เครื่องอิศริยาภรณ์
โอศรวยกำไพศนั้นเคยวันทำเป็นของฝรั่งเศษขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ใช้แพรสี
ขาวขอบเหลือง เสนาบดีกระทรวงเมืองขึ้นเป็นผู้ให้ ยอมให้ ใช้ ในประเทศ
ฝรั่งเศษแต่อย่างข้างหลัง อย่างที่กล่าวมาก่อนใช้ได้แต่ตามเมืองขึ้น ได้
ยินว่าตรามังกรทองของญวน ก็ทำเป็น ๒ อย่างเช่นว่านเหมือนกัน มีเครื่อง
อิศริยาภรณ์ของเขมรซึ่งสร้างขึ้นใหม่ในครั้งสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ ๒ อย่าง
เรียกว่า สัตติราภรณ์ แพรสีเขียว ตัวตรากลางเป็นรูปปรางค์
สามยอด อย่าง ๑ เข้าใจว่ามี ๓ ชั้น คือชั้นที่ ๑ แขนงคอ ชั้นที่ ๒
ติดแพรแถบมีดอกไม้ห้อยออก ชั้นที่ ๓ ติดแพรแถบห้อยออกไม่มีดอกไม้
เครื่องอิศริยาภรณ์อย่างนี้ ว่าสำหรับประทานเป็นบำเหน็จความชอบ
ที่ทำงานบำรุงกลีกรรม อีกอย่าง ๑ เรียกว่ามณีสราภรณ์ ตัวตราเป็น
ทองเกลี้ยง ห้อยแพรสีเหลือง สำหรับประทานผู้มีวิชาความรู้

เรลคิงเลียงกลางวันเป็นการเลียงรวมกันกับเรลคิงสยวีเรอด้วย
ครันกันเลียงแล้วเรลคิงสยวีเรอล่วงหน้าไปก่อนตามเคย ไปได้สัก ๑๕ นาที
เราจึงขบวนรถตามไปภายหลัง ไปตามถนนทางที่จะไปเมืองพนมเปญ
จนถึงหลักทางเหลื่ออยู่ ๒๐๐๐ เส้น จึงแยกไปทางขวานออกสักหัวโหม่งหนึ่ง
ถึงชานเมืองกำพงจาม ไปหยุดที่ปราสาทหิน เรียกว่า วัดนครชัย
เป็นวัดพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน มีมอสร้างรุ่นเดียวกับเทวสถาน

บรรยงก์ เสด็จกลับเรือมาคอยอยู่ที่นั่น มีผู้คนมากุเลื่อนกลุ่ม
 เสด็จกำพวงจามช่อมองสีเออมารับทักขรรษาออกมารับ และจัดของว่าง
 เลี้ยงทักขณัน พระสงฆ์ก็ตั้งเลี้ยงด้วยอีกขาหนึ่ง ทักขณัน
 แล้วขจรดศอกไปอีกทางหนึ่ง ประมาณ ๕๐ เส้นถึงเมืองกำพวงจาม ตั้ง
 อยู่ริมแม่น้ำโขงฝั่งตะวันตก เป็นเมืองที่ว่าการมณฑลอย่างฝรั่งเศษสร้าง
 เสด็จพาขจรดศอกเที่ยวเมืองจนทั่วแล้วพาไปส่งที่เรือไฟจอดอยู่ที่ท่าเมือง
 เรือไฟที่จอดไว้ ๒ ลำ เป็นเรือสำหรับเสด็จกลับเรือไปตรวจราชการ มี
 ห้องนอนพอแต่เรากับลูก จัดให้เป็นเรือสำหรับเราสองลำนำโขงลำ ๑
 เอาเรือไฟสำหรับเสด็จกำพวงจามตรวจราชการมาเป็นเรือสำหรับบริวารอีก
 ลำ ๑ จอดเทียบกัน จัดให้นอนค้างในเรือ เพราะเรือจะออกเวลาตึก
 ๓ นาฬิกา เวลาค่ำ ๗ นาฬิกาให้รถมารับไปกินอาหารเย็นที่บ้านเสด็จ
 พร้อมกับเสด็จกลับเรือเหมือนอย่างเคยมาทอน แล้วกลับลงมานอนเรือ
 เวลา ๓ นาฬิกาออกเรือ

มองสีเออบอกเองเสด็จกลับเรือ เคยเป็นเสด็จอยู่เมืองกำพวงจาม
 นคราวันหนึ่ง อธิบายถึงเรื่องชอกกำพวงจามว่า ที่แปลกันว่า “ท่าของ
 พวงจาม” นั้นผิด พวงจามอยู่ข้างใต้ลงไปมาก หาได้มาเกี่ยวข้อง
 ถึงทศกรณันไม่ ที่ถูกนั้นคือ “กำพวงจาม” หมายความว่าท่าเป็นที่หยุด
 (คำว่า จาม ในที่นี้หมายความว่าตรงกับที่เราใช้ว่าเรือนจำ หรือจำพระวัดสา)
 การที่เราเข้ามาเมืองกำพวงจามคราวนี้ เกิดแต่อยากจะได้แม่น้ำโขงข้าง
 ตอนใต้ ว่าจะติดกับข้างตอนเหนือ คือตั้งแต่เมืองหนองคายลงมาจน

เมืองมุกดาหาร ซึ่งเราได้เห็นแล้วนั้นอย่างไร มาได้ความว่าอาจจะไป
เรือไฟจากเมืองกำพองจามัน ทางวันครึ่งถึงแก่งลิผี และว่าไปได้โดย
สะดวก ๖ เข้ากันก็เสียค่ายยิ่งนักที่ไม่รู้เสียก่อน หาไม่ก็จะพยายามขึ้น
ไปให้ถึงแก่งลิผี ซึ่งในพงศาวดารกล่าวว่าสมเด็จพระบรมราชาเจ้า
มหาสรสิงหนาทได้ให้ขุดคลองเอากองทัพเรือขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์เมื่อ
พ.ศ. ๒๓๒๓ แต่นี้ไปกรมเขาได้กระทำการและนัดหมายเสียเสร็จแล้ว
ก็จำต้องงด

วันที่ ๓ ธันวาคม เรือไฟล่องแต่เมืองกำพองจามาในลำแม่น้ำโขง
เรือของเรลิตังสืบริเอทเรามาเป็นเรือคาทฟ้าสองชั้น ชื่อเรือพระตะบอง
พนักงานเดินเรือเป็นญวนทั้งนั้น ตัวกับคันนั้นเช่นเดียวกับกับคันยา
กับคันหมักของเราแต่โบราณไม่มีผิด พิเคราะห์ที่แม่น้ำโขงตอนใต้
คล้ายกับแม่น้ำเจ้าพระยาตอนข้างเหนือ เช่นที่เมืองอุดรธิฐ แต่ต้อง
ขยายส่วนออกไปสัก ๕ เท่า คือฝั่งเป็นดินอ่อน สายน้ำก็คดลัดพันทาง
หนึ่ง ไปมูลเป็นหาดชันอีกทางหนึ่ง เปลี่ยนไปได้บ่อยมาก ๆ เห็นเรือ
ไฟเดินรับส่งสินค้าและคนโดยสานสัก ๔-๕ ลำ ทั้งสองฝั่งมีควาบ้าน
เรือนและเรือกสวนเป็นระยะมาไม่เปลี่ยน และไม่มีแก่งเหมือนแม่น้ำโขง
ข้างตอนเหนือ เมื่อใกล้จะถึงเมืองพนมเพ็ญ มีเกาะใหญ่ๆ หลายเกาะ มา
ถึงที่แม่น้ำสแยก ซึ่งเรียกว่า ทะเลจตุรมุข คือลำน้ำโขงกับลำน้ำทะเล
สาปมาประสพกับลำน้ำสาขากันงามแปลกยิ่งนัก เวลานั้นกำลังปลาชุม มี
เรือลำเล็กๆ คนออกไปตกเบ็ดอยู่ต้งร้อย พอเรือเลี้ยวหัวแหลมแม่น้ำโขง

ก็แลเห็นปราสาทราชมนเทียรและบ้านเรือนที่เมืองพนมเปญ ทุเปนเทือก
 ตลอดคั้ง เมื่อเรือแล่นผ่านหน้าวังขึ้นไป สังเกตดูเมืองพนมเปญข้าง
 ตอนใต้ไปบ้านเรือนพวกเขมรลงมาจนริมน้ำ ไม่มีอะไรงดงามนำดู
 ต่อขึ้นมาถึงคอนพระราชวัง ฝรั่งเศสกำลังทำถนนริมน้ำต่อลงมาจากตอน
 ข้างเหนือ แลเห็นยอดปราสาทระเกะไป ที่ตรงริมน้ำหน้าวังปักเสาธง
 (อย่างเดียวกับเสาธงในรัชกาลที่ ๕ เมื่อตั้งอยู่ที่หน้าหอรบฎา) ชักธง
 พนดงกลางน้ำเงินเหมือนอย่างธงมหาราชครั่งรัชกาลที่ ๕ ลายในธง
 เป็นรูปมงกุฎกับพระขรรค์ตั้งบนพานสองชั้น มีฉัตรเครื่องสูงสองข้าง
 ที่ในน้ำตรงหน้าวังมีตำหนักแพ คือแพแฝด มีมच्छล้ายกับแพร
 ข้างเผือก (คำที่เรียกว่าตำหนักแพ เกิดขึ้นในกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่
 รัชกาลที่ ๑ เล่ากันมาว่าเดิมทำอย่างเรือนแพ จึงเรียกว่าตำหนักแพ
 แต่ผู้ที่ไม่ทันเห็น ได้ยินแต่เรียกชื่อมักเข้าใจกันไปว่าเป็นแพลอยในน้ำ
 ที่สมเด็จพระนโรดมเอออย่างมาทำที่กรุงกัมพูชา ก็ด้วยสำคัญผิดเช่นนั้น)
 พันตอนวังขึ้นไปข้างเหนือเป็นตลาดจีน มีตึกแถวสองชั้นติดต่อกัน
 หลายหมู่ ริมน้ำมีถนนแล้วลงเขื่อนเป็นท่าสำหรับจอดเรือค้าขาย มี
 เรือไฟใหญ่น้อยหลายลำ เติร์ไปมากับเมืองไซ่ง่อนบ้าง เติร์ตามลำน้ำ
 โขงและลำน้ำสาละย้าง รัฐบาลขึ้นที่ให้บริษัทต่าง ๆ เจ้าของเรือเช่า
 จอดเรือกันเป็นตอน ๆ ตอนของใครอยู่ตรงไหน ก็ตั้งเป็นชั้นประทู
 เขื่อนข้อบริษัทยกไว้ตรงนั้น พันตอนตลาดจีนขึ้นไปถึงตอนบ้านฝรั่ง
 ริมลำน้ำมีถนนและเขื่อนต่อขึ้นไปอีกไกล ที่ทำบ้านเรลถึงสี่ริเอ ริมน้ำ

มีเสาธงชักธงฝรั่งเศสสำหรับเรลิตังสยวีเอ แต่เสาไม่สูงนัก มีสะพาน
 แพลยสำหรับจอดเรือควย เหนือขึ้นไปยังมีเขื่อนและมีท่าจอดเรือต่อ
 ขึ้นไปอีก ตูเหมื่อนเรือหลวงจะเอาไว้ข้างตอนเหนือ เพราะเรือของ
 เรลิตังสยวีเอลำที่เรามา เมื่อส่งเราที่บ้านเรลิตังสยวีเอแล้วขึ้นไปจอด
 อยู่ข้างเหนือ เรลิตังสยวีเอออกจากเมืองกำพงจามแต่เวลาเช้า ๕ นาฬิกา
 มารถยนต์ มาถึงเมืองพนมเปญแต่เวลา ๘ นาฬิกา คอยรับอยู่ที่บ้าน

เวลาบ่ายเป็นวันว่างสำหรับเตรียมตัวที่จะไปเมืองไซ่ง่อนในวัน
 รุ่งขึ้น เราจึงขึ้นรถยนต์ให้เขาขับไปตามถนน เพื่อจะดูเมืองพนมเปญ
 ตูเหมื่อนจะได้เที่ยวดูทั่วในวันนี้ เมืองพนมเปญมีชื่อเรียกเป็นคำหลวง
 ว่า “เมืองจตุรมุข” เพราะตั้งอยู่ตรงลำน้ำสี่แยกตั้งพรรณามาแล้ว
 แต่คนทั้งหลายชอบเรียกตามชื่อหมู่บ้านเดิม จึงเรียกว่าเมืองพนมเปญ
 ถ้าว่าโดยภูมิแผนที่ ที่เมืองพนมเปญตั้งอยู่เป็นไชยภูมิ เพราะเหตุ
 ที่ลำน้ำอันสำคัญในทางคมนาคมกับเมืองญวน เมืองลาว และเมืองไทย
 มาประชุมกันตรงนี้แห่งเดียว แต่ถ้าว่าโดยพื้นที่ เมืองพนมเปญ
 มีชื่อเสียงสำคัญที่ตอนอยู่แต่เพียงริมน้ำไม่กี่เส้น ข้างในเข้าไปเป็นพื้นที่
 ท่วมถึงเป็นขังบางกว้างใหญ่ตั้งสิบเส้น และยาวตลอดไปตามลำแม่น้ำ
 ทั้งทางเหนือและทางใต้ การสร้างเมืองจำต้องถมที่ตึงเก่าคือกลีบศอก
 เพราะฉะนั้นพื้นที่ถมได้ขนาดมีเพียงแต่ตอนวังขึ้นไปจนตอนบ้านฝรั่ง
 ทางใต้วังพื้นที่ถมต้องอาศัยถนนเป็นคันกันน้ำ ที่บ้านเรือนพวกเขมร
 ต่ำกว่าถนนราวสองศอก ทางแถวบ้านเขมรถ้าเป็นที่ยังไม่ได้ถมก็ต้อง

ปลูกเรือนอย่างเรือนแพเสาสุง ๆ ที่ภายในถนนล้อมบ้านเรือนปลูก
เป็นตึกมีข้าง ที่เขารู้ว่าเป็นวังเจ้าหรือบ้านขุนนางผู้ใหญ่ ก็เป็นตึก
หลังย่อม ๆ ไม่เห็นมีที่ที่จะเป็นสง่าผ่าเผย เห็นบ้านใหญ่อยู่แต่บ้าน
ออกญาวัง กันกำแพงล้อมรอบอยู่ตรงหน้าพระราชวัง แต่ส่วนพระราชวัง
เอง ข้างตอนหน้าฝรั่งเคสทำใหม่ตึกภาคภูมิดี แต่ตอนข้างหลังวังก็ยัง
ซ่อมซ่อ ต่อขึ้นไปถึงตอนตลาดจีนเป็นตึกแถวสองชั้นเป็นพื้น ตอน
บ้านฝรั่งตึกแถวค่อมมีข้างขึ้น มีสถานที่ทำการต่าง ๆ และเรือนอยู่ราย
ตลอดไป ประมาณขนาดเมืองพนมเปญยาวตามลำน้ำเห็นจะลึกร้อยเส้น
กว้างขึ้นขึ้นไปแต่ลำน้ำว้ายสิบห้าเส้น กำลังถมที่ขยายเมืองออกไปทาง
ด้านหลังและสร้างตึกเป็นบ้านให้เช่าใหม่ ๆ หลายหลัง ถนนทำคิมีไฟฟ้า
รายตลอด และปลูกต้นไม้ทั้งสองข้าง

๗ ไปเมืองไซ่ง่อน

วันที่ ๔ ธันวาคม สิ่งของขึ้นรถยนต์อย่างรถกระบะให้ล่องหน้าไปแต่
เช้า ครั้นเวลาเช้าสนาฬิกาค้าง ขึ้นรถยนต์ออกจากเมืองพนมเปญไป
เมืองไซ่ง่อน รถยนต์ไปสองหลังด้วยกัน การที่จะไปเมืองไซ่ง่อนครั้งนี้
ที่จริงไม่ได้ตั้งใจมาแต่กรุงเทพฯ ๑ ด้วยทราบอยู่แต่ก่อนว่าจะต้องไป
เรือเมล์ ทั้งไปทั้งมาจะเปลืองเวลาราว ๗ วัน เราหมายจะไปคนครวัค
นครรมเป็นสำคัญ ถึงเมืองพนมเปญก็หมายเพียงจะอยู่พักพอจับเรือเมล์
ที่จะไปเมืองเสียมราฐ ๑ ขากลับก็จะพักพอจับเรือเมล์กลับไปที่กรุงเทพฯ ๑
แต่เมื่อได้รู้กำหนดว่าเรือเมล์ที่จะกลับไปกรุงเทพฯ ๑ เขาจะมารับต่อ

วันที่ ๑๒ ธันวาคม มีวันมากกว่าคาดไว้แต่เดิม ฝ่ายเรลถึงสปรเ
ช่วยคิดกะโปรแกรมให้ด้วยความสะดวก ประสงค์จะให้เราไต่เห็นที่
ต่าง ๆ ได้มาก เมื่อคิดกำหนดวันที่จะอยู่คนครวัด นครวมถึง ๑๐ วัน
แล้ว ยังมีเวลาจะไปที่อื่นได้อีก จึงแนะนำให้ไปดเมืองไซ่ง่อน เพราะ
เคยวันมถนไปรถยนต์จากเมืองพนมเปญถึงเมืองไซ่ง่อนได้ใน ๖ ชั่วโมง
ไม่ต้องเสียเวลามากเหมือนแต่ก่อน อีกประการหนึ่ง ว่าเราพาลูกสาว
ไปดูปราสาทหินซึ่งเป็นของชอบของเราแล้ว ควรจะให้ลูกสาวได้ไปเที่ยว
ห้างหอ อันเป็นของชอบของผู้หญิงบ้าง ฝ่ายฝรั่งเศสที่ชอบพอกันต่าง
ก็เข้ากับลูกสาว อยากจะให้พาไปเที่ยวห้างเมืองไซ่ง่อน ว่ามีห้างใหญ่
เพิ่งเปิดใหม่ห้างหนึ่ง ชายของทำนองเดียวกับห้างโอลฟว์แลห้างโอบอง
มาเซที่ปารีสนัก เจ้าหญิงก็อยากไปไซ่ง่อนทั้ง ๓ คน เราทนไม่ไหว
นึกว่านาน ๆ จะได้มาสักครั้งหนึ่ง ไหนจะมาใกล้หนักหนาแล้ว ควรจะ
ไปดให้เห็นเมืองไซ่ง่อนด้วยอย่าให้เสียเที่ยว จึงตกลงว่าจะไปเมือง
ไซ่ง่อนสัก ๒ วัน

ออกจากเมืองพนมเปญ แล่นรถลงมาข้างใต้หนึ่งชั่วโมงถึงท่าข้าม
ต้องเฝ้ารถยนต์ลงเรือขนานมีคนแจว ๘ คน พาข้ามลำน้ำป่าสักไปขึ้น
ทางฝั่งตะวันออกแล่นต่อไป ทางตอนแรกถมน้ำที่ลุ่มริมลำน้ำป่าสัก
ไปไกลจนถึงที่ดอน มีบ้านเรือนไร่นาไประยะหนึ่ง แล้วไปถึงที่ลุ่ม
ริมลำน้ำโขงอีก ถนนทำตามแนวลำน้ำโขงไปข้างใต้จนถึงท่าข้าม

อีกแห่งหนึ่ง ที่ข้ามแห่งนี้ทำแข็งแรง มีสะพานคอนกรีตและรถยนต์
สำหรับรถยนต์ข้าม รถใหญ่ขนาดเช่นที่เราไปข้ามได้คราวละ ๒ หลัง
ถ้ายอมลงมาข้ามได้คราวละ ๓ หลัง รถยนต์ขนฝักลำน้ำโขงทางปาก
ตะวันออก แล่นต่อไปทางตะวันออกเฉียงใต้ ถนนตอนนี้นำตรงลู่ทอดละ
ยาว ๆ ตอนแรกเป็นหลุม ครั้นถึงที่ตอนเป็นทุ่งนา มีต้นตาลชุกชุม
คล้ายทุ่งเมืองเพ็ชรบุรี แต่เป็นทุ่งใหญ่โตแลสดสวยคาดคิกต่อกันไป
หลายทุ่ง เวลาเที่ยงถึงมณฑลสวายเรียง ระยะทางแต่เมืองพนมเปญ
๑๒๐ กิโลเมตร (๓๐๐๐ เส้น) มองสี่เอน ลาลอ เวต เวลิตังมณฑลสวาย
เรียงก็ออกญาฎาจักรี^(๑) เจ้าเมืองลำควนอันเป็นที่ตั้งมณฑลสวายเรียง
ต้อนรับและจัดเลี้ยงกลางวัน อยู่เป็นเวลาบ่าย ๒ นาฬิกาครึ่งจึงแล่นรถยนต์
ต่อไป ทางตอนนี้เป็นทุ่งตลอดไปจนแดนญวน ตรงที่แดนเขมรต่อกับ
แดนญวนคชชยกลหนักหนา แดนต่อกันที่ทุ่งอันหนึ่ง ที่ตรงแดนมีหลัก
ก่ออิฐโอบปูนอยู่ข้างถนนหลักหนึ่ง สิ่งอื่นไม่เห็นมี แต่ว่าในตาสังเกตได้
ด้วยบ้านเรือนทางข้างแดนเขมรมีวัดวา ถึงบ้านเรือนห่างก็เป็นเรือนอย่าง
เขมรผู้คนก็เป็นเขมร พอข้ามแดนญวนเข้าไป บ้านเรือนแลเห็นก็รู้ว่าบ้าน
ญวนด้วยชอบทำเอาอย่างจีน ผู้คนก็เป็นญวนไม่มีเขมรปะปน ชัยรถไป
ข้ามลำน้ำอีกแห่งหนึ่ง มีเรือรถยนต์ข้ามปาก แต่วิธีที่ข้ามนั้น
ทอดลวดเหล็กไว้ ในท้องน้ำ มีคนสาวสายลวดชักเรือไปส่งรถยนต์ทาง
ฝั่งโน้น รถยนต์ของรัฐบาลมีป้ายทองเหลืองเกาะตัวหนึ่งสือบอกว่าเขมร
ของรัฐบาลอาณาจักรนั้น ๆ ทิดไว้ที่แผงหน้าคนขับ รถที่เรามาเป็น
รถของรัฐบาลที่กรุงกัมพูชา เมื่อข้ามเรือในแดนกรุงกัมพูชาไม่ต้อง

(๑) ชื่อตามทำเนียบ แต่ตัวเจ้าเมืองคนนี้จะมิชื่ออย่างไรไม่ได้ตาม

เสียค่าเรือข้าม เป็นแต่เขาจกซื้อไว้ ครั้นมาข้ามลำน้ำในแขวงเมือง
 ไซ่ง่อน เป็นท่าอาณาเขตต้องเสียค่าข้ามหลังละเหรียญครึ่ง รถ
 บรรทุกของซึ่งล่องหน้ามาก่อน ยางล้อมาแตกกกลางทาง ต้องเสียเวลา
 เปลี่ยนยาง มาถึงท่าข้ามนั้นก่อนเราไม่ชำนาญ เวลิตั้งสัปรือ
 ให้เลขาณการณวนของเขามากับนายสมมุญ ไซติจิตร ซึ่งคุมของ รถ
 ยังกอຍຍอยู่ที่ตรงท่าข้าม ท่านของเลขาณการณวนคนนั้นจะไปเที่ยวบอก
 กล่าวข่าวร้องอย่าไคอย่างหนึ่ง เห็นมีกำนันผู้ใหญ่บ้านตำรวจและ
 ราษฎรมาคอยอยู่เกลื่อนกลุ้ม พอเรามาถึงก็เที่ยวถามหาว่าคนไหน
 “องค์หัววงเสียม” คือว่า เจ้าไทย แต่กิริยาอาการแสดงความเคารพ
 เรียบร้อยดี ออกจากท่าข้ามแล่นรถต่อมา พันททอนนเป็นที่เนินสูง
 บ้างต่ำบ้างตลอดมาจนเมืองไซ่ง่อน ข้างทางมีบ้านช่องไร่นาบริบูรณ์
 ผ่านที่ว่าการอำเภอสัก ๓ แห่ง แลเห็นเสาวิทยุโทรเลขซึ่งฝรั่งเศสตั้ง
 ขึ้นไว้ที่ทุ่งข้างหลังเมืองเมอสิก ๓ บมาแล้ว มีถึง ๑๒ เสา อาจส่ง
 โทรเลขได้ตรงถึงเมืองฝรั่งเศส พอพ้นสถานวิทยุโทรเลขก็เข้าเขตชาน
 เมืองไซ่ง่อน มาถึงตกที่พักเวลาบ่าย ๕ นาฬิกา ๓๐ นาที ระยะทาง
 มาแต่เมืองสวายเรียง ๑๑๖ กิโลเมตร (๒๙๐๐ เส้น) รวมทางแต่เมือง
 พนมเปญมาถึงเมืองไซ่ง่อน ที่นั่งรถยนต์มาในวันนี้ ๒๓๖ กิโลเมตร
 (๕๙๐๐ เส้น) มองสิเออรกาโต กงสูลสยาม กับมองสิเออร์เปโร
 เลขาณการของเจ้าเมืองไซ่ง่อน มาคอยรับอยู่ที่ตึกนั้น การที่เรามา
 เมืองไซ่ง่อน เดิมคิดจะมาอย่างอื่นคอคินิโต คือมิให้ปรากฏว่าเป็น

เจ้านาย และมีให้รัฐบาลต้องจัดการรับรองอย่างหนึ่งอย่างใด หมายถึง
 มาพักอยู่ที่โฮเต็ลสัก ๒ วัน พอเที่ยวดูเมืองเห็นแล้วก็กลับไป เบลีทัง
 สวีริเออร์จะให้นายทหารคนสนิทของเขามาเป็นผู้พาเที่ยว แต่เมื่อ
 เบลีทังสวีริเออร์บอกเจ้าเมืองไซ่ง่อนให้ทราบเป็นคำนี้ เจ้าเมืองไซ่ง่อน
 คอบไปยังเมืองพนมเปญว่า ที่เราจะไปอยู่โฮเต็ลนั้นหาสมควรไม่ จะขอ
 จัดบ้านหลวงให้เป็นที่พัก และให้เลขาธิการของเขาเป็นผู้พาเที่ยว
 เราก็คงรับ ครั้นมาถึงที่เมืองไซ่ง่อน ได้ความจากกงสุลว่า เจ้าเมือง
 ได้ออกหมายจะมีการเลี้ยงให้เป็นเกียรติยศในวันรุ่งขึ้น เลี้ยงแล้วจะพา
 ไปดูละครนอกฮอปรา ซึ่งจัดเป็นการ “กาลา” ให้เป็นเกียรติยศแก่เรา
 ด้วย และให้นำตามถึงสถานและที่ต่างๆ ซึ่งเราประสงค์จะดู เมื่อ
 พுகกันเสร็จแล้วจึงรับทำพิธีแลกเปลี่ยนกับเจ้าเมืองในคำวันนั้น ทั้งยัง
 แต่งเครื่องเคียวทาง เพราะหีบผ้าเรายังมาไม่ถึง เมื่อทำพิธีเสร็จและ
 กินอาหารเย็นแล้ว ขึ้นรถไปดูเมืองเจาเล็ง คือเมืองซึ่งพวกจีนตั้งอยู่ต่อ
 เมืองไซ่ง่อนไปทางทิศเหนือ มีประชากรเป็นส่วนหนึ่งต่างหากจาก
 เมืองไซ่ง่อน เจ้าเมืองสั่งให้ตัวผู้เป็นนายกประชากรไปเอง พา
 ไปเที่ยวชมรถตามถนนหลายสาย มีร้านขายของจุไฟฟ้าสว่างไปทั้งนั้น
 เป็นที่เขาสมกันว่าน่าดูในเวลากลางวัน เรามีเวลาน้อยจึงได้มาดูในคำวัน
 นั้น เมื่อมาเห็นกันก็พอใจเดียวกันทุกคนว่า เมืองเจาเล็งลักษณะเหมือน
 เช่นถนนราชวงศ์ ถนนเยาวราชในกรุงเทพฯ นั่นเอง ผิดกันแต่
 โรงไฟฟ้าทั้งปวงของเมืองไซ่ง่อนตั้งอยู่ในเขตเมืองเจาเล็งนี้ เมื่อดู

ตามถนนแล้ว เขาพาไปแะที่สโมสรจีน นายกของสภาค้าขายจีนและ
 กรรมการของสโมสรจีนมาคอยรับอยู่พร้อมกัน เตรียมของว่างไว้เลี้ยง
 พวกจีนที่เป็นหัวหน้าพ่อค้าพวคอังกฤษได้เกือบทุกคน ตัวผู้เป็นสภานายก
 สโมสรค้าขายนั้นก็ได้เคยเข้าไปกรุงเทพ ฯ ด้วย การสนทนากันอยู่ข้าง
 จะสวดก ผู้เป็นสภานายกบอกว่าพวกจีนรู้สึกชอบพระเดชพระคุณสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวกรุงสยามอยู่ทั่วหน้า ด้วยทรงทำนุบำรุงบรรดาจีนที่เข้าไป
 อยู่ในพระราชอาณาเขตให้มีความสุขสำราญ มิได้กดขี่อย่างหนึ่งอย่างใด
 เราถามถึงการค้าขายในระหว่างเมืองไซ่ง่อนกับกรุงสยาม เขาบอก
 ว่าหาไม่เท่าใดไม่ เพราะเหตุที่ต่างมีสินค้าอย่างเดียวกัน คือเข้าเป็นต้น
 ขายส่งไปต่างประเทศด้วยกัน สิ่งสินค้าซึ่งจะต้องการจากกันและกัน
 หาไม่ ถามถึงสินค้าไซ่ง่อนที่ส่งไปขายต่างประเทศ เขาบอกว่า
 เข้าสารเป็นสำคัญ นอกจากนั้นก็มีหนังสัตว์และพริกไทย กีบยาง
 วยเบอร์เป็นต้น เข้าสารส่งไปขายเมืองจีนเมืองฟิลิปปินและยุโรป
 พริกไทยกับยางส่งไปขายเมืองฝรั่งเศส เพราะรัฐบาลให้ประโยชน์
 ไม่เก็บภาษีเหมือนของต่างประเทศ ถามถึงจำนวนเงินที่ไซ่ง่อน ว่ามี
 สักสองแสนห้าหมื่น เป็นเงินชกเกียนกับกวางตุ้งโดยมาก เลี้ยงดึกที่
 สโมสรแล้ว กรรมการสโมสรพาไปเที่ยว โรงที่เล่นก็เหมือนอย่างโรงงิ้ว
 ที่เล่นแถวถนนเขาวราชในกรุงเทพ ฯ แต่จะสะอาดกว่าของเราสักหน่อย
 โรงที่เล่นเป็นโรงสมัยใหม่ มีฉากหลังอย่างฝรั่ง และเครื่องแต่งตัวก็
 เหมือนโรงที่เล่นอย่างเก่า ถ้าจะเปรียบเช่นละครอนปราโมไทยผดกับ

ละคอนอย่างเก่าฉันใด รัชสมัยใหม่ก็ผลิตกับรัชสมัยเก่าฉันนั้น คุณยัยลัก
 ๕ นาที่ พออึ้งใจก็ขอให้เขาพาไปท่อน ครัววันพาเคียวไปตามทางคน
 เคียวริมถนน ผ่านหน้าร้านขายของกิน มีต่าง ๆ ไม่ผลิตกับที่ถนนราชวงศ์
 ไปจนถึงโรงเตี๊ยมแห่งหนึ่ง ซึ่งเขาจัดรับหมายจะให้กินเกาเหลาเป็นของ
 วางครึ่งที่สอง พาแะชวนไปพอเห็นบันไดที่จะขึ้นกันก็ชอได้ ว่าควรจะ
 เรียกว่า “โรงบันไดแก้ว” คู่กับโรงบันไดทองในสำเพ็งของเรา เหตุ
 ด้วยตามคันบันไดประดับกระจกเงาทุกคัน ข้างบนก็เหมือนโรงเตี๊ยม
 ทั้งปวงในเมืองเรา มีหญิงสาวขี้อองเข้าเครื่องคนตรีเช่นเดียวกัน ผลิต
 กันแต่เป็นตักสองชั้น เช่นโรงเตี๊ยมสมัยเก่าในกรุงเทพ ฯ ยังไม่ได้
 สร้างเป็นสี่ชั้นห้าชั้นอย่างสมัยใหม่ ต้องบอกของตักกินเกาเหลา ด้วย
 เคียวทางมาตลอดวัน เวลาถึง ๑๑ นาฬิกาแล้ว แต่ผู้รับรองขอเปิด
 แซมเปน และให้ กินขนมหวานเล็กน้อย แล้วจึงปล่อยให้กลับ
 มาโรงเตี๊ยมที่เมืองไช้ฮั่นแปลกกับในกรุงเทพ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ที่ตั้ง
 เคียงตะเกียงกล้องสำหรับสูบบุหรี่ไว้รับแขกโดยเปิดเผย ไม่ซ่อนเร้น
 เหมือนโรงเตี๊ยมในกรุงเทพ ฯ

วันที่ ๕ ธันวาคม เวลาเช้า ไปเที่ยวห้างใหญ่ ชื่อว่าครองแมคา
 แซง เตอซาแน ซึ่งเพิ่งเปิดได้สัก ๗ วัน ผู้จัดการรับรองพาเที่ยวเอง
 เปนห้างใหญ่โตตักสามชั้นทำใหม่ ตั้งขายของเป็นประเภท ๆ มีขาย
 แขนวนเพดานบอกประเภทของไว้ทุกตอน และเขียนราคาไว้ตามสิ่ง
 ของที่คงขายทุกสิ่ง เป็นอันว่าไม่ให้ต้องไต่ถามค่อตาม ไต่บิณว่าบริษัท

ທົດທຽມທຳການຕັດສິນໃຈຕໍ່ເມືອງສາມອ່ອນກ່ອນ ພາຍໃຕ້ເງື່ອນໄຂວາງລາຍລະອຽດ ໃຫ້
ໄດ້ປະໂຫຍດຕໍ່ເມືອງສາມອ່ອນໃໝ່ອີກແຫ່ງ ແລ້ວຈະໄປຕັ້ງເມືອງ
ພື້ນເມືອງຕໍ່ໄປ ຕຳແໜ່ງໃໝ່ແລ້ວໄປຕຳແໜ່ງອື່ນ ຯ ອີກ ທຳມະດາເຮັດສັກ
ເປັນທຳຍ່ອມ ຯ ທີ່ຈະເປັນທຳໃຫຍ່ເຊັ່ນທຳໃນກະຖວາ ຯ ມີໄກ່ມີ ເວນແຕ່
ທຳໃໝ່ທຳລ້ານນີ້ ໄດ້ພົບຜູ້ທີ່ຄຸ້ນເຄັດຄັນມາແຕ່ກ່ອນຢູ່ເມືອງໃໝ່
ຫຼາຍຄົນ ຕຳແໜ່ງເຂົ້າກໍເປັນມາຫາ ມີນາຍພົນເອກ ເຮ ຄົນໜຶ່ງ ທີ່
ເຂົ້າໄປກັບຂາດລວງບັນເທນ ຕຳແໜ່ງສອນສອນສອນສອນ ໂອນນ້ອງ
ສອນສອນສອນສອນສອນສອນ ໄດ້ມາສູນທຳດ້ວຍ ເຈົ້າໄດ້ບອກໃຫ້
ເຂົ້າໃຈຢ່າງໃດບອກແກ່ພວກໜຶ່ງສອນສອນສອນ ວ່າມາເປັນແຕ່ຢ່າງຄົນຕົວ
ທຳ ປະສິດທິຢ່າງດີຂອງໂອກາດໃນກະຖວາ ບໍ່ມີກິດຈະການແກ່
ວາງການບ້ານເມືອງຢ່າງໜຶ່ງຢ່າງໃດ ທຳມະດາເຮັດສັກປະສິດທິ
ແຕ່ວ່າໜຶ່ງສອນສອນສອນສອນສອນສອນສອນສອນສອນສອນສອນສອນ
ຢ່າງໃດ ສິດທິທີ່ຈະທຳກັນໃໝ່ນັ້ນເຈົ້າໄດ້ເຫັນສອນດ້ວຍ

ເວລາຍ່າຍ ໄປເບິ່ງວັດສະດານທີ່ຕ່າງ ຯ ຕາມທີ່ເຈົ້າເມືອງໄດ້ຖາມຄວາມ
ປະສິດທິຂອງເຈົ້າໄວ້ ຄືເຈົ້າປະສິດທິຢ່າງດີຢ່າງໜຶ່ງ ດ້ວຍຈະໃຫ້ຮູ້
ວ່າປະສິດທິຢ່າງດີໃນເມືອງຢ່າງດີໃນກະຖວາ ຯ ຢ່າງໃດບ້ານ ເຈົ້າ
ພາໄປເບິ່ງວັດສະດານແຫ່ງໜຶ່ງ ຢູ່ໃນເມືອງໃໝ່ ເອີ້ນວ່າ ວັດສະດານ ມີ
ການແຕ່ງຈັດຈັດປະຕິບັດແລະຕັ້ງເຈົ້າວ່າງວ່າງ ແລະໃຫ້ເຈົ້າມາສວນມາ
ໃຫ້ ໓ ອງຄໍ້ ແຕ່ເມື່ອຕັ້ງແລ້ວຈິ່ງຮູ້ວ່າເຈົ້າໄດ້ວັດຢ່າງພຸດທະສາດຫຼືສິດທິ
ຢ່າງໃດໄດ້ ທີ່ແທ້ເປັນສາດເຈົ້າສິດທິສາດທີ່ເອີ້ນວ່າ “ເຈົ້າ” ບໍ່ມີ

พระพุทธรูปเลยสักองค์เดียว มีแต่เทวรูปและรูปนักบุญตามลัทธิเก่า
 เป็นรูปขนาดใหญ่บ้างเล็กบ้าง แต่เป็นของเก่าฝีมือจำหลักงามน่าดู
 พระญวนนั้นใส่เสื้อกางเกงสีเทา๒องค์ สีเหลืององค์หนึ่ง ห่มสังฆาฏิ
 ญวนปักไหมทองเป็นลวดลายหรือหรรษาลายผ้าหน้าโต๊ะเครื่องบูชา ทำนอง
 สวดเป็นคำเดียวกับพระญวนทำนองเดิม ออกจากศาลเจ้าไปคู่มือเยี่ยม
 พวกฝรั่งที่เคยเข้าไปกรุงเทพ ฯ ห้ามแล้วห้ามแล้วว่าไม่ควรจะไปให้เสีย
 เวลา เพราะไม่มีอะไรซึ่งเห็นว่าเราจะชอบใจ แต่เราว่าได้มาถึงที่แล้ว
 จะให้เสียเที่ยวมาทำไม มิวเซียมเป็นตึกสองชั้น ข้างล่างมีชั้นศิลาเก็บ
 มาจากปราสาทหินของจามลัทธิ ๔-๕ ชั้นน่าดูอยู่ข้างบนก็เป็นของ
 ฝรั่งเมืองพอกได้ ออกจากมิวเซียมขับรถเที่ยวชมเมืองไปจนถึงที่ฝั่งศพ
 สังฆราชอาครียอง ซึ่งเราอยากจะดู ด้วยมีเรื่องราวเกี่ยวกับพงศาวดาร
 ไทย คือเมื่อครั้งองค์เชียงลือเข้าไปพึ่งพระบรมโพธิสมภารพระเจ้า ฯ พระ
 พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น สังฆราชยังเป็นบาทหลวงสอนศาสนาอยู่ที่เมือง
 ไช้ฉ่องนัม รับเลี้ยงบุตรชายขององค์เชียงลือไว้แล้วพาไปเมืองฝรั่งเศส
 (แต่บุตรชายคนนั้น ต่อมาออกทรพิกตายไม่ทันได้เป็นใหญ่) ในสมัย
 นั้นประจวบเวลาที่เมืองฝรั่งเศสเกิดจลาจล บ้านเมืองประกาศเป็นริบหรี่
 สังฆราชอาครียองจะไปขอกำลังรัฐบาลฝรั่งเศส มาช่วยองค์เชียงลือ
 ไม่ได้ แต่ทราบว่าพวกนายทหารของพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสถูกจับได้
 ระล่ำระสายอยู่มาก จึงไปเกลี้ยกล่อมนายทหารฝรั่งเศสออกมาช่วย
 องค์เชียงลือได้หลายคน ครั้นกลับมาเมืองไฉ้ฉ่องนัมออกไปให้องค์เชียง

ลือกกลับมาอีกคิดว่าอันที่เขาย้ายเขาเมืองคืน เป็นต้นเหตุให้องค์เจ้าเมือง
หนักกลับมา เมื่อใดที่เมืองคืนพวกญวนจึงนับถือบาทหลวงอาครียองว่า
เป็นผู้มีบุญคุณ เป็นเหตุให้ไ้เป็นสังฆราช ครั้นถึงมรณภาพ พวก
ญวนทำที่ฝังศพให้อย่างงดงาม เป็นทำนองศาลเจ้า ในประธานศาลนั้น
ฝังแต่ศพสังฆราชอาครียอง ที่เหลือฝังศพสังฆราชต่อมาอีก ๒ ศพ
ในบริเวณข้างหลังศาลเจ้าฝังศพสังฆราชต่อมาอีกหลายศพ ต่อนั้นไป
โรงเรียนข้างเขื่อน มีครูฝรั่งเศษหัดลูกศิษย์ญวนให้เขียน และแกะ
ทองแดงและพิมพ์หิน มีการสอนรับแสดงวิชาให้ดู ออกจากโรงเรียน
นั้นแล้วขบวนที่เขยวักเมืองทางริมน้ำ จนคำจึงไ้กลับมาถึงที่พัก

เวลาค่ำ ๘ นาฬิกา ไปกินเลี้ยงที่บ้านเจ้าเมือง มองสิเออโกลังส์
ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าเมืองไซ่ง่อน เชิญแม่ทัพและกรรมการผู้ใหญ่ ตำแหน่ง
ต่าง ๆ ทั้งภรรยา รวมจำนวนเลี้ยง ๓๐ คน เจ้าเมืองและพวก
กรรมการพากันบอกว่า เราไปอยู่เมืองไซ่ง่อนน้อยวันนัก ไม่ให้โอกาส
พอที่เขาจะรับรอง และพาไปเที่ยวที่ต่าง ๆ ซึ่งควรจะได้ มีอยู่
หลายแห่ง เช่นที่ค่ายลยานันต์ อันเป็นที่เขาสูงอากาศดี ซึ่งเขาคงที่
อาครียสถานนั้นเป็นต้น เราต้องชี้แจงตามความจริงว่าการที่ลงมา
เดิมเรามีประสงค์แต่จะดูของโบราณในแขวงกรุงกัมพูชา ไม่ได้คิดจะ
มาตั้งเมืองไซ่ง่อน ด้วยเกรงเวลาที่มิได้อยู่ไม่พอของโบราณได้ทั่ว
ครั้นมาถึงกรุงกัมพูชา มาทราบว่าทุกวันนี้รัฐบาลฝรั่งเศสได้ทำถนน

หนทางอาจไปมาได้สะดวกและรวดเร็วขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงมาเกิดความคิดว่าจะลงมาเมืองไช้่งฮั่น แต่เวลามีเหลืออยู่น้อยเสียแล้วก็มาได้แต่ ๒ วัน เสียตายนัก หาไม้ที่จะอยู่ให้นานกว่านั้น เสียแล้วเจ้าเมืองพาเราขึ้นรถด้วยกัน ภรรยาเจ้าเมืองพาเจ้าหญิงขึ้นรถไปยังโรงออปรานั่งตักในห้องของเจ้าเมืองด้วยกัน พวกที่ไปกินเลี้ยงก็ไปออปราท้วยแต่นั่งตักห้องอื่น ๆ มีคนมากมากจนเต็มโรง เข้าใจว่าต้องการมาก พวกเราตัก ออปราเล่นเรือใบโตสคนตรีของมาเซเนต์ ออปราที่มาเล่นที่เมืองไช้่งฮั่นมาจากเมืองฝรั่งเศส มาเล่นเฉพาะหน้าหนาวปีละ ๓ เดือน คือเดือนพฤศจิกายน ธันวาคม มกราคม ประชาภิบาลเมืองไช้่งฮั่นให้เงินช่วยปีละแปดหมื่นแฟรงค์ (รัฐบาลฝรั่งเศสจะให้อีกเท่าใดหาทราบไม่) เป็นการอุดหนุนนอกจากที่จะได้จากค่าคนดู ลักษณะการที่เล่นนั้น เล่นสัปดาห์ละ ๔ วัน เล่นออปราใหญ่ ออปราตลก และละครคนพูดสลับกันไป เล่นเช่นนั้นมาทุกปี มาหยุดเมื่อคราวมหาภัยทศสงครามพึงจิบเล่นได้อีก ๒ ปี เกือบเที่ยงคืนออปราเลิก เจ้าเมืองกับภรรยาพามาส่งถึงที่พัก

วันที่ ๖ ธันวาคม จะกลับเมืองพนมเปญต่อกันกลางวันแล้วตอนเช้าได้ไปเที่ยวชมเมืองอีกเวลาหนึ่ง เมืองไช้่งฮั่นตั้งอยู่ริมฝั่งลำน้ำโดโน ห่างปากน้ำระยะทางเรือไฟเคียว ๔ ชั่วโมง น้ำเค็มยังขึ้นถึงเพราะปากน้ำไม่มีสันดอน แต่ลำน้ำโดโนเป็นลำน้ำใหญ่และลึก เรือไฟแม้ขนาดใหญ่อีกขึ้นได้ถึงเมือง ทรัพย์สินน้ำตอนหนึ่งทำท่าจอดเรือลงเขื่อน

ยักยาว เรือไฟเข้าเทียบถึงคลังใต้ครวระหลาย ๆ ลำ ทัดเมืองวาง
 แผนผังและทำถนนตามแบบเมืองฝรั่งเศส แต่ตึกกว้านบ้านเรือนก็ยัง
 สืบสน เพราะฝรั่งเศสพึ่งไต่เมืองไซ่ง่อนเมื่อบวก พ.ศ. ๒๔๐๓ เป็น
 เมืองของฝรั่งเศสมาได้เพียง ๖๐ ปีเศษ บ้านเรือนซึ่งสร้างขึ้นเมื่อชั้น
 แรกมักเป็นตึกแถวอย่างเก่า ต่อมาชั้นกลางสร้างเป็นตึกสองชั้น ชั้น
 หลังจึงสร้างเป็นตึกฝรั่งอย่างงาม ๆ ด้วยเหตุนี้ตึกกว้านบ้านเรือนจึง
 ยังเป็นหลายชนิดปะปนกัน กำลังสร้างใหม่เปลี่ยนของเก่าอยู่ทั่วทุกแห่ง
 ตึกทั้งามต้องตาจริง ๆ นับว่าเป็นอย่างเอกเห็นแต่ ๒ หลัง คือบ้าน
 เจ้าเมืองหลัง ๓ กับโรงละครอนหลัง ๓ ที่กล่าวกันว่าเมืองไซ่ง่อน
 เหมือนอย่างปารีสเล็ก ๆ นั้นออกจะเกินไป แต่ว่าดูเหมือนจะใหญ่กว่า
 เมืองสิงคโปร์ ร้านรวงห้างหอก็มากกว่าที่เมืองสิงคโปร์ แต่ชาย
 ของฝรั่งเศสเป็นพณ บรรดาของฝรั่งเศสดูเหมือนจะหาได้ทุกอย่าง แต่
 จะหาของชาติอื่นมิใคร่ได้ เพราะรัฐบาลเก็บภาษีของชาติอื่นแรง เพื่อ
 จะให้สินค้าฝรั่งเศสได้เปรียบ เป็นต้นว่ารถยนต์ บรรดาของฝรั่งเศส
 ซึ่งเราเคยได้ยินชื่อ ได้มาเห็นตัวจริงในคราวนี้โดยมาก แต่รถยนต์
 ชาติอื่น แม้รถฟอจอเมริกันขายราคาถูกที่สุด ก็เห็นแล่นอยู่เพียง
 ลึก ๓-๔ คัน ได้ยินว่ารัฐบาลเรียกภาษีรถยนต์ถึง ๔๕ เปอร์เซ็นต์
 ของราคา รถชาติอื่นก็ต้องขายได้ด้วยยากอยู่เอง สินค้าอย่างอื่นก็เห็น
 จะทำนองเดียวกัน

เวลาเช้า ๓ นาฬิกา มีพวกหนังสือพิมพ์มาขอถ่ายรูปอีกแล้ว
 จึงได้กินกลางวัน ได้เชิญพวกเจ้าพนักงานรถที่เขาได้รับรอง คือ เลขา

นการของเจ้าเมือง นายกษัตริย์บาลเมืองเจ้าเล้ง และกงสุลสยาม
 เป็นต้น กับทั้งผู้ไทคู่กันเคยกันมากินด้วย พอเวลาบ่าย ๑ นาฬิกา
 ขนรถยนต์ออกจากเมืองไซ่ง่อน เมื่อกลับมาถึงมณฑลสวายเวียง เวลาก็
 เชิญเลี้ยงของว่าง แล้วขนรถเล่นต่อมา แต่วันนี้มาช้าด้วยรถหลังที่เรา
 มาถึงน้ำร้อนต้องหยุดแก้อยู่สัก ๒๐ นาที เห็นว่าจะมาถึงเมืองพนมเปญ
 ก่อน ๘ นาฬิกา ซึ่งเป็นเวลากินอาหารเย็นไม่ได้ จึงทำให้บอกโทรเลข
 ถึงเรลลิงส์บริเอแต่เมื่ออยู่ที่มณฑลสวายเวียง ว่าขอให้แบ่งอาหารเย็นไว้
 ให้ ข้าราชการพร้อมกันตามเคยเลย แต่คนขับรถมันชำนาญทางทั้งมี
 ใจมลายึดคิมาหน้ารถ ถึงเวลาค่ำก็ขับรถไม่ช้าลงเท่าใดนัก มาถึง
 เมืองพนมเปญก่อนเวลา ๘ นาฬิกา ๕ นาที ทราบว่าเรลลิงส์บริเอยัง
 คอยอยู่ จึงรีบลงหน้าไปกินอาหารมิได้เปลี่ยนเครื่องแต่งตัว ไปถาม
 ว่าไม่ได้รับโทรเลขหรือ บอกว่าได้รับ แต่ว่าได้ส่งสถานโทรศัพทตาม
 ระยะเวลาให้บอกมาทกระยะ ว่าเรามาถึงอำเภอไหนเมื่อเวลาไร รู้ว่าจะ
 มาถึงก่อน ๘ นาฬิกาจึงได้รออยู่

๘ อยู่เมืองพนมเปญครั้งที่ ๕

วันที่ ๗ ธันวาคม ตอนเช้าพักเหนื่อย แต่ใช้เวลาสนทนากับข้า
 ราชการเก่าของกรุงกัมพูชา เขาหาตัวได้ออกญาพิพิธโศคุรย์ เติมเป็น
 ออกญารัตนาธิเบศร์ ว่าที่จกัร เคยวันอายุได้ ๘๒ ปี แกบอกว่าเป็นข้า
 หลวงเดิมของสมเด็จพระนโรดม ได้เป็นผู้เข้าไปรับนักเขียนกับนักพลอย
 ราชธิดาของสมเด็จพระนโรดม ซึ่งถวายตัวทำราชการฝ่ายในครั้งรัชกาล

ที่ ๔ กลับมาเมืองเขมรเมื่อสิ้นรัชกาลนั้น เรียกมาหมายจะถามถึง
 ขนบธรรมเนียมกรุงกัมพูชาที่เราต้องการจะรู้ อีก แต่ไม่มีใครได้ความ
 ด้วยแก่เกินไปกว่าจะอธิบายได้ จนที่แต่เล่าเรื่องเก่า ๆ เช่นเรื่องสมเด็จพระ
 พระนโรดมเมื่อยังเป็นมหาอุปราช วิวาทกับของควัดดา แล้วมาวิวาท
 ถึงรบกันอีกครั้งหนึ่งเมื่อสมเด็จพระนโรดมทรงราชย์ ของควัดดาหนีออก
 มาจากกรุงเทพ ฯ แก่ได้เป็นตัวแม่ทัพออกไปรบของควัดดา ไปตั้งอยู่ที่
 เมืองกำพงจามถึง ๓ ปี บอกชื่อของควัดดาว่าที่ฝรั่งเศสเรียกว่า ศรีวัต
 ดานัน ไม่ถูก ที่ถูกคือ ไวยวัตดา ชื่อคล้ายกัน ๓ องค์ สมเด็จพระ
 นโรดม ทรงนามราชาวดี แล้วถึงสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ แล้วจึงถึงองค์
 ไวยวัตดา การสืบถามเรื่องขนบธรรมเนียมเก่าที่ทนนอยู่ข้างจะลำบาก
 เสียแล้ว ด้วยข้าราชการชั้นเก่าก็เหลือน้อย แลมักจะแก่เกินทรงจำ
 ข้าราชการชั้นใหม่ก็มีใครมีใครเอาใจใส่ศึกษาประเพณีโบราณ มีแต่
 พระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่เป็นค้อยยังชั่ว ยังเอาใจใส่ทรงจำไว้ได้บ้าง

เวลาบ่าย ๓ นาฬิกา ไปดูเมืองอุดงค์มีไชย ไปรถยนต์ทางถนน
 ริมน้ำท่าขึ้นไปข้างเหนือ ระยะทางห่างเมืองพนมเปญราว ๓๕ กิโลเมตร
 (หรือ ๘๗๕ เส้น) ถึงเขาพระราชทรัพย์ซึ่งเขาจัดเป็นทวีปรอง ยัง
 ห่างตัวเมืองอุดงค์มีไชยอยู่ ๕ กิโลเมตร (๑๒๕ เส้น) เขาหาได้
 เตรียมที่จะให้ไปลงเมืองไม่ว่าเพราะไม่มีอะไรน่าดู รวบรวมครั้งสม
 เด็จพระท้าวท้าวท้าวเสียหมดแล้ว เมืองอุดงค์มีไชยตั้งอยู่ที่ดอนพินนา
 ท่วม เคยเป็นราชธานีอยู่ช้านาน เมืองละแวกซึ่งเคยเป็นราชธานีอีก

เมืองหนึ่งก็อยู่ติดต่อเมืององค์ไปทางตะวันตก เขาพระราชทรัพย์ที่เว
 มาบุญนั้นอยู่กลางทุ่ง เป็นที่ฝังพระอัฐิของพระเจ้ากรุงกัมพูชามาแต่
 โบราณ มีพระเจดีย์บรรจุพระพุทธรูปต่าง ๆ หลายองค์ มักสร้างตามยอดเขา
 ยอดดอย ยอดลำน้ำ ไปถึงก่อนบรรจุน้ำสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์เอง
 กับอัฐิของพระสวามี (ที่สมเด็จพระนเรศวร ๑ ทำพิธีปฐมกรรม) แต่
 เขาพาเราขึ้นบันไดไปที่ยอดสูง ประมาณคาดเหมือนจะต่ำกว่ายอดเขาที่
 พระนครคีรีเมืองเพชรบุรีไม่มากนัก บนยอดนี้มีพระเจดีย์สององค์
 สูงประมาณองค์ละสัก ๓๐ วา บรรจุพระศรียะมราชองค์ ๑ เป็นของ
 สมเด็จพระนโรดมสร้าง บรรจุอัฐิสมเด็จพระหริรักษ์พระองค์วังองค์ ๑
 มีศิลาจารึกบอกเรื่องและศักราชบอกไว้ที่พระเจดีย์ทุก ๆ องค์ ศิลาจารึก
 เหล่านี้ทำเมื่อคฤศตศก ๑๘๓๘ (พ.ศ. ๒๔๖๒) คราวเดียวกันทั้งนั้น
 นับว่าเป็นการที่สมเด็จพระศรีสวสดีได้ทำอย่างหนึ่ง บ้างก็น่าให้เรื่อง
 คำนานของโบราณที่มีอยู่ในแขวงราชธานีสูญไปเสีย ออกจากที่พระเจดีย์
 เขาพาเดินไต่ตามทางบนยอดเขาผ่านยอดดอยลงมาโดยลำดับ และมี
 โบราณวัตถุสร้างไว้ทุก ๆ ยอด มีปราสาทหินของขอมอย่างย่อม ๆ สร้าง
 ไว้หลังหนึ่ง แต่ดินกลบขึ้นมาเสียจนพ้นทิวหลังประตู จะรู้ว้างรูปร่าง
 เป็นอย่างไรไม่ได้ ฝรั่งเศสเคยขออนุญาตจะขุดตรวจปราสาทหินแห่งนี้
 แต่สมเด็จพระศรีสวสดีไม่ยอม ว่าที่เขาพระราชทรัพย์เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุ
 ของโบราณกษัตริย์ จะยอมให้ขุดค้นไม่ได้ จึงทิ้งอยู่จนบัดนี้ ต่อมาถึง
 วิหารน้อยหลังหนึ่ง ในนั้นมีรูปปั้นกษัตริย์หรือรูปเขียนอย่างฉลุวนก่อน

ด้วยบุญ ขนาดหน้าตักสักสามศอกองค์หนึ่ง จะเป็นใครสร้างสืบไม่ได้
 ความ ต่อมาเมื่อโบสถ์ในนั้นมีพระพุทธรูปขนาดปรก ขนาดหน้าตักสัก
 ศอกองค์หนึ่ง ลักษณะเป็นพระขอมงามพอใช้ แต่จะเป็นพระศิลาครั้ง
 ขอม หรือก่อนด้วยบุญภายหลังทราบไม่ได้ด้วยลงรักไว้ทั้งองค์ ต่อ
 นั้นมีวิหารน้อยไว้รูปโคนนทรีอาสน์พระอิศวรทำด้วยศิลาครั้งขอม ฝีมือ
 แต่หักหายไปเสียบางส่วน ลงมาอีกชั้นหนึ่ง ถึงโบสถ์พระอิศวร
 แต่เป็นพระมารวิชัยขนาดใหญ่ สังเกตดูว่าเป็นพระขอมของโบราณ
 มีศิลาจารึกของสมเด็จพระศรีสุทนต์ว่า สมเด็จพระสังฆราชเที่ยงได้
 ปฏิสังขรณ์ค้างไว้ ทรงปฏิสังขรณ์ต่อจนสำเร็จ ทำเรียบรอยค้ำ มียอด
 เขาอีกยอดหนึ่ง ซึ่งเราไม่ได้ไปถึง เพราะอยู่ห่างไปทางตะวันออก แต่
 แลเห็นได้ถนัด ขนบยอนนั้นมีวิหารน้อยหลังหนึ่งกับพระเจดีย์สององค์
 เป็นเจดีย์ใหญ่องค์หนึ่ง เล็กองค์หนึ่ง เขาเล่าเรื่องให้ฟัง ว่าเดิมมี
 พระองค์หนึ่งอยู่ที่เขาขอนนั้น เลี้ยงสุนัขไว้ตัวหนึ่ง สุนัขนั้นฉลาดผิด
 กว่าสุนัขอื่น ใ้ทำบุญปฏิบัติพระผู้เลี้ยงและบำเพ็ญคุณวิเศษต่าง ๆ
 ครั้นตายจึงไปเกิดเป็นพระเจ้ากรุงจีน (คือพระเจ้ากรุงจีนหน้าหมา ใน
 เรื่องนิทานศรีธนญชัย) อัฐิของพระผู้เลี้ยงและอัฐิของสุนัขวิเศษ
 ตัวนั้น บรรจุอยู่ในพระเจดีย์ทั้งสองซึ่งกล่าวมา มองลีเออเมลิเย เรลิตัง
 มณฑลกันดาล คือมณฑลราชธานี รวมทั้งเมืองอดัมไชยด้วย เป็น
 ผู้มาจัดการรับรองวันนี้ ปลุกปรำที่ข้างวิหารเป็นทึ่เลี้ยงเครื่องว่าง และ
 หาเครื่องมหรศพต่าง ๆ อย่างเขมรมาตั้งรายไว้ให้ มีทั้งมโหรี

บัพพาทย์ ลีเกะ ละคอน เสียงประโคมครึกครื้นมีผู้คนมาดกันมาก ถึงพวก
 ชายของมาตังร้านอย่างงวาวไหว้พระ ต้องเที่ยวคู้ไปทุกแห่ง การเล่น
 ของเขมรซึ่งควรจะพรรณนาโดยเฉพาะ มีแต่เครื่องดนตรีบางอย่าง เป็น
 คันว่ากระจั๊บบัไฮราธ ในเมืองไทยเล็กกันหมดแล้ว ที่เมืองเขมรเขา
 ยังเล่นอยู่ ซอสามสายก็ยังเล่น แต่ทำขนาดเล็กเล็กครั้งขนาดซอสาม
 สายของเรา ซอซู้ซอด้วงนั้นต่อคันยาวขึ้นไปกว่าของเราสักคืบหนึ่ง
 สังเกตเพลงที่ทำเป็นเพลงเขมรทั้งนั้น ขึ้นอยู่ที่ลิเก เมื่อเราผ่านไปเห็น
 ตัวเขมรคนนั้นมาตังออกเต้นอยู่ เราอดปากไม่ได้ว่า “นี่เขาอย่างมาจาก
 ยางกอก” พวกฝรั่งบางคนก็เข้าใจภาษาไทย เฉียงว่าพวกที่เล่นนั้น
 เป็นแขกจาม ลีเกะเป็นการเล่นของแขก เราต้องเฉียงยืนยันว่า คน
 ที่เล่นจะเป็นแขกหรือเป็นฝรั่งก็ตาม แต่ลีเกะอย่างที่เล่นนั้นได้แบบมา
 แต่เมืองไทยเป็นแน่ เราได้เคยเห็นตั้งแต่แรกลีเกะเกิดด้วยตาตัวเอง
 จะเชื่อว่าเป็นอย่างอื่นได้อย่างไร ละคอนนั้นก็น่าดู ว่าไปหามาจาก
 เกาะแห่งหนึ่งในลำน้ำโขง มีผู้หญิงตัวละคอนสัก ๓๐ คน กับบัพพาทย์
 เครื่องคู่สำรับหนึ่ง ละคอนแต่งตัวอย่างบ้านนอก แต่แต่งตามแบบ
 ละคอนหลวงกรุงกัมพูชา กระบวรเล่นเห็นจำแต่เพลงซำกับเพลงเร็ว
 และมีรำเพลงจีนรำพดไท้ เห็นมีหนึ่งสัวยทมาวางไว้ ขอเอามาใช้ถ่าน
 คเป็นหนึ่งสัวยหอม ขึ้นคันว่า “กาลเนาะ โหมเจ้าไกรทองพงศา” ก็
 รู้ได้ว่าเขาบทละคอนไทยไปแปลงนั่นเอง นี่ก็อยากจะให้เล่นให้ถี่จน
 ค่ำเสียแล้ว มาวันนเรลิตจึงสัปรเสือกตามมาด้วย และมีฝรั่งทั้งชายหญิง
 ตามมาด้วยอีกหลายคน กลับมาเวลาพลบ

เวลาค่ำ ๘ นาฬิกา เข้าไปดูละคอนหลวงซึ่งสมเด็จพระศรีสวัสดิ์
 มีประทานเปนเกียรติยศแก่เราณพระที่นั่งจันทรฉายา คือปราสาท
 พลับพลาสูง ได้ยินว่าเมื่อครั้งสมเด็จพระนโรดม มีโรงละคอนอยู่ข้าง
 ใต้พระที่นั่งเทวาวินิจฉัย ปราสาทจันทรฉายาสว่างไว้เป็นที่เสด็จออก
 สนาม ตามอย่างพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในกรุงเทพฯ เมื่อฝรั่งเคสสร้าง
 แก้วไขว้งถวายสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ ท่านองจะกิดเห็นว่าพระที่นั่งจันทร
 ฉายาสว่างไว้เปล่า ๆ มิใคร่จะได้ใช้การอันใด โรงละคอนของเดิมเล่า
 ก็ไม่คงามเปนสง่าราศีเหมือนอย่างโรงละคอนของฝรั่ง จึงคิดแก้
 พระที่นั่งจันทรฉายาที่สร้างใหม่ให้เป็นโรงละคอนหลวง กระจบรวบกลาย
 ทำม่น่าดู แตรปี่สังฐานภายนอกนั้นคงไว้ เปนปราสาทโถงสังฐาน
 ยาว มีมุขหน้าหลังอยู่ตรงกลาง ตรงมุขหน้าลงมา ที่พนชั้นล่างเปิด
 เปนช่องคูหาใหญ่สำหรับรถเข้าไปจอดในนั้น มีบันไดวกทางข้างขวาสอง
 บันได บันไดข้างนอกสำหรับคนละครคอนขึ้น บันไดข้างในสำหรับตัว
 ละครคอนขึ้น ทางข้างซ้ายก็มีบันไดวกเช่นเดียวกัน ดูเหมือนจะเป็นทาง
 สำหรับพระเจ้ากรุงกัมพูชาเสด็จขึ้น ส่วนชั้นบนนั้นที่ตรงมุขหน้าเป็นที่
 ประทับ ตั้งเก้าอี้เรียงเปนแถว พระเจ้ากรุงกัมพูชาประทับกลาง ตัวเรา
 และลูกสาวนั่งข้างขวาเรียงกันไป ค่อนั้นถึงพวกผู้หญิงฝรั่ง เวลาค่ำสี่ริเอ
 นั่งข้างซ้ายที่ประทับ และพวกฝรั่งผู้ชายที่ไปคั่นเรียงต่อไป ข้างหลัง
 ที่ประทับตั้งโต๊ะเครื่องราชูปโภค แล้วลงเก้าอี้สำหรับเจ้านายและข้า

ราชการผู้ใหญ่กรุงเทพฯ พวกเราที่ไปก็นั่งอยู่ในหมอนข้างหลังต่อ
 ออกไปยกที่นั่งเป็นชั้นๆ ตลอดคอกหน้าปราสาท สำหรับเจ้านายและข้าราชการ ข้างหน้าที่ประทับตรงต่อผนังโรงละครคอนมีพนักยาวตลอด ผนังโรง
 ละครคอนลดต่ำลงไปสักคอกหนึ่ง ทางมขปราสาทด้านในตรงที่ประทับข้าม
 กับกพนมีพนักเช่นเดียวกัน เป็นที่คนนั่งดูละครคอนเหมือนปากที่ประทับ
 แต่ตั้งเกาอี้อย่างเดิมข้าราชการชั้นรองๆ (เขาบอกว่าเขาคณะกรรม
 ยุติธรรม) นั่งอยู่แถวหนึ่ง ต่อมาข้างขวามีพวกผู้หญิงตั้งข้างซ้ายข้าง
 (เขาว่าเป็นนักเรียนโรงเรียนในวัง) นั่งอีกตอนหนึ่ง ปราสาทตอนต่อ
 มขไปข้างขวามีฝากั้น ต่อไปเป็นที่ละครคอนแต่งตัว พวกคนร้องนั่งกับ
 ผนังโรงละครคอนเป็นสองแถวอยู่ตรงข้ามกับที่ประทับ ทางด้านสกัดข้างซ้าย
 ตั้งขพาทย และโคมไฟฟ้าสำหรับฉายตัวละครคอนเป็นสีต่าง ๆ เครื่อง
 ประดับโรงละครคอนนั้นคือทองและโคมไฟฟ้า มีระย้าที่ตรงกลางทำเป็นรูป
 เหมือนมงกุฎฝรั่งประดับไฟฟ้าแขวนไว้ระย้าหนึ่ง

เมื่อจะมาถึงละครคอนนั้น ได้ถามเขาถึงเรื่องเครื่องแต่งตัว เขา
 บอกว่าแต่งอย่างกินอาหารเย็น ใช้เสื้อตัวก็พอสมควร แต่ราชนิกะแวง
 ว่าบางทีทางพวกเขมรจะติดตรา และตัวเขาก็เป็นแขกเมือง ควรจะหนัก
 ไว้สักหน่อย จึงใช้เครื่องแต่งตัวสำหรับเวลาค่ำ ติดตราและตราขาว
 ขนาดน้อย พวกที่ไปด้วยก็ให้แต่งตัวเช่นนั้น ครั้นไปถึง เห็นสมเด็จพระ
 พระศรีสวัสดิ์ทรงฉลองพระองค์ทรงยศสักหลาดดำขกทอง สวมสาย
 สพายอิศริยาภรณ์ฝรั่งเศส พวกเจ้านายข้าราชการก็ติดอิศริยาภรณ์

ทั้งนั้น ฝ่ายเรากลับเขาไปแต่กันยว่าพอรอดตัว เมื่อเราไปถึงพระเจ้า
กรุงกัมพูชาเสด็จออกแล้ว พระแก้วฟ้ากับข้าราชการผู้ใหญ่มาคอยรับ
พาชนไปบนปราสาท ได้นำลูกเข้าเป็นครั้งแรกในวันนี้ สมเด็จพระ
ศรีสวัสดิ์ศรีเสริญให้เรานั่งข้างขวา อีกประเดี๋ยวเรลิตังสับรีเอก็มาถึง
ศรีเสริญให้นั่งเก้าอี้ทางข้างซ้ายที่ประทับ ออกญาวังวรเวียงไชยเสนายก
กระทรวงวังนั่งแทรกกลางอยู่ข้างหลัง คอยเป็นล่ามเวลาตรัสกับเรลิตัง
สับรีเอ คนที่มาละคอนวันนี้เขามากกว่าที่เล่นเป็นปกติ เพราะ
กิตติศัพท์ปรากฏว่า พอเรามาดังเมืองพนมเปญ สมเด็จพระศรีสวัสดิ์
ก็ตรัสสั่งให้ซ้อมละคอนว่าจะเล่นอะไรให้เต็มฝีมือ ข้างพวกฝรั่งเลย
โจษกันต่อไป ว่าละคอนตัวโปรดของสมเด็จพระศรีสวัสดิ์จะออกเล่น
ทั้งหมดในคราวนี้ ก็พากันอยากดู ที่ตามเรามามากเมืองเลียมราชรัฐ
เพื่อจะมาละคอนคราวนี้ก็มี แต่การที่ฝรั่งจะเข้าไปดูนั้น ต้องให้เรลิตัง
สับรีเอขออนุญาตจึงจะเข้าไปดูได้ ส่วนพวกเราได้โอกาสไปดูหมด
จนคนรับใช้ที่ไปด้วย นอกจากพวกเรามีฝรั่งชายหญิงอีกมาก แต่
พวกเขมนั้นมีแต่เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยกับนักเรียนผู้ใหญ่ที่
กล่าวมา นอกจากนั้นเห็นแต่ผู้หญิงมากกว่ามาก ทำนองจะเป็นพวก
ข้าหลวงในวัง เด็กข้าง สาวข้าง แก่ข้าง นั่งอยู่กับพนักงนละคอน
ตอนทางประตูโรงเต็มไปทั้งนั้น แต่วันนี้เจ้านายผู้หญิงและภรรยา
ข้าราชการกรุงกัมพูชาหาได้รับเชิญมาไม่ พอเราไปถึงก็มีรับสั่งให้เล่น
ละคอน มีโปรแกรมพิมพ์ทั้งภาษาฝรั่งเศสและภาษาเขมร ว่าละคอน

หลวงจะเล่นเรื่องพระสมุท เป็นภาษาไทย ประทานเป็นเกียรติยศแก่เรา
 กระบวรที่เล่นนั้นคงตนมีเทพบุตรออกรำคอกไม้เงินทองสีกุ้เบิกโรงก่อน
 แล้วตัวพระสมุทจึงออก จีบเล่นแต่พระสมุทอยู่ในสวน นางบุษมาลี
 ไปชมสวน พระสมุทลัคนางบุษมาลีพาหนีไป ท้าวธวัชกรยกทัพตาม
 ในไพร่แถมกระเล่นไปจนธวัชกรตาย และพระสมุทกลับเข้าเมือง
 ถ้าเล่นเต็มไพร่แถมเห็นจะไต่เลืกต่อราว ๒ หรือ ๓ นาฬิกา ทำนอง
 เรสีกังสับรเจะไปเพทหลอย่างไรว่ ด้ยรู้ว่เราม่ชอบนอนคึก ลงปลาย
 จึงมีรับสั่งให้ตัด ไต่เลืกเพียงเที่ยงคืน กับ ๑๕ นาที

ละคอนหลวงกรุงกัมพูชานี้ ทราบเรื่องตำนานว่าแรกมีขึ้นเมื่อครั้ง
 สมเด็จพระท้าวท้าว ใต้ครูไทยมาจากเจ้าพระยาบดินทรเดชาสิงห์เสนี
 หัดเล่นแต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร แต่เล่นเป็นอย่างละคอน
 เจ้าต่างกรม ต่อมาถึงสมเด็จพระนโรดมจึงเล่นหาอย่างละคอนหลวง
 ครั้งรัชกาลที่ ๔ เมื่อสมเด็จพระนโรดมครองกรุงกัมพูชาอยู่นั้น
 พยายามหาครละคอนมาจากกรุงเทพ ฯ ใต้ใครออกมา ก็ยกย่องชบเลี้ยง
 ใต้ละคอนตัวดีของเจ้าคุณจอมมารดาเอยยัง ละคอนพระองค์เจ้าทอง
 ประภาลัย ละคอนพระองค์เจ้าสิงหนาทยัง และละคอนโรงอื่น ๆ
 มาเป็นครูอีกหลายคน ละคอนหลวงครั้งสมเด็จพระนโรดมเล่นแต่ภาษา
 ไทยอย่างเดียว มาถึงครั้งสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ก็โปรดเล่นละคอน ใต้
 ละคอนของสมเด็จพระนโรดมประสมโรงเล่นต่อมาบ้าง หัดขึ้นใหม่บ้าง
 แต่เล่นทั้งภาษาไทยและภาษาเขมร ใต้เคยให้ไปเล่นที่เมืองฝรั่งเศส

ถึง ๒ ครั้ง โดยปรกติเล่นแต่ข้างในพระราชวัง ทอดพระเนตรเอง
 เกือบละครึ่งหนึ่งหรือสองครั้ง ออกมาเล่นข้างหน้าให้ชาวต่างประเทศดู
 แต่งารับใหม่ หรือเวลามีแขกเมืองบันดาักกิส่งมาจากต่างประเทศ
 ด้วยเหตุนี้แม้ฝรั่งที่อยู่ในเมืองเขมรจึงมีใครจะได้ดู ตัวละครคนที่มาเล่น
 วันนี้ ตัวสำคัญมาเล่นจริงดังเล่าลือ คนเป็นตัวละครสมุทซอช่อนักมารศรี
 มเหศวร ว่าเป็นพระญาติและเป็นคนโปรด ตัวนางขมมาลีซอช่อนักเมียง
 มะปรางหวาน เป็นคนโปรดอีกคนหนึ่ง ตัวยักษ์รณจักรนั้นชื่อมิต เป็น
 ละครคนแต่ครั้งสมเด็จพระนโรดม เคยเห็นว่าเป็นตัวครูสำคัญคนหนึ่ง
 ได้เป็นศิษย์ของสัมฤทธิ์ละครคนพระองค์เจ้าสิงหนาท ละครคนตัวโปรด
 สองคนนั้นแต่งเครื่องเพชรเพิ่มเครื่องละครคนหรือหาวลัดกับละครคนตัวอื่นๆ
 กระบวรจำเริญ ถึงเทียบกับละครคนกรุงเทพ ฯ ที่ควรชมว่ารำคึกมี
 กระบวรร้องและเจรจาเป็นภาษาไทย ที่ชักเหมือนชาวกรุงเทพ ฯ ก็มี
 ที่แปร่งก็มี เครื่องแต่งตัวมีลัดกับละครคนกรุงเทพ ฯ แต่บางอย่าง
 คือมงกุฎสัตว์ มีแต่กระบังหน้ากับยอดตั้งตรงกลางกระหม่อมสูงโทองเทง
 กุณาเกลียด ชฎาทรงก็อยู่ข้างสูงไป ผ้าห่มนางตัวก็ห่มสไบเฉียง
 (ว่าเป็นแบบของสมเด็จพระศรีวิชัย) ก็ไม่น่าดู ด้วยต้องปล่อยแขน
 เปล่าให้แลเห็นรักแร้อย่างหนึ่ง เครื่องแต่งตัวยักษ์นั้น เจียรบาท
 ทำเป็นชายปลิวอย่างรูปปั้น

ในเวลาเมื่อละครคน มีมหาดเล็กยกกาดรองด้วย มีแซมเป็น
 กับเลมอเนตมาให้เลือกดู (เมื่อเผ่าคราวแรกก็เช่นเดียวกัน เราฉวย

ด้วยแฮมเปนไว้ ด้วยสำคัญว่าอีกด้วยหนึ่งเปนน้าเปล่า) คราวนี้เราเลือก
 เลมอนเนต สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ก็ทรงเลือกเลมอนเนต แล้วตรัสประทาน
 พร และชวนกระตบด้วยเหมือนคราวก่อน นอกจากเครื่องคมีขนม
 และขุหรแจกด้วย ไฟคขุหรส่วนของสมเด็จพระศรีสวัสดิ์นั้นยังใช้ชค
 รองพานอย่างโบราณ เมื่อประทานมาให้เราขุหร เราทูลว่าทำใน
 กรุงเทพ ฯ เคยนเล็กใช้ชคเสียแล้ว ขอประทานให้ลกค ด้วยเกิดมา
 ไม่เคยเห็น ทรงพระสรวลโปรดให้ส่งไปให้ค เรื่องที่ไคสนทนาใน
 เวลาละครคอนวันนี้ ตรัสถามว่าละครคอนอย่างนี้ในกรุงเทพ ฯ ยังเล่นกัน
 มากอยู่หรือ ทูลตอบว่ามีใครจะมีแล้ว ยังมีละครคอนผู้หญิงโรงใหญ่
 อยู่แต่ละครคอนเจ้าคุณพระประยุรวงศ์โรงเดียว นอกจากนั้นก็มีตัวละครคอน
 อยู่กันนั้นยังอยู่กันบ้าง ถ้าจะเล่นต้องรวบรวมน เพราะในสมัยนี้คนเล่น
 ละครคอนมักแก้ไขไปเปนละครร้องบ้าง เปนลิเกบ้าง ตรัสว่าในส่วน
 พระองค์เปนครคนเก่า ละครคอนอย่างอื่นไม่ชอบ ชอบแต่ละครคอนอย่างโบราณ
 ที่เล่นอย่างนี้ ที่ในกรุงกัมพูชาค่อไปข้างหน้าละครคอนอย่างนี้ก็น่ากลัว
 ะสูญ ด้วยคนสมัยใหม่เขาไม่ใคร่ชอบค ทูลตอบว่าถ้าเล็กเล็กก็
 นำเสียดาย ควรจะตั้งพระราชกำหนดไว้ว่า พระเจ้ากรุงกัมพูชา
 ค่อไปภายหน้าจำจะต้องมีละครคอนหลวงไว้สำหรับพระนคร เพราะถ้าไม่มี
 ละครคอนเช่นนี้ไว้ เวลาเมื่อแขกเมืองมาสู่พระนครก็จะลำบาก มีละคร
 ไว้เช่นนั้นเปนพระเกียรติยศดี ไคทรงฟังก็ทรงพระสรวล แล้วตรัสว่า
 ที่ในบางกอกเมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น

จะไปข้างไหนก็ได้ยินแต่เสียงกลองระคองครึกครื้นไปทั้งพระนคร เดียว
 ละครคอนของพระเจ้ากรุงสยามไม่มีคอกหรือ ทุลวามีจิตไวเป็นกรม
 มหรรศพ เล่นได้ทั้งโซนทั้งละครคอน แต่ว่าเป็นผู้ชายเป็นพน สนทนา
 ค่อยไปถึงเรื่องละครคอนที่เล่น ได้ความว่าละครคอนหลวงกรุงกัมพูชาเล่น
 ทั้งละครคอนในละครคอนนอก เรื่องที่เล่นก็ชอบเล่นอย่างละครคอนในกรุงเทพ ฯ
 ตั้งแต่เรื่องอิเหนาเป็นต้น จนเรื่องพระอภัยมณีเล่น

วันที่ ๘ ธันวาคม เวลาเข้าไปดูโรงเรียนพระสงฆ์ ซึ่งตั้งอยู่ริม
 พระราชวังข้างฝ่ายใต้ ตัวตึกโรงเรียนสร้างใหม่เป็นตึกชั้นเดียว แต่ทำ
 เป็นยอดปราสาท พระมหาพิณมลธรรม (ทอง) เป็นอาจารย์ใหญ่ มี
 พระภิกษุสามเณรเล่าเรียนประมาณ ๒๐๐ จัดห้องเรียนอย่างโรงเรียน
 สมัยใหม่ คำนานของโรงเรียนนี้ศาสตราจารย์ยอช เซเคส์ เมื่อยังอยู่
 ที่เมืองพนมเปญ ได้ช่วยคิดอ่านการจัดตั้ง ด้วยเห็นว่าการเล่าเรียน
 พระปริยัติธรรมในกรุงกัมพูชา จะหาความรู้สูงไม่ได้ ถ้าใครจะเรียน
 ความรู้สูงต้องเข้าไปเรียนในกรุงเทพ ฯ การสอบไล่มหาเปรียญที่ใน
 กรุงกัมพูชากันนาน ๆ จะมีสักครั้งหนึ่ง มีเปรียญเพียง ๕ ประโยคเป็น
 อย่างสูง จึงคิดตั้งโรงเรียนขึ้น เพื่อจะมีให้พระเขมรต้องเข้าไปเรียน
 ในกรุงเทพ ฯ แต่เป็นความคิดฝรัง คิดจะสอนนักเรียนซึ่งเรียนรู้อักษร
 สมัยภาษาเขมรแล้ว ให้รู้ภาษามคธ ภาษาสันสกฤต และภาษา
 ฝรังเศสด้วย กำหนดเวลาเรียน ๕ ปี เดียวเรียนแต่ภาษามคธเป็น
 พิน ภาษาฝรังเศสและภาษาสันสกฤตเพิ่งเริ่มจะสอน มีพระสงฆ์เป็น

ตำแหน่งพระครู ๒ องค์ ซึ่งเป็นครุภาษาสันสกฤตพูดไทยได้ เล่าว่า
 รัฐบาลส่งไปเรียนภาษาสันสกฤตต่อโปรเฟสเซอร์ฟีโน ที่เมืองชานอย
 ไปเรียนอยู่ได้ ๖ เดือน ถึงฤดูหนาวทนหนาวไม่ไหว โปรเฟสเซอร์ฟีโน
 จึงส่งกลับมา ให้มาสอนอักษรสมัยชั้นเบื้องต้นไปพลาง เมื่อถึงฤดู
 ร้อนหน้าจึงจะกลับไปเรียนต่ออีก เราถามพระมหาพิมลธรรม ว่านักเรียน
 ที่สอบความรู้ได้จบหลักสูตรมีบ้างหรือยัง บอกว่าความรู้เท่าที่สอนอยู่ใน
 บัณฑิต มีผู้เรียนจบหลักสูตรประมาณ ๔๐ ไปเป็นครูอยู่ท้องถิ่นบ้าง ที่ศึกษา
 ลาภยศไปก็ไปรับราชการ เมื่อได้ทราบความคิดที่เขาจัด จึงออกความ
 เห็นของเราให้หน่อยหนึ่ง ว่าความคิดที่จะสอนภาษาให้รู้หลายภาษา
 นั้นก็อยู่ แต่สำหรับพระสงฆ์ ภาษาทั้งปวงนั้นสำคัญไม่เสมอกัน
 เพราะพระไตรปิฎกพระพุทธศาสนาที่ถือกันในประเทศเหล่านี้เป็นภาษามคธ
 การเรียนภาษามคธ เรียนเพื่อประโยชน์ให้รู้ภาษาด้วย เพื่อจะทรง
 ความรู้พระธรรมวินัยในพระพุทธศาสนาไว้ให้ถาวรด้วย การเรียน
 ภาษามคธจึงจำเป็นต้องเป็นประธานสำหรับพระภิกษุสงฆ์ ถ้าเรียนรู้ได้ก็
 ทั้งภาษามคธ สันสกฤต และฝรั่งเศษหมดทุกภาษานั้น นับว่าเป็นดียิ่ง
 แต่ถ้าจะเรียนเอาได้ไม่ได้หมดทุกภาษาแล้ว ควรเอาภาษามคธเป็น
 หลัก ภาษาอื่นเป็นแต่ดอกดวงเครื่องประดับ คำที่กล่าวของท่านพวก
 พระสงฆ์ที่เป็นอาจารย์เห็นชอบด้วยทั้งนั้น แต่ฝรั่งจะเห็นด้วยหรืออย่างไร
 ยังหาทราบไม่ แต่นึกว่าพูดไว้ให้ปรากฏ เขาจะได้ปรึกษาหารือกัน
 เมื่อเขาจะตกลงกันเป็นอย่างไรก็ตามที่ ออกจากโรงเรียนพระสงฆ์

ไปโรงเรียนของพระองค์หญิงมาลิกาอีกแห่งหนึ่ง ที่จริงเป็นการไปเยี่ยมตอข เพราะองค์หญิงมาลิกาเคยเข้าไปกรุงเทพ ฯ ได้ค้นเคยชอบพอกันมาแต่ก่อน เรามาครวนเธอก็ได้มาหาและแสดงความเชื่อเพื่อหลายอย่าง เธอมีลูกหญิง ๓ คน เรียนรู้ภาษาฝรั่งเศส ๒ คน ไปเป็นครูอยู่ในโรงเรียนนโรดมคน ๑ เป็นครูในโรงเรียนของเธอคน ๑ ลูกหญิงคนเล็กเมื่อเข้าไปกรุงเทพ ฯ กับแม่ยังพูดไทยไม่ได้ แต่เดี๋ยวนี้พูดได้คล่อง แต่ลูกหญิงคนใหญ่พูดไทยหาได้ไม่ โรงเรียนมาลิกาทั้งอยู่ในบ้านของเธอ จะเรียกว่าสอนในเรือนของเธอก็เรียกได้ สอนเด็กผู้หญิงมีประมาณ ๕๐ วิชาที่สอน ๆ ภาษาเขมร และภาษาฝรั่งเศส ชั้นปฐม และหัตถ์กรอญ กระบวรขักรอญฝีมืออยู่ข้างดี

เวลาบ่าย ออกญาจักรี (ขุน) เชิญไปเที่ยวที่สวน อยู่นอกเมืองพนมเปญ ทางไปรถยนต์ประมาณสักครึ่งชั่วโมง พระองค์ฉวรวรณราชธิดาของสมเด็จพระนโรดม ซึ่งเป็นภรรยาออกญาจักรีไปคอยรับอยู่ที่นั่น มีการเลี้ยงเครื่องว่าง และให้ฟังดนตรีอย่างเขมร ในเครื่องดนตรีที่พวงวันน มีคดพินน้ำเต่าสายเคียวเพราะคันทัก พินอย่างนี้เป็นของโบราณ มีรูปจำหลักที่เทวสถานบรรยงก์ ในเมืองเราก็กเคยมี และมีชื่อเพลงเรียกว่าพราหมณ์คันทักน้ำเต่าปรากฏอยู่ แต่ทุกวันนี้หาใครคันทักได้ไม่ ถึงทรงถามพวกว่ามีคนคันทักได้น้อย และว่าไม่มีใครสันทักให้เรามากก็ให้เราพวงวันน . จึงทูลทูลว่าถ้าได้พาเข้าไป

กรุงเทพ ฯ ให้ไปกีดถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงฟังก็เห็นจะพอ
พระราชหฤทัย ลองว่าชักชวนนายอุกก็เต็มใจ จึงขออนุญาตรัฐบาล
พามากรุงเทพ ฯ ชั่วคราว

วันที่ ๕ ธันวาคม เวลาเช้า ขออนุญาตเขาไปถ่ายรูปพระราชม
ณเทียรสถานต่าง ๆ แล้วไปดูพิพิธภัณฑ์สถานซ้ำอีกครั้งหนึ่ง

เวลาบ่าย ๔ นาฬิกา ไปคอนสตาบิลรี่ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสทำให้เป็นที่
ระลึกแก่พวกชาวกรงกัมพูชาที่ไปเสียชีวิตในมหายุทธสงคราม มอง
สี่เหลี่ยมคี่คองข้างบนซึ่งพักอยู่ที่บ้านเรลคังสุบริเอกกับเรา เป็นตัว
ข้างที่ท่า ที่จริงเขายังคลุมผ้าไว้มิให้ใครเห็น กำหนดว่าจะเปิดต่อ
ชั้นใหม่ฝรั่ง (เดื่อนหน้า) แต่มองสี่เหลี่ยมคี่คองจะเปลืองผ้าให้เราดู
เป็นพิเศษ

อนัสตารีย่นำชมทั้งฝีมือทำและความคิด เป็นอนัสตารียหล่อ
ด้วยทองสำริด ฐานศิลา สูงขาดยอดประมาณสัก ๕ วา ฐานล่าง
มีสิงห์เขมรทองสำริด ๔ ตัว ต่อขึ้นไปทำรูปข้างทองสำริดเท่าช้าง
จริง ๆ ยืนเยียมออกมาตามมุม มีนาค ๑ เคี้ยวอยู่บนหลังช้าง ถัดนั้น
ขึ้นไปทำรูปอย่างองค์ระฆังพระเจดีย์ มีลายโปนเป็นรูปเด็กผู้หญิงใหญ่
ชายหญิงมาค้อนรับทวาร บนหลังระฆังเป็นรูปทวาร ๒ คน คนหนึ่ง
รูปร่างต่ำเตี้ยหน้าตาเป็นเขมร ถัดข้อคอกไม้ มีชัยทั้งสอง
มือ ทวารอีกคนหนึ่งรูปร่างสูงใหญ่ คือทหารฝรั่งเศสประคองมา
ข้างหลัง หมายความว่าทหารฝรั่งเศสเป็นผู้พาทวารเขมรมาอวดพวก

ชาวเมืองของตนว่าไ้ไปมีชัยชนะ
จึงแล้ว

ตัวข้างบอกว่าทำอยู่ถึง ๓ ปี

เวลาบ่าย ๕ นาฬิกาเศษ เข้าไปในพระราชวัง ด้วยสมเด็จพระศรี
สวัสดิ์จะมีการประชุมเลี้ยงน้ำชาประทานเป็นเกียรติยศแก่ลูกของเราเพื่อ
จะให้พบปะกับเจ้านายผู้หญิงกรุงกัมพูชาด้วย การเลี้ยงวันนั้นจัดที่พระที่นั่ง
โกสณีนี เป็นพระที่นั่งโถงสำหรับเป็นที่เลี้ยงแขกเมือง เมื่อเรา
ไปถึงพระเจ้าแผ่นดินยังไม่เสด็จออกจากข้างใน ได้มีเวลาพักทักทาย
กับเจ้านาย กับทั้งภรรยาและลูกสาวเสนาบดีที่ได้รับเชิญมาประชุม
รอบอยู่สัก ๑๐ นาที สมเด็จพระศรีสวัสดิ์จึงทรงรถยนต์ออกมาจาก
พระราชวังขึ้นใน รถยนต์ที่ทรงเป็นรถเก๋ง บักรองข้างหน้ารถ (การบักร
องที่หน้ารถยนต์เห็นมีแต่ ๓ คัน คือรถที่นั่งของพระเจ้ากรุงกัมพูชา
คันหนึ่ง เสด็จสังขารเอกคันหนึ่ง รถเจ้าเมืองไซ่ง่อนคันหนึ่ง นอกนั้นหา
เห็นรถใครใช้บักรองไม่) ในรถที่นั่งมีข้าราชการนั่งมาด้วย ๓ คน เป็น
ทั้งพระเจ้ากรุงกัมพูชา เวลาารถมาจอดที่หน้าบันได ข้าราชการ ๓ คน
นั้นลงจากรถมาคอยรับประคองพระองค์ลงจากรถ และประคองขึ้น
บันไดพระที่นั่ง สังเกตคอยู่ข้างทรงปลดเปลื้อง สมเด็จพระศรีสวัสดิ์บอกเรา
เมื่อวันเฝ้าครั้งแรก และเสด็จสังขารเอกได้บอก ว่าตั้งแต่ขึ้นบนมา
พระอาการปลดเปลื้องไม่แข็งแรงเหมือนแต่ก่อน แต่ถ้าเป็นทพณเสมือ
ทรงพระดำเนียรไปเอง ไม่ต้องมีคนประคอง เสด็จออกมาแล้วสักครู่หนึ่ง
เจ้านายผู้หญิงจึงมา เจ้านายผู้หญิงที่มาวันนี้ เป็นราชธิดาสมเด็จพระ

พระศรีสวัสดิ์ ๒ องค์ คือพระองค์ผิว ซึ่งเป็นที่สมเด็จพระศรีศวรรค์กัก
 ขันสา ๖๗ ของค์ ๑ สมเด็จพระสันตราชันยาสัก ๓๐ เศษของค์ ๑ ได้ยินว่า
 ทรงกระให้ออกมาแต่ ๒ องค์เท่านั้น พระองค์ผิวนั้นมารดาเป็นไทย
 เกิดที่ในกรุงเทพ ฯ เมื่อสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ออกมาเป็นพระแก้วฟ้า
 อยู่กรุงกัมพูชา พระองค์ผิวยังอยู่กรุงเทพ ฯ จนเป็นสาว ได้เป็น
 หม่อมหม่อมเจ้าขุนช้าง ในกรมหม่อมมเหศวรคิวิวิลาส มีลูกด้วยกัน
 ๔ คน ตายเสียแต่ยังเยาว์ ๒ คน ครั้นหม่อมเจ้าขุนช้างสิ้นชีพิตักษัย
 พระองค์ผิวไปพึ่งพระอรรคชายาเธอ ๑ อยู่คราวหนึ่ง สมเด็จพระศรีสวัสดิ์
 ได้ครองกรุงกัมพูชา (หรือเมื่อยังเป็นพระมหาอุปราช) จึงให้ไปรับ
 ออกมากรุงกัมพูชากลับ ๒ คน แต่ลูกมาสิ้นชีพเสียที่กรุงกัมพูชา
 ทั้ง ๒ คน เหลือแต่พระองค์ผิว พุทธไทยชดกิริยามารยาทก็เป็นอย่างผู้ดี
 ชาวกรุงเทพ ฯ อธิยาศรียเรียกขานว่าสม ได้พบพวกเราสังเกตดูว่า
 ยืนดีมาก ยังยกย่องพระคุณของพระอรรคชายา ๑ ซึ่งได้มีมาแต่หลัง
 ว่าอยากจะได้ โอกาสเข้าไปเฝ้าสักครั้งหนึ่ง สันทนปราไลกับพวกเรา
 เข้ากันได้อย่างสนิท สมเด็จพระสันตราชันยานั้น เห็นจะเป็นลูกเธอที่สมเด็จพระ
 พระศรีสวัสดิ์โปรด ได้ยินว่าได้ว่ากล่าวละคอนหลวงทั้งหมด แต่พูด
 ภาษาไทยไม่มีใครได้ หรือจะเป็นด้วยอายุ ต้องวานเจ้านายผู้ชายเป็น
 ล่าม จึงเป็นแต่สันทนปราไลกับเล็กน้อย นอกจากเจ้านายสององค์ที่
 กล่าวมา ยังมีหม่อมเจ้าหญิงปุก ในเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ซึ่งออกมา
 อยู่กรุงกัมพูชา ได้เป็นหม่อมสมเด็จพระนโรดม ยกขึ้นเป็นพระองค์เจ้า

อรรคนารี เคียงขวั้นอายุได้ ๗๒ ปี ยืนอยู่ในวัง ทูลขอมาพบพวกเราอีก
องค์หนึ่ง แต่กิริยาอาการดูเป็นพันทาง จะเป็นเขมรก็ไม่ใช่จะเป็นไทย
ก็ไม่เชิง ไม่ชวนสมาคมเหมือนเจ้านายพวกกรุงกัมพูชา จึงเป็น
แต่ทักทายพอมีให้เสียอธรรมาสัย ได้ยินว่าวันนั้นกรมวังออกหมายเชิญ
เจ้านายที่อยู่นอกวังทั้งชายหญิง แต่พวกโอรสธิดาสมเด็จพระนโรดม
ไม่มาเสียข้าง มีมาแต่พระองค์ภาณุวงศ์ซึ่งเป็นอรรคมหาเสนาทูล
พระองค์จันทเลขา ส่วนราชบุตรของสมเด็จพระศรีสวัสดิ์นั้นดูเหมือน
มาหมด ยังมีที่เป็นชั้นราชันคทาและปนัดดาหนุ่ม ๆ สาว ๆ อีกหลายคน
ได้ชักนำให้รู้จักกับเราแทบทั้งนั้น แต่พวกชั้นเล็กพวกไทยมิใคร่ได้
จึงไม่เป็นโอกาสที่จะประสาธน์ให้รู้จักกันเป็นรายตัวทั่วถึง

จะบอกอธิบายเรื่องยศศักดิ์เจ้านายกรุงกัมพูชา ซึ่งได้มาทราบใน
คราวนี้ แทรกลงสักหน่อย ลำดับยศราชสกุลนั้นกำหนดเป็น ๔ ชั้น
คือ ชั้นที่ ๑ ราชบุตรราชธิดาของพระเจ้ากรุงกัมพูชา มียศเป็นชั้น
“พระองค์มหาร” (พระองค์เจ้า) สมเด็จพระนโรดมตั้งราชธิดาเป็น
เจ้าฟ้าองค์หนึ่ง แต่ก็หาได้ใช้เป็นแบบต่อมาไม่ ชั้นที่ ๒ ราชันคทา
มียศเป็นชั้น “นักรองค์มหาร” (หม่อมเจ้า) ชั้นที่ ๓ ราชปนัดดา
มียศเป็นชั้น “นักรองค์” (หม่อมราชวงศ์) ตอนนั้นไปเป็นชั้นที่ ๔
เป็นแต่ “นักร” (นาย) ยศซึ่งสำหรับพระเจ้ากรุงกัมพูชาสถาปนาขึ้น
แต่โบราณมีตำแหน่ง พระมหาอุปราช พระมหาอุปราช พระแก้วฟ้า
และทูลให้เป็นสมเด็จพระนามพิเศษต่าง ๆ สมเด็จพระนโรดมได้เคย

ตั้งกรมหมื่นองค์หนึ่ง แต่ก็มีใ้ใช้เป็นแบบต่อมา เมื่อครั้งสมเด็จพระ
 พระหริรักษ์ทรงราชย์ ไม่มีพระมหากษัตริย์ราช สมเด็จพระนโรดม
 เป็นพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระศรีสุทนต์เป็นพระแก้วฟ้า มาถึงสมัย
 สมเด็จพระนโรดมทรงราชย์ สมเด็จพระศรีสุทนต์ได้เลื่อนขึ้นเป็น
 พระมหากษัตริย์ ที่พระมหากษัตริย์และพระแก้วฟ้ากว้างมาตลอด
 จนถึงสมเด็จพระศรีสุทนต์ขึ้นทรงราชย์ ที่พระมหากษัตริย์ก็เลยว่างอีก
 ตำแหน่งหนึ่ง เป็นแต่ทรงสถาปนาราชธิดาเป็นสมเด็จพระนางองค์ หนึ่ง
 เมื่อ ๓ ปีมานี้จึงทรงสถาปนาพระองค์หนึ่งซึ่งราชบุตรองค์ใหญ่ เป็น
 พระแก้วฟ้า กลับมีตำแหน่งตามแบบโบราณขึ้นอีก แต่ในการ์คนาม
 ของพระแก้วฟ้าใช้ว่า “สมเด็จพระกรมพระ พระแก้วฟ้า” ดังนี้ จะตั้ง
 เป็นแบบขึ้นใหม่หรืออย่างไรหาทราบไม่

ผู้รับหมายเชิญมาประชุมในวันนี้ นอกจากพวกราชวงศ์ที่
 กล่าวมา ยังมีภรรยาภักขุภักขุเสนาบดี พวกภักขุภักขุเสนาบดีเหมือน
 จะเลือกชั้นหนุ่มสาวรุ่นเด็วภักขุภักขุของเรา กล่าวคือคนที่ได้เข้าโรงเรียน
 เป็นสมัยใหม่ทั้งนั้น และมีฝรั่งชายหญิง เห็นจะเป็นพวกครูบาใน
 โรงเรียนหลวง ที่ได้รับเชิญอีกสัก ๓๐ คน

สมเด็จพระศรีสุทนต์ เสด็จมาถึงประทับที่เก้าอี้ตัวกลาง มี
 โต๊ะกลมตั้งเครื่องราชูปโภคอยู่ข้างหลัง เรานั่งข้างขวาที่ประทับ
 ตามเคย แต่คราวนี้ต่อเราไปพระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นสมเด็จพระศรีสุทนต์
 นั้น แล้วจึงถึงลูกของเรา แต่ส่วนสมเด็จพระนโรดมเสนาบดี เห็นจะเป็น

เพราะพูดภาษาไทยไม่มีใครได้ หามานั่งใกล้ ชิดกับพวกเราไม่ พอ
 สมเด็จพระศรีสวสดีประทับแล้วแตรวงก็ทำเพลงเต้นรำ พวกฝรั่ง
 ชายหญิงจับคู่กันเต้นรำมาหน้าพระที่นั่งก่อน แล้วพวกผู้ดีเขมรสมัยใหม่
 จึงจับคู่เต้นรำตามออกมา เป็นทำนองว่าเต้นรำถวายทอดพระเนตร
 มีมหาดเล็กเชิญถาดรองถ้วยแฉมไปกับเลมอเนตออกมาแจก และ
 สมเด็จพระศรีสวสดีทรงชวนกระทยถ้วยคัมเลมอเนตประทานตามเคย
 ตรัสถามว่าที่ในกรุงสยามเคยชอบเต้นรำกันอย่างไรหรือไม่ เราทูลว่า
 พวกสมัยใหม่เขาก็ชอบเต้นรำกันอย่างนี้เหมือนกัน แต่ส่วนตัวเราเป็น
 ชั้นสมัยเก่า ชอบแต่นั่งดูเขาเต้นรำ ทรงพระสรวล ตรัสว่าพระองค์
 เองก็เช่นนั้น เราได้ โอกาสเลยทูลขอพระคฤที่ทรงเป็นพระภรรยา
 และจะขอทูลลากลับไปบ้านเมือง สมเด็จพระศรีสวสดีประทานพร แล้วสั่ง
 ให้เราเชิญพรมถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต และ
 กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ซึ่งได้เคยเสด็จไปกรุงกัมพูชาแต่ก่อนนั้นด้วย
 แล้วประทานของเป็นพระลัทธิ เราได้ประทานไม้เท้าทำด้วยกระดูก
 เลี่ยมทองคำกับพระรูป แลผ้าม่วงผ้าแพรเขมร ลูกและบรรดาผู้ที่
 ไปด้วยได้ประทานผ้าม่วงและผ้าแพรเขมร แต่ส่วนพระยาพจนปรีชา
 นั้นได้ประทานพระรูปด้วย (ได้ยินว่าเพราะทรงยกย่องว่าเป็นเชื้อเจ้า)

พอเวลาพลบต้องทูลลากลับมา ด้วยเรลถึงสี่ริเอจะมีกการเลี้ยงให้
 เป็นเกียรติยศในค่ำวันนี้ บอกว่าไต่ขอมรภรรยาอย่าง “อินคอกนิโต”
 เช่นคนไปเที่ยวอย่างสามัญตามความประสงค์ของเราตั้งแต่ต้นจนถึง

เวลาจะกลับอยู่แล้ว
ก็ต้องยอม

ขอโอกาสรับรองเป็นทางราชการสักเวลาหนึ่ง

เวลาค่า ๘ นาฬิกา เรลถึงสี่บีเอเชิญเจ้านายและเสนาบดีผู้ใหญ่
ฝ่ายเขมร ทั้งข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายฝรั่งเศส รวม ๓๐ เคียมาเลี้ยง
จะอธิบายถึงตำแหน่งเสนาบดีเมืองเขมรแซกลง ตรงนี้สักหน่อย
เสนาบดีกรุงกัมพูชามี ๕ ตำแหน่ง คือ

๑ ออกญาอรรคมหาเสนา ว่าการกระทรวงมหาดไทย (เทียบ
พระองค์ภาณุวงศ์ ราชบุตรของสมเด็จพระนโรดม เป็นตัวเสนาบดี)
ออกญาโยธานรินทร์เป็นปลัดทูลฉลอง

๒ ออกญาวิง วรเวียงชัย (เจน) ว่าการกระทรวงวัง กระทรวง
คลัง และกรมศิลปากร ออกญาศรีธรรมมาธิราช เป็นปลัดทูลฉลอง

๓ ออกญาจักรี (ขุน) ว่าการกระทรวงการทหารแลศึกษาธิการ
ออกญาราชเคษะ เป็นปลัดทูลฉลอง

๔ ออกญายมราช (เทียบ) ว่าการกระทรวงยุติธรรม ออกญา
วงศ์อรรคราช เป็นปลัดทูลฉลอง

๕ ออกญากระลาโหม (เทียบพระองค์สุพันธ์วงศ์ ราชบุตร
สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ เป็นตัวเสนาบดี) ว่าการกระทรวงท้องถิ่น พาณิชย์
แลเกษตร ออกญาวิบูลยราชเสนา เป็นปลัดทูลฉลอง

ออกญาพินิจโวหาร กับ ออกญาวิจิตเสนา เป็นตำแหน่งเลขา
นาการของที่ประชุมเสนาบดี

การเลี้ยงวันนั้นเป็นการ “กาลา” แต่งตัวติดตราเต็มที เวลีสัก
 สิบรีเอลูกขึ้นกล่าวคำยกย่องและให้พรแก่เรา ทั้งแสดงความประสงค์
 ให้ทางพระราชไมตรีในระหว่างกรุงสยามกับฝรั่งเศสมีความเจริญยิ่งขึ้น
 ฝ่ายเราก็ก่อวาทะเป็นภาษาไทย ขอบใจให้พรเรลีสักสิบรีเอ และแสดง
 ความประสงค์อย่างเดียวกัน ครั้นเลี้ยงแล้ว เชิญพวกเจ้านายและ
 ข้าราชการฝ่ายเขมรทั้งพวกฝรั่งเศสชายหญิง นอกจำนวนที่เชิญเลี้ยง
 มาประชุมสโมสรสนับทึบอีกเป็นอันมาก นำให้รู้จักกับเรารายตัวจนทั่ว
 และหาฝรั่งชำนาญดนตรีประสมวงมาทำเพลงออปรายจนหมดชุดหนึ่งแล้ว
 ทำเพลงเต้นรำ แยกที่เชิญมาก็ชวนกันออกเต้นรำ ทั้งพวกเขมรและ
 ฝรั่งเศส พวกผู้เขมรสมัยใหม่ซึ่งได้พบแล้วที่ในวังในวันนั้นก็ได้รับเชิญ
 มาเต้นรำที่นอกทงนั้น

การที่ลูกสาวเรามาด้วยคราวนี้ ดูเหมือนจะได้้นำแบบแผนมาให้
 กรุงกัมพูชาสักอย่างหนึ่ง คือหญิงสาวสมัยใหม่ในกรุงกัมพูชาเคียว
 กว้างยาว หักพดฝรั่งและหักเต้นรำ เช่นเดียวกับหญิงสาวสมัยใหม่ใน
 กรุงไทยแล้ว แต่ส่วนเครื่องแต่งตัวนั้นยังเร่อว่าอยู่ บางคนแต่งหม่ม
 บางคนก็ยังนุ่งผ้าโจงกระเบน ใส่เสื้อสันคอกเข็มขัดเพชร เมื่อเต้นรำ
 ดุซันยดา ส่วนลูกเราแต่งนุ่งสั้น ตั้งแต่แรกไปถึง พอฝรั่งเห็น
 ก็ชมทั้งชายหญิง ว่าเครื่องแต่งตัวผู้หญิงไทยอย่างใหม่งามดี ได้เห็น
 กันหลายครั้งเข้า ครั้นถึงงารเต้นรำค่ำวันนั้นเห็นผู้หญิงเขมรสมัยใหม่เอา

แพร่ทำเป็นสินนุ่งมากมี ได้ยินว่าสั่งให้ไปซื้อสินในกรุงเทพ ฯ ก็มี
 เห็นพวกผู้หญิงเขมรจะนุ่งสินกันต่อไป สักเกตผู้ชายก็แต่งตัวเป็น
 สองสมัย พวกสมัยเก่าแม่ใส่เสื้อยกกั๊ก ใส่ไพรเวต เช่นใส่เสื้อกั๊ก
 เสื้อขนนอกเข้คอก ผูกผ้าผูกคอกก็คิ ยังนุ่งผ้าม่วงหรือผ้าขี้มาคาตเข้ม
 ขัดเพชร พวกสมัยใหม่ใส่กางเกง แต่มันยคนจะแต่งเรียบร้อย
 ยังมีจะร่ำว่าอยู่โดยมาก พวกผู้ชายเมืองพนมเปญชั้นสมัยเก่ามัก
 พุดไทยได้คล้องทุกคน อย่างต่ำก็พอฟังเข้าใจ เพราะเมื่อครั้งสมเด็จพระ
 พระนโรดมตรัสแต่ภาษาไทย ถึงกล่าวกันว่าตรีศภาษาเขมรมิใครจะ
 คล่อง พวกที่เกี่ยวข้องกับราชสำนักจึงต้องพุดไทยเป็นนิจ มาถึงครั้ง
 รัชกาลสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ถึงทรงทราบภาษาไทยตรัสได้คิ แต่ก็มี
 ตรีศภาษาเขมรเป็นปรกติ พวกเขมรรุ่นใหม่ที่พุดไทยได้ จึงมีน้อยลง
 มีก็แต่พอฟังเข้าใจ แต่ว่าพวกชั้นสมัยใหม่พุดภาษาฝรั่งเศสได้แทบ
 ทุกคนทั้งชายหญิง ในการเลี้ยงที่บ้านเรลคังสุวีเรือนนี้ ได้พยลูกเธอ
 สมเด็จพระนโรดม ซึ่งยังมีได้พบแต่ก่อนอีก ๒ องค์ ฝรั่งชมว่าเป็นผู้มี
 อิศฌาสัยเรียบร้อยทั้งเจ้าชายเจ้าหญิง จึงเชิญมาเพื่อจะให้เรารู้จัก คือ
 พระองค์สุทธารส กับพระองค์หญิงพางาม ซึ่งเป็นชานา อิศยาสัย
 น่าชมทั้งสององค์ เวลานั้นดูเขาเด่นว่า ได้สนทนากับเจ้านายทรงกัมพูชา
 เกือบตลอดเวลา ได้ความรู้แปลกจากพระองค์สุทธารส ว่าวัยหนึ่งลือ
 พิมพ์สยามราษฎร์ ได้อ่านข่าวกรุงเทพ ฯ อยู่เสมอ ในเวลาต้นรำนัน
 มีเสียงของว่างตามธรรมเนียมการเด่นว่า แต่เรลคังสุวีเรเกรงว่าเรา

จะเหนื่อย จิตโปรแกรมนั้นจำไว้แต่ ๒ เพลง ฝ่ายไทยเราที่ไป มีหลวง
สุริยพงศ์พิสุทธิแพทย์คนเกียวกี่คนที่จำไว้ได้ ไท้อุสาค้อออกเดินทางกับเขา
ทุกเพลง นักชอปปิง หาไม่พวกชาวกรุงก็มาพวกรักอาจจะเข้าใจว่าไทย
เดินทางไม่ไปนั้น มีการเดินทางอยู่จนเวลาเที่ยงคืน หมกเพลงก็เลิกการ
ประชุม

วันที่ ๑๐ ธันวาคม วันที่สิบวันว่าสมเด็จพระศรีสวสดีให้มาถาม
เรลิตังสุวีริเอว่า มีพระประสงค์จะใคร่มีการเลี้ยงประทานพวกเรากลีก
ครั้งหนึ่ง จะกระวันถวายได้หรือไม่ เรลิตังสุวีริเอสั่งให้ทูลว่าวันในโปรแกรม
จะมีการเต็มเสียหมดแล้วหาไม่ว่างไม่ ก็เป็นอันงดกันไป ส่วนตัวเราก็ดำ
ขอให้งว่างโปรแกรมเพื่อจะจัดเข้าของเตรียมเคิรทางชากลัย มีกิจที่จะ
ต้องทำวันนั้นหลายอย่าง เช่นส่งรูปไปถวายสมเด็จพระศรีสวสดีและให้
คนอื่น ๆ และมีโทรเลขไปขอยใจเคาว์เนอเยเนอราลที่เมืองตังเกียใน
การที่รัฐบาลฝรั่งเศสได้รับรองเป็นต้น แต่มีผู้มาหาเพื่อส่งเสียหลายคน
มีพระแก้วฟ้าเป็นต้น และออกญาวิจรรเวียงชัย เสนาบดีกรมวังพา
ภรรยา มาเชิญขอให้ไปเหยียบบ้าน เรายังจะไปในบ่ายวันนั้น
ได้ยินว่าผู้ที่อยากมาหาหมักจะกลว ด้วยเราย่อยบ้านเรลิตังสุวีริเอ เข้า
ใจกันว่าจะต้องได้รายนุญาตในทางราชการก่อนจึงมาได้ แต่ที่จริงเขาก
ไม่ได้ห้ามปรามใคร มีคนจำพวกหนึ่ง คือผู้หญิงไทยชาวกรุงเทพฯ
ที่ออกมาเป็นครุฑคอนหรือเป็นพนักงานอยู่ในวังแต่ครั้งสมเด็จพระนโรดม
ซึ่งเราได้เคยรู้จักเมื่อเขาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ย่าง ไม่รู้จักย่าง พวกนี้มา

หาหลายคน มีนายโรงปรังตัวอิเหนาของเจ้าคุณจอมมารดาेम ในกรม
พระราชวังยวร ฯ เป็นต้น ออกมาอยู่กรุงกัมพูชา ได้เป็นหม่อมสมเด็จ
พระนโรดม เปลี่ยนชื่อว่ามี่อมเหลียง พวกเหล่านั้นถึงแม่คนที่เคยรู้จัก
อยู่ก่อนก็จำไม่ได้เกือบทั้งนั้น ด้วยมาอยู่เมืองเขมรเสียตั้ง ๓๐-๔๐ ปี
จนหัวหงอกฟันหัก แรกพบรู้ว่าคนไทยแต่ด้วยสำเนียง ต้องถามนาม
และโคตร จึงได้รู้ว่าเป็นใครต่อใคร พวกเหล่านั้นก็ยังมี ความขวยเขิน
ในข้อที่ทั้งย่านเมืองมา พอใจระชังเหตุแก่เรา โดยอ้างว่ายากจน
เป็นต้น ต้องตอบตักความเสียว่าเกิดมาเป็นมนุษย์ย่อมรักสุขชังทุกข์เป็น
ธรรมดา จะอยู่เมืองไทยหรือเมืองเขมร ที่ไหนเป็นสุขก็ควรอยู่ที่นั่น
สำคัญแต่อย่าทำความชั่วให้ชาติเขินช่นชื่อได้ว่าไทยเลวทราม ได้ได้
ถามถึงที่ออกมาอยู่ ได้ความว่าที่เป็นครูละคอนครั้งสมเด็จพระนโรดม
สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ก็ชยเลี้ยงให้เป็นครูละคอนต่อมา ได้รับเงินเดือน
แต่ ๒๐ เหรียญ ลงมาจน ๑๒ เหรียญ ทุกก็ควรจะมีความสุข

เวลาบ่าย ไปบ้านออกญาวังคังได้รับปากไว้ บ้านอยู่ตรงหน้า
พระราชวัง อย่างเช่นที่โรงงารกรมศิลปากรในกรุงเทพฯ บริเวณบ้านใหญ่
โตกว่าวังเจ้าหรือย่านขนนางแห่งอื่น ซึ่งสังเกตเห็นในเมืองพนมเปญ
ออกญาวังคณชอตัวชอจวน เขมรใช้เรียกชื่อตัวชอราชทินนามเป็น
ประเพณีมาแต่โบราณ ดังเช่นปรากฏในหนังสือพงศาวดารเรียกว่า
ออกญายมราชเขน ออกญาเดโชแทน ดังนั้นเป็นต้น ยังคงใช้ประเพณี
นั้นอยู่จนปัจจุบันนี้ เรียกออกญาวังคณชในทางราชการว่า “ออก

ชุดหนึ่ง เมื่อสนทนากันหมายจะหาความรู้เรื่องฝรั่งเศสจัดการศาลใน
กรุงกัมพูชา แต่เกิดลำบากด้วยพูดกันเองไม่ได้ต้องใช้ล่าม คงได้
ความรู้แต่ว่าการศาลเขมรที่ฝรั่งเศสจัด หมายเอาความเรียบร้อยและ
สะดวกเป็นประมาณ กฎหมายแลประเพณีเดิมอย่างใดก็คงใช้อย่างนั้น
แก้ไขแต่ที่ขัดข้องไม่สมสมัย ทุกวันนี้ยังไม่ยอมให้มีทนายความเข้าว่า
ความในศาล ถ้าใครยังอาจเข้าเรียนสอนคู่ความ คุณเหมือนจะเอาไทย
ด้วย

นายพลแม่ทัพฝรั่งเศสผู้ที่มาเป็นตำแหน่งผู้บังคับการทหารทั่ว
ไป ซึ่งเราได้พบที่เมืองไซ่ง่อน ขึ้นมาตรวจทหารที่เมืองพนมเปญ
วันนี้ มาพักอยู่ที่บ้านเวสตีงส์บรีเอด้วยกันกับเรา ทหารที่เมืองพนมเปญ
ดูเหมือนมีทหารฝรั่งเศสไม่ถึงร้อย นอกนั้นเป็นทหารเขมร ผู้บังคับการ
มีแค่เพียงนายพันตรี เวลาคำนินทานอาหารเย็นพร้อมกันกับแม่ทัพและผู้บังคับ
การทหารที่เมืองพนมเปญ แต่เป็นอย่างเลี้ยงปรกติเหมือนทุกวัน
กินอาหารแล้วเวสตีงส์บรีเอให้เอาหนังสือมาเล่นให้ดู เพื่อจะฉาย
รูปเราซึ่งเขาถ่ายในที่ต่างๆ เอาขึ้นขยายให้ดูในจอ นอกนั้นเป็นหนังสือ
และหนังสือ ใต้เห็นเรื่องตลกฮาโรลด์ลอบด์ (แวนตาโต) เรื่อง
หนึ่ง ออกคิดถึงพวกที่เคยดูหนังฉายด้วยกันในกรุงเทพ ฯ เพราะไม่
ได้คาดว่าจะไปเห็นตลกแวนตาโตที่ในแดนฝรั่งเศส ดูหนังอยู่พอ ๓๐
นาฬิกาก็เลิก ด้วยพวกเราจะต้องออกเดินทางแต่เวลาเช้า แม่ทัพ
ฝรั่งเศสเล่าก็เดินทางแต่เมืองไซ่ง่อนมาตลอดวัน อยากผ่อนพักแต่
หัวค่ำด้วยกัน

การที่เรามาพักอยู่บ้านเรลลิงส์บริเอ เขาจัดให้อยู่ที่รับแขกซึ่ง
 อยู่เคียงกับตึกที่ตัวเขาอยู่เองอีกหลังหนึ่ง เพราะพวกเรา (นอกจาก
 ศาสตราจารย์ ยอช เซเคส์ ซึ่งไปพักอยู่ที่บ้านออกญาจักรี อันเป็นญาติ
 ของภรรยา) ไปอยู่ที่บ้านเรลลิงส์บริเอถึง ๖ คนด้วยกัน เป็นหญิง
 สาว ๓ คน เวลาที่ภรรยาเรลลิงส์บริเอไปเมืองนอก เขาจึงไม่
 สามารถจัดให้พวกเรายู่ที่ตึกหลังเดียวกับเรลลิงส์บริเอ แต่พาเที่ยวค
 เรือนตลอดหมด แยกไปใครมาก็ให้รับแขกที่ห้องรับแขกของเรลลิง
 ส์บริเอ การกินเวลาเช้าต่างคนต่างกินที่ห้องของตน กลางวันเวลา
 เที่ยงไปกินพร้อมกัน แล้วเล่นหรืออยู่ด้วยกันจนถึงเวลาพัก ตั้งแต่
 ย่ำ ๒ นาฬิกาจนเวลาบ่าย ๔ นาฬิกา มีน้ำชาและชอคโกแลตกับขนม
 เลี้ยงที่ๆอยู่ เวลาค่ำ ๘ นาฬิกาไปกินพร้อมกันแล้วเล่นหรืออยู่ด้วยกันอีก
 คือเล่นบิลเลียด และมาของไฟนักรกระจอกเป็นต้น อาหารเลี้ยงอย่าง
 ฝรั่งเศสแต่ทำได้อย่างยิ่ง การที่อยู่กิน เมื่ออยู่กินด้วยกันหลายวันก็
 ยิ่งชอบพอกันสนิทสนมขึ้นทุกที สังเกตเห็นได้ว่า ในตอนเมื่อแรก
 ไปถึง แม้เขาตั้งใจจะรับรองให้พอใจเราในการทุกอย่างที่จะพึงทำได
 ก็ยังอยู่ในพื้นฐานรับแขกเมือง ครั้นอยู่ด้วยกันนานวันเขาก็เกิดถูก
 อัจฉาสัยกัน การรับรองเห็นได้ว่าเป็นฐานมิตรทำให้แก่มีศรัทธา
 อย่างดีการที่เราจะกลับ ที่จริงเรลลิงส์บริเอไม่จำเป็นเลยที่จะต้อง
 ไปส่งถึงนอกเมืองพนมเปญ หากเขาเต็มใจเอง ถึงคิดอ่านชักชวน

ให้ไปเที่ยวที่เขาบอโค และเปลี่ยนทางไปลงเรือที่บ้านเรียม ทวีเรลถึง
 สิบรีเอจะออกไปหาเที่ยวเองให้ตลอดทางครั้งนี้ ส่วนมองสิเออคือคุณ
 ข้างบนนั้น เกิดชอบหญิงพุนพิคมีย์ ถึงขออนุญาตขี้นรูปหญิงพุน
 เพื่อจะหล่อเป็นแผ่นทองแดงให้คนมอัสกรูปหนึ่ง ยิงนายร้อยโท กอนเน
 นายทหารคนสนิทของเรลถึงสิบรีเอ ได้เรียนภาษาอังกฤษเมื่ออยู่ใน
 โรงเรียน แต่มีใครมีโอกาจะได้พูดภาษาอังกฤษก็เรล เมื่อเราแรก
 ไปถึงเวลาไม่มีคนอื่นเป็นล่าม นายร้อยโท กอนเนต้องเป็นล่ามให้
 เรากับเรลถึงสิบรีเอสนทนากัน ได้รู้ความลำบากประดักประเดิด แต่
 หลายวันเข้าพูดภาษาอังกฤษก็คล่องขึ้น จนถึงเมื่อวันเรามาลงเรือ ทวีคิต
 ธรอยู่เมืองพนมเพ็ญมาส่งไม่ได้ อู่สำห้เขียนหนังสือภาษาอังกฤษมา
 อำนวยพร ยังมีผู้ซึ่งเรารู้สึกชอบใจอย่างยิ่งอีกคนหนึ่ง คือนางสาว
 ซุซันคาปูเลส์ ที่ได้มาอยู่เป็นเพื่อนเจ้าหญิง และได้ไปเที่ยวด้วยกัน
 ตลอดทาง เมื่อครั้งเขาเข้ามาพักอยู่ในกรุงเทพฯ ทวีเราและลูกได้ช่วย
 อุปการะเขาบ้างก็จริงอยู่ แต่ที่เขามาอุปการะตอบแทนครั้งนี้ ดูเหมือน
 จะเห็นคเห็นอยยิ่งกว่าที่เราได้อุปการะให้แก่เขาเป็นอันมาก การที่
 เรามาพักอยู่เมืองพนมเพ็ญทั้งสองคราว นับว่ามีความสุขสบาย และ
 มีความพอใจทุกอย่าง นักเสียดายไม่หายอย่างเดียวที่พูดภาษาฝรั่งเศส
 ไม่ได้ สู้หญิงพุนหญิงพิลียก็ไม่ได้ นั้นเธอพอพูดไปได้บ้าง แต่ตัวเรา
 เองขี้นตสนเป็นพันคิต

๕ กลับจากเมืองพนมเปญมากรุงเทพฯ

วันที่ ๓๑ ธันวาคม เวลาเช้าส่งของบรรทุกรถยนต์ให้ออกจากเมืองพนมเปญล่วงหน้าแต่เวลา ๖ นาฬิกา ส่วนตัวเราออกจากเมืองพนมเปญเวลา ๗ นาฬิกาครึ่ง เรือถึงสวitzer ต้องรออยู่ที่เมืองพนมเปญอีกวันหนึ่ง เหตุด้วยจะต้องเลี้ยงให้เกียรติยศแก่แม่ทัพ กับเจ้ามรดกซึ่งกำหนดว่าจะกลับลงมาจากนครวัดในวันนั้น และได้ตกลงให้สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ มีละคอนหลวงให้คึกคักวันหนึ่งด้วย^(๑) เมื่อเสร็จกิจแล้วจึงจะตามไปส่งเราในวันรุ่งขึ้น มีผู้มาส่งไม่ทันก็หลายคน คือพระองค์หญิงมาลีกาเป็นต้น ด้วยไม่ได้คาดว่าเขาจะออกเข้าถึงเช่นนั้น เมื่อรถแล่นออกมาถึงชานเมืองพนมเปญ ก็เห็นกระบวรเกวียนอย่างใหม่ ซึ่งสร้างขึ้นมาเมื่อทำถนนแล้ว เป็นเกวียนล้อหุ้มเหล็กหลังคาประทุนหลายรัชสมัย เกวียนเหล่านี้รับสินค้าและคนโดยสารออกจากเมืองพนมเปญเวลาเข้าไปทางถนนที่ทำใหม่ เทียบแะส่งตามหัวเมืองและหมู่บ้านในระยะทาง ทำนองจะกลับมาเมืองพนมเปญในเวลาเย็นทุก ๆ วัน เห็นมีโรงพักโคอยู่ที่ชานเมืองหลายหลัง นอกจากเกวียนยังมีรถยนต์เป็นอย่างรถกระบะ ขนากบรถทุกคนได้ราวหลังละ ๒๐ คน สำหรับรับคนโดยสารและสิ่งของส่งถึงหัวเมืองที่ห่างไกล ดูเหมือนจะมีเครื่องทุกทางผิดกันแต่มาอย่างน้อยอย่าง รถยนต์ที่เราจะมากลับชียเร็วกว่าเมื่อเข้าไป นี่ยาขียถึงชั่วโมงละ ๖๐ กิโลเมตร หรือกว่านั้น

(๑) ได้ยินในวันหลังต่อมา ว่าละคอนหลวงที่เล่นเป็นแต่เล่นสถานประมาณ ตัวเอกไม่ได้ออกเล่น

แต่เป็นเพราะเคยเสียเงินจีนแล้ว ตูก็มีใครรู้ดีกว่าเรื่อน่ากลัวเหมือนเมื่อ
 ๒ ชั่วโมงครึ่งถึงเมืองกำปอต แวะรับมอกลีเออริชชอมซ์
 เวลีทั้งมณฑลกำปอตกับภรรยา ซึ่งจะเป็นผู้นำทางต่อไปในวันนั้น แต่
 ส่วนพวกเราต้องแบ่งกันออกเป็น ๒ พวก พวกหนึ่ง คือ พระยาพจนปริชา
 กับศาสตราจารย์ ยอช เซเคส์ และลูกเมีย กับทั้งนายสมบุญ โชติจิตร
 ผู้คุมของ ให้ไปค้างที่ตำบลแกป เมื่อเรือวลีมาถึงในวันรุ่งขึ้น
 ให้ลงเรือไปรับเราที่ตำบลบ้านเรียม (คือบ้านราม แต่สำเนียงเขมร
 เรียกว่า เรียม) ซึ่งเรลีสกับรีเอจะพาเราไปลงเรือส่วนอีกพวกหนึ่ง
 คือตัวเรากับลูก ๓ คน นางสาวชานคาปูลส์ และหลวงสุริยพงศ์
 พิสุทธิแพทย์ จะขึ้นไปค้างคืนที่บนเขาขอดี (แปลว่านอกโค) ซึ่งสร้างอาศรัยสถานใหม่
 จะพักอยู่ที่เรือนเรลีสกับรีเอ ห้องที่อยู่
 ไม่พอกันจึงต้องแบ่งเป็น ๒ พวก หลวงสุริยพงศ์พิสุทธิแพทย์นั้นเดิมก็
 อยู่ในเกณฑ์ที่ต้องให้ไปค้างที่ตำบลบ้านแกป แต่เรลีสกำปอตเห็น
 ว่าเป็นแพทย์สำหรับพวกเรา จะรับให้ไปค้างที่เรือนของเขา จึงมา
 ใต้ยึกคนหนึ่ง ส่วนพระยาพจนปริชานั้น ถ้าไม่ได้ศอาศรัยสถานบน
 เขาขอดีก็จะเสียไป จึงให้มาด้วย กินข้าวกลางวันแล้วจึงให้กลับ
 ลงไปนอนที่บ้านแกป

เมืองกำปอต ตั้งริมลำน้ำ มีสะพานคอนกรีตข้ามลำน้ำที่ตรงเมือง
 แล่นรถยนต์จากเมืองมาครุหนึ่ง ก็ถึงปากทางที่จะขึ้นเขาขอดี

ปักที่ปากทาง บอกว่าระยะทาง ๓๒ กิโลเมตร (๘๐๐ เส้น) จะถึงที่
 อาศรัยสถาน คัดทางวกไปตามไหล่เขารอยคันไถสักรว ขั้วรถชน
 ไปไม่ถึง ๒ ชั่วโมงก็ถึงอาศรัยสถาน ทำที่ขุดเขาสูงจากทะเล
 กว่า ๓๐๐๐ เมตร (๒๕ เส้น) สูงกว่าเขาเขี้ยวบางปลาสร้อย แต่ต่ำ
 กว่าเขาตอขยสเทพเมืองเชียงใหม่ เขานี้ลึกกับที่แห่งอื่น ด้วยบนเขา
 เป็นที่ราบใหญ่โต (แปลโต) จะสร้างเมืองก็ได้ อากาศหนาวเย็น
 ปลูกพรรณไม้ยุโรปได้หลายอย่าง เช่นลูกศรทองเขือเป็นต้นออกผล
 งาม การสร้างอาศรัยสถานสำหรับหาอากาศเย็นในกรุงกัมพูชาที่บนเขา
 ขอบโค ได้เริ่มทำมาแต่ยุคศตศก ๑๘๖๘ (พ.ศ. ๒๔๖๑) ได้ขุดถนน
 หนทางขึ้นไปจากเชิงเขา และแยกไปยังที่ต่าง ๆ ตามที่ราบบนยอด
 เขาสำเร็จแล้วหลายสาย ที่ซึ่งน้ำก็ทำแล้ว ส่วนที่อาศรัยนั้นมีเรือน
 เรือทั้งสี่บริเอ และเรือนเรือทั้งเมืองกำปอต สำนักการไปรษณีย์โทรเลข
 และเรือนที่อาศรัยทำใช้ชั่วคราวมีหลายหลัง เห็นพวกฝรั่งที่ขึ้นมา
 รักษาตัวมีอยู่หลายคน โยเตลและเรือนเรือทั้งสี่บริเอ ปลูกอยู่ใกล้
 ตระพักยอดเขา ออกไปริมตระพักนั้นแลลงมาออกใจหวิว แต่ดูจากบนนั้น
 แลเห็นเรือแล่นในทะเลและแผนที่ทะเลได้ไกล นับว่าเวลาอากาศ
 แจ่มใสอาจแลเห็นได้ถึงเกาะกูด และเกาะช้างแขวงเมืองตราด แร
 งงารที่ก่อสร้างและทำถนนหนทางที่เขาขอบโคนี้ใช้นักโทษเขมรส่งลงมาทำ
 งามอยู่กว่า ๓๐๐ คน ที่นั่นไปเห็นจะเป็นเมืองโตเมืองหนึ่ง เพราะทำเล
 ที่ใหญ่โต ยังจะปลูกสร้างบ้านเรือนเรือสวนได้อีกมาก เมื่อมาถึงที่

พักแล้วไม่ช้า ได้รับโทรเลขคราวเนอเบเนอราลมีตอบมาจากเมืองซานออย
แสดงความเป็นกิตติที่ได้รับโทรเลขของเรา และที่ได้ทราบว่าเรามีความ
พอใจในการจัดรับรอง ถึงเวลาบ่ายออกเคียวเที่ยว เขาพาไปกุโฮเติ้ลที่
สร้างใหม่ เรียกชื่อว่า “ปาเลส” แปลว่าวัง ก่อศิลาเป็นตึกสามชั้น
ใหญ่โต ว่าถ่ายแบบอย่างมาจากโฮเติ้ลเมืองนิสที่ชายทะเลเมดิเตอร์เรเนียน
เนี่ยน มีห้องคนอยู่ ๓๐ ห้อง และมีเตาผิงไฟด้วยอากาศหนาว ถึงที่
เรือนเรลถึงสปีริเอก็มเตาผิงไฟ แต่หน้านั้นเป็นฤดูหนาวอยู่ด้วย สังเกต
ปรอทในห้องนอนเมื่อปิดหน้าต่างประตูปิดแล้ว ๖๒ ดีกรีฟาเรนไฮต์ ก็
หนาวอยู่ ต้องนอนเข้าไปอย่างผัวัง แต่ข้างนอกลมแรงด้วย เคียว
กลางแจ้งอยู่ข้างจะหนาวจัด หน้านั้นเห็นจะพอสบาย เกรงแต่ว่าหน้า
ฝนจะเปียกเกินต้องการ ด้วยเป็นเขาสูงอยู่ริมทะเล รับมรสุมตะวันตก
เฉียงมา

วันที่ ๑๒ ธันวาคม เวลาเช้า ได้รับโทรศัพทจากบ้านแก่ปว่าเรือวลัย
ซึ่งมารับเรามาถึงบ้านแก่ปแต่เวลาเช้าตรู่ พระยาพจนปริชาภัยศาสตร์
จารย์ยอช. เซเคส์ ให้ขันของลงเรือจะออกจากบ้านแก่ปเวลา ๘ นาฬิกา
ครึ่ง ขึ้นไปคอยรับเราที่บ้านเรียม ครั้นเวลาเช้า ๘ นาฬิกาเศษ มอง
สีเอชบอกแดง เรลถึงสปีริเอ ก็มองสีเอชบอกแดงข้างบนตามมาจาก
เมืองพนมเปญมาถึง กำหนดจะออกจากเขาบอโคเมื่อถึงกลางวัน
ด้วยกันแล้ว ในตอนเช้านี้มีเวลาร่างอยู่สัก ๒ ชั่วโมง มองสีเอชบอก
แดงไปดงารสร้างโฮเติ้ล ส่วนพวกเราไปภูน้ำตกแห่งหนึ่ง กลับมาพร้อม

กันเมื่อเวลา ๑๑ นาฬิกา กินกลางวันด้วยกัน ในเวลาเมื่อกินกลางวัน
มองสิเออบอกเองยกถ้อยกล่าวว่า จะขอโอกาสเป็นพิเศษกล่าวความ
อีกครึ่งหนึ่งว่า ธรรมเนียมของฝรั่งเศสนั้น ถ้าได้ชอยพอกันแล้ว ไม่
เยี่ยมกันแต่ครั้งเดียว เราตอบว่า เราจะจำภาษิตนั้นไว้ไม่ลืม และ
หวังใจว่า จะได้มาอีกในวันหน้า ถ้าและมองสิเออบอกเองได้ขึ้นไป
เยี่ยมกรุงเทพ ฯ ด้วยก็จะมีคามยินดี เมื่อเลยกันเสร็จแล้ว
มองสิเออบอกเองมาขึ้นรถหลังเคียวกับเราและลูก เรสคังท่าจอด และ
ผู้อื่นไปรถอีกสองหลัง ออกจากบ้านเรสคังสัปรือที่จอดเขาขอโค เล่น
รถกลับลงมาทางเดิมจนถึงปากทาง แล้วเลี้ยวขึ้นทางทิศเหนือ มีป้าย
บอกวาระระยะทาง ๘๐ กิโลเมตร (๒๐๐๐ เส้น) ถึงบ้านเรียมท่าเรือ
อันจะเปิดใหม่ ซึ่งเรสคังสัปรือจะให้พวกเราประเดิม

ความคิดเรื่องสร้างอาศรัยสถานขนยอกเขาขอโค หรือที่เขยนชื่อ
ในแผนที่เคียวเรื่อว่า “เขาช้าง” ก็ดี ความคิดที่จะทำท่าจอดเรือกำปั่น
ที่บ้านเรียมก็ดี เป็นความคิดของมองสิเออบอกเอง เรสคังสัปรือเขคนั้น
เพราะได้อยู่ในกรุงกัมพูชานาน รู้ตำแหน่งแห่งที่และการรกรบ้าน
เมืองยิ่งกว่าผู้อื่นโดยมาก คิดเห็นว่ากรุงกัมพูชาไม่มีท่าสำหรับจอดเรื่อ
ใหญ่ การรับส่งสินค้าก็ดี ทางที่ชาวต่างประเทศจะไปมากดี ต้อง
อาศรัยเมืองไช้ร่อน ยังลำบากแลชักช้า เป็นเครื่องสกัดกั้นความเจริญ
ของกรุงกัมพูชา จึงคิดอ่านให้เรื่อเมล้แวะที่บ้านแกป ก็เกิดมีผู้พอใจ
ไปมาทางนั้น แต่ที่อ่าวแกปนำคนเรือกำปั่นเข้าเทียบท่าถึงไม่ถึง

เที่ยวค้นหาที่น้ำลึกไปพบที่อ่าวบ้านริ้วมาข้างใต้อ่าวกำแพงโสม และมี
 เกาะบังคลื่นทุกระกุ่ม จึงให้ทำถนนไปลงที่แหลมบ้านริ้วมาตรงที่น้ำลึก
 และทำสะพานสำหรับจอดเทียบเรือกำปั่น จะให้สำเร็จในศกหน้าด้วยกันทั้ง
 โชเติ้ลที่เขายอโคและท่าเรือจอดที่บ้านริ้ว ประสงค์จะให้ทางไปมา
 ในระหว่างกรุงกัมพูชากับกรุงเทพ ฯ และเมืองสิงคโปร์ไปมาได้เร็วและ
 สดวกยิ่งขึ้น จะได้มีชาวต่างประเทศมาเที่ยวนครวัดนครธมและกรุง
 กัมพูชามากขึ้น ที่สร้างโชเติ้ลบนเขายอโคก็เพื่อจะให้เป็นทีสำหรับผู้ที่
 อยู่ในกรุงกัมพูชา ตลอดจนพวกชาวต่างประเทศอันประสงค์จะเปลี่ยน
 หาดอากาศเย็นมาอยู่ไต้สยบ นอกจากที่เขายอโคนี้ รัฐบาลไต้ลังทุน
 สร้างโชเติ้ลที่มณฑลกำแพงมณฑลหนึ่ง และจะสร้างที่เมืองเสียมราฐ
 อีกแห่งหนึ่ง เวลถึงสัปดาห์ใดบอกว่ามีบริษัทรับเหมาเข้าโชเติ้ลของ
 รัฐบาลและจัดการเที่ยวรถยนต์ เติร์เรือรับส่งคนโดยสารด้วย โชเติ้ล
 ที่นครวัดได้ยกขึ้นเรียบร้อยแล้วอยู่วันละ ๓๒ เหยียบยังแรงนัก จะให้บริษัท
 เรือวันละ ๖ เหยียบเสมอกันทุกโชเติ้ล ให้ชาวต่างประเทศมาเที่ยว
 ไต้สดวก ถ้าความคิดสำเร็จแล้วชาวกรุงเทพ ฯ อาจจะมาที่บ้านริ้ว
 ไต้ภายใน ๒๘ ชั่วโมง และอาจจะเอารถยนต์ของตนเองออกมาข่เที่ยว
 ไปนครวัดนครธม หรือไปจนเมืองไซ่ง่อนก็ได้ เพราะเรือเทียบได้ ถึง
 ท่า เหารถยนต์ขึ้นไต้ง่าย (เราขอเตือนว่า ถ้าใครจะเอารถยนต์มาจาก
 กรุงเทพ ฯ ต้องระวังอย่างหนึ่ง ด้วยประเพณีขีรถยนต์ของเราหลัก
 กันข้างซ้าย ประเพณีของฝรั่งเศสหลักกันข้างขวา โชเฟอร์ไปจาก

กรุงเทพ ฯ ถ้าไม่รับขึ้น หรือไปเผด็จอาจจะเกิดโดนกันเป็นอันตราย)
 ความคิดของมองซิเออร์ออกเองที่ประสงค์จะให้ มีชาวต่างประเทศมาเที่ยว
 กรุงกัมพูชาให้มากขึ้น เพราะคนที่เที่ยวเตร่มักอยู่ในจำพวกคนมีทรัพย์สิน
 ย่อมเอาเงินเข้ามาใช้สอยซื้อหาเกิดเป็นผลประโยชน์ตกอยู่กับบ้านเมือง
 ยิ่งมีคนมามาก ประโยชน์ของบ้านเมืองก็ยิ่งได้มากขึ้น รัฐบาลจึงกล้า
 ลงทุนและคิดอ่านชักโยงชาวต่างประเทศให้ไปเที่ยว ไม่ใช่แต่ที่กรุง
 กัมพูชานี้แต่เพียง ที่เกาะชวรัฐบาลก็เอาใจใส่ในเรื่องนี้มาก ได้
 บินว่าในบั้นนี้ ๆ พวกชาวต่างประเทศที่ไปเที่ยวเตร่ เอาเงินเข้าไปใช้
 เงินตกอยู่ในเกาะชวานับด้วยล้านเหรียญ

ถนนแต่เมืองกำปอตไปอ่าวบ้านเรียม ทำไปตามชายทะเลตลอด
 จนถึงแหลมบ้านเรียม จึงแยกเลี้ยวลงไปทางปลายแหลม แต่ถนนที่
 ทำตามทางชายทะเลยังมีต่อไปอีก นี้นี้ว่าจะทำจนถึงชายแดนกรุงกัมพูชา
 ต่อพระราชอาณาเขตที่พรมแดนเมืองตราด ถนนที่ท่าลงมาแหลมบ้าน
 เรียมตอนริมทะเลยังไม่แล้ว ต้องลงเคียวหน้อยหนึ่งจึงถึงท่าเรือเวลา
 บ่าย ๕ นาฬิกาเศษ ที่บ้านเรียมยังไม่มีเรือแพพาหนะ จึงเอาเรือหา
 ปลาตกแต่งยักของฝรั่งและปลีสื่อสัตว์ไว้รับเรา ๒ ลำ บรรทุกของ
 ลำ ๑ เวลีตังสี่ วิธีกัยบรรดาฝรั่งเศษที่มาสักพักกันลงเรือน้อยนั้นมา
 กับเรอลำ ๑ มาส่งจนถึงในเรือวลี พากันชมเรือว่าค่น่าสยายและสอาด
 สดอันดี เราให้เลี้ยงของว่างและชวนดื่มแชมเปญชอบใจแล้วร่ำลากัน
 ด้วยความอาลัย พอพวกที่มาสักกลับไ้ เราก็ออกเรือเวลา ๖ นาฬิกา
 เรือแล่นยังเกาะรง เกาะกง เกาะกูด มาไม่มีคลื่นตลอดคืน

วันที่ ๑๓ ธันวาคม เวลาเช้า เรือแล่นขึ้นมาข้างเหนือ พอพ้น
เกาะช้างแล่นห่างฝั่ง ตอนสายลมจืด แต่เป็นลมมาจากฝั่งไม่มีคลื่น
เท่าใดนัก ถึงกระนั้นก็ปั่นก็บายเรือแล่นเข้าให้ ใกล้ฝั่งเพื่อจะมีให้เจ้า
หญิงเฝ้าคลัน มาเห็นฝั่งต่งแต่ช่องเสม็ดคดลอมมาจนย้าย ๕ นาฬิกา
ถึงเกาะจงเข้าอ่าวน้อย ต้องแล่นเรือรอบมา เพราะถ้าเดินตรงถึง
สันดอนตอนตก ต้องมาทอดสมอรอ่น้ำอยู่เปล่า ๆ

วันที่ ๑๔ ธันวาคม เวลารุ่งสว่าง เรือแล่นข้ามสันดอนเข้ามาพัน
ชายช้าแระแล้ว แต่ยังต้องแล่นรอตต่อมา ด้วยกัปตันได้บอกไว้ว่าจะถึง
กรุงเทพ ฯ เวลา ๘ นาฬิกา ถ้าไม่รอจะไปถึงเสียก่อนกว่าครึ่งชั่วโมง
กัปตันเกรงเรือจะเวลาดี พอ ๘ นาฬิกาที่ทอดสมอที่หน้าห้างอิสเอเซียติค
มีมิตรสหายทั้งไทยและชาวต่างประเทศพากันมีแกลโฆมารับเป็นอันมาก
อุปทูตฝรั่งเศสขึ้นมารับที่ในเรือก่อนผู้อื่น เราได้ โอกาสขอให้แสดง
ความขอยใจแก่รัฐบาลฝรั่งเศสอีกครั้งหนึ่ง ที่ได้ต้อนรับเป็นธุระแก่เรา
ด้วยความเอื้อเฟื้อ ให้ได้ มีความสุขสบายตั้งแต่วันไปถึงจนวันมาจาก
ดินแดนของฝรั่งเศส เขารับจะโทรเลขบอกไปยังเคาเวนอเยเนอราล
ตามที่เราสั่ง ตอนนั้นได้แสดงความขอยใจแก่ศาสตราจารย์ ยอช เซเตส์
ที่ไต้ฟ้าไปเที่ยวและได้ช่วยเหลืออีกหลายอย่าง เช่นแปลคำทั้งภาษา
ฝรั่งเศสและภาษาเขมรเป็นคำ แล้วขอยใจมิสเตอร์บยอลิง ผู้จัดการ
บริษัทเรือเมลล์สยาม ซึ่งได้ มีแกลโฆให้เรือสทาทิพย์ไปส่ง และให้
เรือวลัยไปรับกลับมาโดยสวัสดิภาพ แล้วจึงขยับ

อันผู้ที่ไปทางไกล ค.เหมือนจะไม่มีเวลาไหนที่สนใจยิ่งกว่าเมื่อ
 กลับมาเห็นหน้าญาติมิตร วันนี้ได้เห็นญาติมิตรมีแง่ใจไปรับมากด้วย
 กัน ที่ลงไปรับถึงในเรือก็มี ที่คอยรับอยู่บนบกก็มาก รู้สึกยินดีและ
 ขอบคุณเป็นอย่างยิ่ง ขออำนาจพรให้ มีความเจริญสุขสถาพรจงทุกท่าน
 เทอญ สิ้นเรื่องนิราศนครวัดเพียงเท่านี้
